

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

Р. К. Бутенко
С. І. Гальченко
В. О. Кірєєва

Навчально-методичний посібник зі всесвітньої історії

Кейси для істориків

Черкаси – 2012

УДК 94 (100) «476-1789» (075.8)
ББК 63.3 (0) 5 я 73–1
Б 93

Рецензенти:

Доктор історичних наук, професор
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
Корновенко С.В.

Кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
Кісіль С.А.

Науковий редактор:

професор, канд. іст. наук *Перехрест О.Г.*

*Рекомендовано до друку Вченою радою Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького
(протокол №3 від 31 січня 2012 р.)*

Бутенко Р.К., Гальченко С.І., Кірсєва В.О.

Б 93

Навчально методичний посібник зі всесвітньої історії: Кейси для істориків. – Черкаси: ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2012 – 292 с.

Навчально-методичний посібник являє собою виклад теоретико-методологічних та практичних питань з курсів всесвітньої історії. Розглядаються сучасні підходи до трактування основних положень навчальних предметів.

УДК 94 (100) «476-1789» (075.8)
ББК 63.3 (0) 5 я 73–1

*Історія – скарбниця наших діянь,
свідок минулого, приклад і навчання
для сьогодення, пересторога
для майбутнього.*

М. Сервантес

Предмет «всесвітня історія» складається з кількох курсів, які мають вирішальне значення у підготовці фахівця-історика. Засвоїти на належному рівні вітчизняну історію можливо лише, оволодівши курсами з всесвітньої історії.

Дисципліна «Всесвітня історія» є нормативною, тобто обов'язковою для вивчення студентами, що навчаються за програмами з підготовки бакалаврів зі спеціальності «Історія».

Навчально-методичний посібник розраховано на студентів II–III курсів, які вивчають «Історію середніх віків» й «Історію Західної Європи та Північної Америки нового часу», з метою полегшення оволодіння названими курсами, але його не можна розглядати як основний підручник. Для глибокого вивчення курсів студент повинен оволодіти значним обсягом рекомендованої літератури та джерел.

Навчально-методичний посібник побудований у формі кейсів – навчально-методичних технологій. Кейс-студії (Case study) дослівно трактують як «дослідження певних обставин, характерних для даної ситуації, вивчення ситуації чи випадку».

Матеріали складаються із восьми кейсів, які охоплюють навчальний матеріал зі курсів середніх віків та нової історії і акцентують увагу на вузлових питаннях, які у значній мірі допоможуть краще зрозуміти історичні процеси, що вивчаються в контексті цих дисциплін. У кожному кейсі, крім

ключових теоретичних питань, запропоновано виконати практичні завдання (скласти таблицю, дати відповіді на запитання та ін.), які в цілому розкривають основні положення обраної теми.

На думку авторів, запропонована праця значно полегшить засвоєння студентами історичного матеріалу, а опрацювання історичних джерел та практичні види роботи спонукатимуть студентів до логічного мислення, критичного аналізу теоретичного матеріалу та історичних джерел.

Бажаємо успіхів у вивченні історії!

ІСТОРІЯ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

КЕЙС 1. СТАНОВЛЕННЯ ФЕОДАЛЬНИХ ВІДНОСИН У ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

1.1. Генезис феодалізму: від римського античного, варварського суспільства до феодалізму

Історія народів і держав сучасної Європи почалася в епоху, яку в історичній літературі визначають як «середньовіччя».

Історичне поняття Західної Європи на етапі середньовіччя включає в себе історію таких країн, як Англія, Франція, Німеччина, Швейцарія, Бельгія, Голландія, держави Піренейського й Апенінського півостровів, скандинавських країн – Данія, Норвегія, Швеція, а також Візантію як правонаступницю Східної Римської імперії.

Зміст термінів «середні віки» і «феодалізм» змінювався із розвитком європейських історичних знань.

Термін «середні віки» – переклад із латинського вислову *medium aevum* (середні віки – звідси назва науки, що вивчає історію середньовіччя – медієвістика) – був уперше введений італійськими гуманістами. Гуманісти оцінювали в першу чергу стан мови, писемності, літератури і мистецтва.

У XVII ст. професор Галльського університету в Німеччині Й. Келлер увів термін «середні віки» у загальну періодизацію всесвітньої історії, розділивши її на античність, середньовіччя і новий час.

У XVII, особливо XVIII ст., які характеризувалися переконливими успіхами світського раціонального мислення і природничих наук, критерієм періодизації всесвітньої історії стало слугувати не лише стан культури, скільки ставлення до релігії і церкви. А у поняття «середні віки» з'явилися нові, переважно принизливі акценти, через які історія цього періоду стала оцінюватися як період утисків розумової свободи, панування догматизму, релігійної свідомості і марновірства. Початок нового часу відповідно пов'язували з винаходом книгодрукування, відкриттям європейцями Америки, реформаційними рухами.

На межі XVIII – XIX ст. два досягнення методологічного характеру, важливих для розвитку історичного пізнання, суттєво поглибили поняття

«середні віки». Одним із них стала ідея неперервності суспільного розвитку, яка змінила теорію кругообігу, або циклічного розвитку.

Другим досягненням варто визнати спробу аналізу не лише політичних подій, а й соціальної історії. Ця спроба призвела до ототожнення терміну «середні віки» і поняття «феодалізм». Історію середніх віків стали розуміти як період феодальної системи суспільних зв'язків у стані феодалів, тобто земельних власників.

Середньовічний Захід зародився на руїнах римського світу. На думку відомого французького історика Жака Ле Гоффа, якщо у кризі римського світу III-го ст. можна було побачити початок перевороту, завдяки якому зародився середньовічний Захід, то варварські вторгнення V-го століття можна розглядати на законних підставах як подію, яка прискорила перетворення, надавши йому катастрофічного розмаху, глибоко змінивши увесь вигляд цього світу!

Середньовічний світ став підсумком зустрічі і злиття двох світів, що тяжіли один до одного, підсумком конвергенції римських і варварських структур, які знаходилися у стані перетворення.¹

У процесі кризи римського суспільства занепадали міста, торгівля, що вело до аграризації суспільства. Варварські вторгнення, які дезорганізовували економічні зв'язки і порушили торгівлю, лише прискорили аграризацію, а не породили її. Аграризація була явищем економічним та демографічним, але насамперед соціальним.

Варвари, які осіли на землях імперії, прискорили, поглибили занепад економіки, який розпочався ще в епоху пізньої імперії. Регрес римського суспільства був перш за все кількісним: втрачені людські життя, зруйновані пам'ятники архітектури і господарські будівлі, швидко скорочувалася кількість населення, руйнувалися дороги, майстерні, склади, системи зрошення тощо. Через два століття після вторгнення варварів Павел Діакон

¹ Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовічного Запада./Пер. с фр. под общ. ред В.А.Бабинцева. – Екатеринбург: У – Фактория, 2005. – С. 34.

про страхіття в Італії писав: «Багатолюдні колись села і міста протягом одного дня були перетворені в глибоку тишу через загальну втечу. Тікали діти, кинувши непохованими тіла своїх батьків, батьки ж кидали ще теплими своїх дітей. Якщо комусь траплялося затриматися, щоб похоронити ближнього свого, то він прирікав себе самого на смерть без поховання... Час повернення до тиші, яка панувала до створення людини: ні голосів у полі, ні свисту пастуха... Земля даремно чекала хлібороба, і виноградні грони залишалися висіти до зими. Поля перетворилися на кладовища, а будинки людей – у лігвища диких звірів».²

Регрес був також і якісним, і технічним, який надовго залишив Захід беззбройним. Відбувалося також падіння моралі. Григорій Турський писав, що у той час було здійснено багато злочинів і кожен бачив справедливість у власній волі.³

Становлення феодалізму – тривалий та складний процес. І в пізньохристиянському, і у варварському суспільствах виникали передумови для феодальних відносин. Історично склалося так, що у Західній Європі подальше становлення феодалізму відбувалося в умовах зіткнення та взаємодії цих суспільств. Мова йде не про механічне злиття профеодальних елементів обох суспільств, а саме про взаємодію, синтез цих елементів двох суспільних систем у цілому, у результаті якого народилися якісно нові відносини. Навіть такий віддалений від рубежів античної цивілізації регіон, як Скандинавія, не міг уникнути її впливу, щоправда, не прямого: через торгівлю і політичні контакти з іншими частинами континенту, через християнську церкву, через технологічні та ідеологічні запозичення.

Те ж саме можна сказати про райони, які практично не зазнали безпосереднього впливу варварського світу, наприклад, про узбережжя Південної Італії, Прованс, острови Західного Середземномор'я, де класичні

² Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовікового Запада./Пер. с фр. под общ. ред В.А.Бабинцева. – Екатеринбург: У – Фактория, 2005. – С. 46.

³ Там само

античні суспільні відносини були всі уже політично деформовані внаслідок підпорядкування цих районів варварським правителям, порушення наявних економічних зв'язків, зміна соціокультурного клімату тощо. Цілковиту відсутність синтезу можна констатувати в тих випадках, коли у зіткненні з античною цивілізацією вступали народи, які перебували на досить низькому рівні суспільного розвитку, такі як гуни або бербери.

Правомірно поставити питання: яке порівняльне значення античного і варварського компонентів феодального синтезу? Відповідь на це запитання дає можливість співставлення різних варіантів генезису феодалізму, які представляють історію окремих регіонів Західної Європи.

Найбільш активно феодальний синтез проходив там, де античні і варварські елементи були достатньо урівноваженими. Класичним прикладом такого варіанту розвитку є Північно-Східна Галлія, де феодалізм утвердився рано, уже у VIII – IX ст. і був порівняно слабо обтяжений дофеодальними пережитками у вигляді різних модифікацій родоплемінного та рабовласницького укладів. Навпаки, у тих випадках, коли один із компонентів відчутно і безумовно переважав, процес становлення феодалізму сповільнювався, ускладнюючись при цьому багатоукладністю, а також іншими обставинами, та набирал химерних форм. Спочатку варварське суспільство проявляло менше феодальних потенцій, ніж античне, і пояснюється це, очевидно, тим, що воно у меншій мірі вичерпало свої історичні можливості. Але згодом серед найбільш відсталих за темпами розвитку виявилися якраз ті території, де античний елемент синтезу значно переважав над варварським.

Ступінь активності феодального синтезу у тому чи іншому регіоні залежав від багатьох факторів. На перше місце доцільно поставити чисельне співвідношення варварів і римлян (включаючи романізованих галлів, іберів та ін.), що жили на одній території. У більшості провінцій колишньої Римської імперії германці складали лише 2–3% населення. У Британії і Таксанії, а також на Рейні та Верхньому Дунаї германці переважали, а в

Північно-Східній Галлії – поступалися галло-римлянам приблизно у співвідношенні 1 до 10. Та обставина, що найбільш успішно феодалізм розвивався саме у цій частині Європи, доводить, що вплив германців як пануючого етносу був значно більшим за їхню частку у населенні. Очевидно, потрібне було кількісне співвідношення поєднання носіїв двох культур, щоб наявні в них профеодальні елементи вступили в активну взаємодію.

Другий важливий фактор – це сам характер розселення варварів на території імперії. Найчастіше германці займали землі фіску, якщо ж їх не вистачало у даній місцевості – здійснювали розподіл землі, а також іншого майна тамтешніх посесорів, залишаючи їм, як правило, третину орних земель і половину угідь. Так чинили вестготи, бургунди, остготи. Деякі племена варварів селилися компактно, захоплювали землі, які їм сподобалися, повністю, виганяючи всіх попередніх власників. Яскравим прикладом такої політики є історія освоєння Італії лангобардами. Були випадки, коли римські посесори разом зі своєю челяддю залишали рідні пенати і варварам залишалися практично безлюдні землі. Такий хід подій характерним був, зокрема, для Британії, Норіку.

Третій фактор – порівняльний культурний рівень населення, яке прийшло, і місцевого населення. Провінції були освоєні римлянами далеко не рівномірно. Якщо середземноморські райони Франції та Іспанії мало чим відрізнялися від Італії, то, наприклад, Британія або Кантаберія були романізовані так слабо, що германці застали там не стільки рабовласницькі вілли, скільки села і хутори давнього автохтонного населення, які мало в чому перевищували їх самих рівнем культури. Та і самі германські племена перебували на різних ступенях розвитку. Так, предки франків були безпосередніми сусідами імперії фактично з самого початку нової ери. Лангобарди виявилися в цілому не готовими до сприйняття досягнень античної цивілізації сільського господарства і ремесла, тим більше права та політичних інститутів. Потрібно було півтора століття їхнього перебування в Італії, щоб феодальний синтез пішов повним ходом.

Швидкість цього процесу залежить і від інших факторів, у тому числі релігійних та правових. Той факт, що у франків зразу ж, у 496 р. відбувалося прийняття християнства у католицькій формі, безсумнівно, полегшувало їм контакти з римлянами, тоді як прихильність вестготів і лангобардів аріанству ці контакти послаблювала. На конкретні форми феодалізації певний вплив мали також природно-географічні і зовнішньополітичні умови. Так, сповільненість темпів феодалізації в Скандинавії і своєрідність скандинавського феодалізму (зокрема висока питома вага вільного селянства), крім всього іншого, були пов'язані з бідністю ґрунтів, орієнтацією на скотарство і рибальство, з особливостями ландшафту, що ускладнювало організацію великого господарства.

Поселення варварів на території імперії створило лише передумови для феодального синтезу. Для того, щоб взаємодія двох систем стала реальністю, потрібно було мінімум півтора-два століття. Спочатку еволюція до феодалізму позначилася з найбільшою потужністю у римській частині суспільства, переважно у великих помістях, де протофеодальні явища були наявними уже в IV ст. Різде послаблення державного втручання, що відкривало дорогу до зростання приватної власності, подальше скорочення ринкових зв'язків, поширення під впливом варварської стихії нового, більш шанобливого ставлення до фізичної праці – все це, безумовно, сприяло розвитку феодальних тенденцій у помістях галльської, іспанської та італійської знаті.

Триває трансформація суспільно-економічної структури і права класичної давнини, яка розпочалася ще в пізньоантичний період. Рабство було поширеним ще досить широко, але статус раба був уже суттєво іншим. Вільновідпущеники поволі втрачають ознаки свободи і трансформуються до становища залежних людей, тримаючи землі своїх патронів. Дрібна оренда також усе більше стає формою залежності. Повільно, але неухильно римське помістя перетворюється у феодальну вотчину. Ще у більшій мірі відчувають на собі вплив нового середовища варвари. Вони знайомляться з римською

агротехнікою і організацією римських помість, із римським правом, яке більш чітко проводить різницю між свободою та рабством, ніж їхні власні звичаї, із розвинутою торгівлею, що допускає купівлю-продаж будь-якого майна, не виключаючи землю, із сильною державою, яка привчає до дисципліни і чіткого поділу на тих, хто керує, і тих, ким керують. У суспільному устрої варварів ще багато родового суспільства. Зберігаються пережитки родових зв'язків, у першу чергу кровна помста, але ці зв'язки вже є обтяжливими, саме тому «Салічна правда» навіть передбачає спеціальну процедуру відмови від родової общини. У варварів ще сильними є додержавні інститути і правосуддя, але в цілому держава віддаляється від народу. Цьому дуже сприяло знайомство германців із римськими політичними інститутами. Армія, як і раніше, являє собою народне ополчення з дружиною конунга на чолі, і римлян до неї не приймають. Але у деяких питаннях вільні германці уже прирівнюються до законотворчих римлян, насамперед у тому, що стосується сплати податків. Варварські держави під кінець цього періоду цілком у гармонії з цим суспільством. Ця трансформація стала можливою в результаті переродження варварської знаті, перетворення її у верстви великих землевласників, яка згуртувалася тепер уже біля справжнього монарха. Етнічні і соціальні відмінності у середовищі пануючого класу якщо не зникають повністю (у Галлії й Італії на це пішло ще два століття), то відчутно згладжуються.

Подібні процеси спостерігаються і в нижчих верствах суспільства, але проходять там повільніше. Для того, щоб зрівнятися із залежними людьми римського походження, германцям потрібно було втратити окремі права та обов'язки, які у них міцно укоренилися. Германці повинні були перестати бути воїнами, членами народних зборів, нарешті, власниками своєї землі, а цьому сприяло багато обставин, у тому числі необхідність контролювати не завжди дружнє для них римське суспільство та інше.

Відповідно до темпів розвитку і, безумовно, під римським впливом у різних германських племен поступово здійснювався перехід до вільної від

родових і общинних обмежень земельної власності – алоду. Це ще не повністю реальна приватна власність подібна римській, але розпорядження нею уже помітно слабшає, дужче виражений і спадковий зв'язок із нею її власника. Крім того, потроху зникає зв'язок між власниками земельної власності і свободою. Усе це поступово призвело до перетворення германських общинників у залежних селян, які отримували землю від феодалних власників.

На основі ознайомлення із записами Юлія Цезаря, який воював із германцями у I столітті до н.е., а також праці римського історика Тацита, написаної через 150 років, а також інших документів заповніть таблицю:

Зміни в общині германців

Питання для порівняння	Родова община	Землеробська община	Сусідська община (марка)
<i>Хто входив до общини?</i>			
<i>Кому належала орна земля?</i>			
<i>Як користувалися общинними угіддями?</i>			
<i>Кому належали знаряддя праці, худоба, зібраний урожай?</i>			

Зробіть висновки, які зміни відбулися у житті германців при переході від родової общини до сусідської.

Поясніть висновок: *перехід до сусідської общини поклав початок нерівності у германців.*

Проаналізуйте документи і зробіть висновок: які зміни відбулися в управлінні франками.

Юлій Цезар повідомляє, що, коли германські племена ведуть війну, вибираються воєначальники, а у мирний час у племен не має постійного правителя; для проведення воєнних набігів вожді набирають воїнів, які добровільно їдуть за ними в похід. У повідомленні Тацита сказано, що знатність або визначні заслуги батьків дають звання вождя навіть юнакам, які очолюють постійні дружини...

І от, прибувши в Суассон, король сказав, коли склав посередині всю здобич: «Прошу вас, найхоробріші войовники, не відмовте дати мені поза дільбою хоча б оцю посудину», – він мав на увазі згадану вище чашу. Коли король сказав це, ті, у кого був здоровий глузд, відповіли: «Все, що ми бачимо тут, славний королю, належить тобі, як і самі ми підлеглі твоєму пануванню. Роби все, чого тобі захочеться, бо ніхто не може чинити опір новій владі». Коли вони так сказали, один легковажний, заздрий і запальний голосним криком підняв сокиру і розрубав чашу, промовивши: «Нічого з цього не дістанеш, крім того, що належить тобі за жеребком». Усі були цим здивовані, але король затаїв образу покірливістю і терпінням.

Минув рік, і він наказав зібратися всьому війську зі зброєю, щоб показати на Березневому полі, наскільки справно тримають цю зброю. І от, обходяв там ряди, підійшов до того, хто розрубив чашу, і сказав йому: «Ніхто не тримає так неохайно зброю, як ти, бо і спис твій, і меч, і сокира – все нікуди не годиться», і, вирвавши в нього сокиру, кинув її на землю. А коли той нахилився, щоб підняти її, король, махнувши своєю сокирою, розрубав йому голову: «Так, – сказав він, – ти зробив з чашею в Суассоні». А коли той помер, звелів усім розійтися по домах, викликавши ще більший до себе страх.⁴

Опрацювавши документи, дайте відповідь на запитання: **які зміни відбувалися в управлінні германців? Чим ці зміни були викликані?**

⁴ Хрестоматія з історії середніх віків. За ред. М.П. Граціанського і С.Д. Сказкіна, – Т 1. К. «Радянська школа», 1951. – С.95-101.

Складіть таблицю:

Зміни в управлінні германців (I ст. до н.е. – VI ст. н.е.)

Питання для порівняння	Племінне управління за Цезаря	Племінне управління за Тацита	Держава франків на початку VI ст. н.е
<i>Кому належала вища влада?</i>			
<i>Яким був склад війська?</i>			
<i>Хто проводив суд?</i>			
<i>На основі чого виносилися рішення в суді?</i>			

Краще зрозуміти особливості та перехідні епохи суспільства германців дають Варварські правди, які відображають реальні відносини суспільного життя: у формі юридичних пам'яток вони перекладають їх на мову права, відображаючи ці відносини у формі правових норм. Варварські правди заповнюють прогалини в джерелах пізнання ходу суспільного розвитку германських племен Західної Європи від часів Тацита до утворення варварських держав, тобто саме той період, який слабо висвітлений бідними і не завжди достовірними свідченнями римських та грецьких письменників III–IV ст. Перед цими свідченнями значні переваги Варварських правд в тому, що вони створені самими цими племенами і їхні дані не є продуктом вражень сторонніх спостерігачів. Кращих джерел для вивчення суспільного устрою германських племен у період, який передував ранньофеодальному, в нашому розпорядженні не існує. Найбільш ранньою із них вважається «Салічна правда» («Lex Calica»). У найдавнішій редакції вона мала назву «Салічні закони й пакти» («Pactus Legis Salicas»). Первісний текст цього збірника не зберігся. Існує думка, що збірник був записаний за часів правління Хлодвіга між 508 і 511 рр. і налічував 65 артикулів. Потім він неодноразово доповнювався за королів Хільдеберта та Лотаря.

«Салічна правда» була написана варваризованою латинською мовою і за часів Карла Великого налічувала вже понад 100 артикулів. Наявні варіанти тексту «Салічної правди», як правило, поділяють на 5 основних груп, що мають різну кількість рукописів.

Перша група складається з чотирьох найдавніших списків, що дійшли до нас (Паризький рукопис із Національної бібліотеки №4404; Вольфенбюттельський рукопис; Мюнхенський рукопис; Паризький рукопис із Національної бібліотеки №9653), кожний з яких містить 65 титулів. Для них характерна варварська латина і примітки на салічному наріччі франкського діалекту (так звана мальберзька глоса), іноді надзвичайно перекрученому переписувачами. Вважається, що найдавніший і найповніший список «Салічної правди» зберігся у рукописі Паризької Національної бібліотеки №4404.

Друга група представлена лише двома рукописами з Паризької Національної бібліотеки №18237 та №4403, що належать до початку IX ст. і також мають кожний по 65 титулів та мальберзьку глосу. Будучи в цілому компіляціями рукописів першої групи, вони містять і деякі доповнення, що відображають, зокрема, поширення серед франків християнства (сліди деяких нових християнських обрядів та звичаїв).

Третю групу становлять дев'ять більших за обсягом, що є компіляцією і доповненням до рукописів другої групи. Кількість титулів у них – до 100. Три рукописи, а саме: рукопис з університетської бібліотеки Монпельє 764 року; Паризький із Національної бібліотеки №4627; Сент-галленський 793 року, – мають мальберзьку глосу, решта (шість) – не мають.

До четвертої групи належить лише один рукопис – Heroldina (за ім'ям німецького вченого XVI ст. Герольда, який уперше опублікував його 1557 року в Базелі). Твір датовано IX ст. Він близький до рукописів останньої – п'ятої групи, так званої Емендати (Emendata), найбільш численної, створеної за часів правління Карла Великого та його синів.

П'ята група – це буквально виправлені або покращені, тобто відредаговані рукописи. Їх збереглося найбільше – близько 50 примірників.

Переважно вони складаються із 70 титулів, без мальберзької глоси. Текст Емендати значно очищений від германізмів і більш літературний, аніж інші варіанти рукописів, перекладений також на франкський діалект. У IX ст. тільки Емендата мала силу закону.

Джерелами для «Салічної правди» послуговували головним чином звичаєво-правові норми, які панували в різних гілках племені салічних франків і вже встигли стати обов'язковими; назва *Pactus* (договір) вказує на їх об'єднувальний характер. Але оскільки вона була покликана до життя певним актом, то її укладачі скористались нагодою включити в неї постанови, невідомі звичаєвому праву заліків, а також запозичення з інших, більш давніх племінних правд, наприклад, із вестготської, із матеріалу, який не встиг набути обов'язкового характеру.

Римський вплив перш за все позначився на мові («Салічної правди»), хоча складно уявити щось схоже на мову римських класиків; це варварська латина, яка не визнавала ні етимологію, ні синтаксис, насичена германізмами і германськими словами: деякі місця тлумачаться і зараз по-різному. Для полегшення розуміння Правди, укладачі включили в латинський текст у всіх найбільш істотних місцях франкську, так звану мальбергічну глосу. У тексті вона в більшості випадків позначається знаком *Malb.*, що означає *in mallodergo* (*malbergo*), тобто на судовому засіданні точніше мовою, яка вживалася в судовому засіданні. Сферою впливу «Салічної правди» були області Турне і Камбре, землі, на північ від них, які були завойовані в 486 році. На Адріатичному узбережжі вона не мала сили. У королівстві Хлодвіга «Салічна правда» була державним законом.

«Салічна правда» складається із декількох частин. Так, у першій частині мова йде про штрафи, містяться статті про виклик на суд, саме із цього акту починалася судова процедура. Друга частина містить постанови про судову справу, про штраф за образу старших за чином, про права й обов'язки, які впливають із сімейних відносин.

Штрафи про крадіжки дають можливість прослідкувати основні види занять у франків:

«Про крадіжку свиней»

«Якщо хто вкраде поросля-сосунця і буде викритий, присуджується до сплати 120 динаріїв, що становить 3 соліди»

Якщо хто вкраде дворічну свиню, присуджується до сплати 600 динаріїв, що становить 15 солідів, не враховуючи вартості викраденого і відшкодування».

«Про крадіжку рогатої худоби»

«Якщо хто вкраде молочне теля і буде викритий, присуджується до сплати 3 солідів...

Якщо хто вкраде бика або корову з телям, присуджується до сплати 1400 динаріїв, що становить 35 солідів».

«Про крадіжку бджіл»

«Якщо хто вкраде 1 вулик з-під замка і буде викритий, присуджується до сплати 1800 динаріїв, що становить 45 солід».

«Салічна правда» дає матеріал для дослідження общини на порівняно ранній її стадії – на перехідному етапі її розвитку від землеробської общини до марки; згідно з даними «Салічної правди», алод у цей період лише зароджується у вигляді обмеженого права успадкування нерухомості прямими чоловічими нащадками померлого: відчуження земельних наділів общинників іще не виникли, хоча в середині общини з'являється майнова диференціація. Характер соціального розшарування племені салічних франків вказує на те, що основну його масу складають вільні рівноправні общинники, які частково використовують підсобну робочу силу літів і рабів. «Салічна правда» – джерело із вивчення останньої стадії розпаду родоплемінного ладу, де ще сильні пережитки кровноспоріднених відносин (у формі великої сім'ї). Тому вона дає більш значний матеріал із питань щодо структури села цього періоду та ранньої общини, про порядок успадкування, про початок відчуження рухомості, про характер великої сім'ї, яка виникала

шляхом її перетворення і перетворювалась у малу сім'ю, про форми сім'ї та шлюбу, про права й обов'язки вільних общинників, про становище літів і рабів та про процедуру сотенного народного суду. Але «Салічна правда» не містить ніяких даних про родову знать салічних франків і дуже мало даних про галло-римське населення франкського королівства. Процес осідання дружини на землі та зростання королівської влади відображений не достатньо виразно, в значно меншій мірі, ніж він мав місце в дійсності до часу запису «Салічної правди», тобто до початку VI ст. «Салічна правда» містить дані про соціальні розшарування населення і про різні соціальні статуси, але зовсім не фіксує соціальні відмінності в середині широкої маси вільних общинників, хоча і дає вказівки на майнову диференціацію в їхньому середовищі.

Плем'я салічних франків постає перед нами в цьому джерелі як сукупність общинних поселень, об'єднаних у сотні й округи. Можливо, коли франки перебували на своїй батьківщині, вони і селилися цілими родами і кожен рід займав одне село або кілька населених пунктів, тобто община була в той час родовою. Але в «Салічній правді» рід як ціле вже не є реальним колективом осіб, які разом обробляють землю, і не виступає як суб'єкт власності, а про минуле розселення родами свідчать лише пережитки родового ладу, які виражаються в тому, що вільні франки постійно позначаються як родичі. Однак єдиною реальною сукупністю родичів за «Салічною правдою» є велика сім'я. Кровні зв'язки вільного франка ведуть лінію як по батьківській, так і материнській лініях, про це свідчать глави «Салічної правди»: титул LVII «Про жменю землі».

«Якщо хто позбавить життя людину і, віддавши все майно, не спроможний буде сплатити належного за законом, він мусить привести 12 співприсяжників, [які поклянуться в тому], що ні на землі, ні під землею він не має майна більше того, що вже віддав. Потім [вбивця] повинен увійти у свій будинок, зібрати в жменю з 4 кутків землю, стати на порозі, повернувшись

лицем до середини будинку, і цю землю лівою рукою кидати через плечі на того, кого вважає своїм найближчим родичем. Якщо батько і брати вже платили, тоді [вбивця] хай кидає на 3-х найближчих родичів по матері і по батькові. За тим у [самій] сорочці, без пояса, без взуття, з києм у руці він повинен стрибнути через тин, і ці три [родичі по матері] мають сплатити половину того, що не вистачає для сплати потрібної за законом віри. Те саме мають зробити й три родичі по батькові. Коли ж хто з них виявиться дуже бідним, щоб заплатити свою частку, хай сам кине жменю землі на когось із заможніших, аби той сплатив усе за законом. Якщо ж і цей не матиме чим заплатити, тоді той, хто взяв на поруки вбивцю, повинен привести його в судове засідання і протягом 4 засідань брати його на поруки. Коли ж ніхто не поручиться сплатити віру, тобто повернути те, що [вбивця] не заплатив, тоді останній мусить сплатити віру своїм життям.»⁵

Земля у франків належала сільській громаді, і поселитися чужій людині на цій землі було неможливо, якщо проти цього виступав хоч один член громади. Проте коли особа прожила рік, то її не можна було вже зігнати.

Ліси, вигони, незорані пустирі належать усім членам общини, але огорожене місце недоторкане до зняття урожаю. Найменше порушення огорожі карається штрафом у 15 солідів, у ту ж суму оцінюється проїзд полем перед жнивами (XXXIV, ст. 1, 3). Оранка чужого поля (XXVII, ст. 24) і особливо його засівання (XXVII, ст. 25) потягнуть за собою штраф відповідно у 15 та 45 солідів.

Основним заняттям салічних франків було землеробство, з яким тісно пов'язане розвинуте скотарство. Так, у «Салічній правді» згадуються стада великої рогатої худоби, коней, овець, свиней, а також різної породи домашньої птиці (наприклад, у таких главах, як Титулы III о краже рогатых животных; IV о краже овец; VI о краже собак; VII 46 о краже птиц).

⁵ Хрестоматія з історії середніх віків. За ред. М.П. Граціанського і С.Д. Сказкіна, – Т 1. К. «Радянська школа», 1951. – С.95-101.

Утім, після зняття врожаю огорожене місце може використовувалося для випасання худоби членів общини, що є свідченням суспільного характеру володіння землею. Наділ ще перебуває у користуванні, а не у повній власності. Ця ділянка стає власністю общини. Про купівлю-продаж землі не згадується. Перехід майна з рук у руки (крім випадків спадкоємства) відбувається за суворого дотримання обряду, в присутності 3-х свідків (XVI титул).

Рухоме майно успадковували сини (спадкоємці першої черги, IX, ст. 1), мати (IX, ст. 1), далі брати, сестри померлого (IX, ст. 2), чи у крайньому разі сестра матері. При цьому «земельна спадщина в жодному випадку не повинна діставатися жінці» (у розумінні неодруженій, яка може вийти заміж за представника чужого роду) (IX, ст. 5). Дослідники цього періоду вважають, що у даному разі йдеться не про дискримінацію жінки, а про намагання зберегти землю в руках роду. Лише через 100 років за короля Хільперіка (561-584) буде вказано, що за відсутності синів наділ має успадковувати дочка або брат, сестра померлого, але не «сусіди», як це було раніше, що є доказом швидкого розкладу родової організації суспільства і формування нових суспільних відносин.»Салічна правда» передбачає велику кількість штрафів за крадіжку майна.

Боргове рабство було відсутнє, але майнова відповідальність за непогашену позику – висока. Так, через 40 днів після несплати позики кредитор у присутності свідків вимагав повернення боргу. Відмова негайно погасити борг тягнула за собою виплату 15 солідів (L, ст. 1). Кредитор ще протягом трьох тижнів ще тричі приходитиме до боржника зі свідками, і кожного разу борг зростатиме на 3 соліди. Після цього граф округу має провести конфіскацію майна неспроможного боржника (L, ст. 2,3).

Варварські правди кровну помсту обмежують, але не забороняють. У «Салічній правді» убивця може бути позбавлений життя за законом, якщо він настільки бідний і безрідний, що не може зібрати суми викупу: «Якщо ж ніхто не поручиться в уплаті віри (...), тоді він повинен сплатити віру своїм

життям» (VIII, ст. 1). Помста заборонена, якщо не було умислу, а отже, ворожнечі. Тут у всіх випадках досить відшкодування збитків. Таке ж відшкодування (до 100 солідів) сплачується у разі тяжкого тілесного ушкодження, кровна помста у цьому випадку забороняється.

Заміна кровної помсти штрафом проходила не просто. Спочатку приймати гроші за кров вважалося ганебним. Замирення з убивцею завжди прикривалося принизливим для останнього виявом розкаяння і покорі.

Різна величина вергельду за убивство свідчить про диференціацію франкського суспільства. Так, штраф за вбивство («вергельд») раба становив 35 солідів (XXXV, ст. 6), римлянина – 62,5 (або 100 солідів, якщо римлянин землевласник) (XI, ст. 6, 7), вільного франка – 200 солідів (XI, ст.1), королівського слуги або графа – 600 (IV, ст.1). У пізніших додатках до «Салічної правди» у 600 солідів було оцінене життя священика, у 900 – єпископа. Втричі вище штрафи встановлювалися за убивство вільних франків і королівських службовців під час походу. Так, за життя королівського службовця під час походу винний сплачував 180 солідів (XIII, ст. 2).

Убивство хлопчика до 10 років каралося штрафом у 600 солідів (XXIV, ст. 1), вагітної жінки – 700 солідів (XXIV, ст. 3), жінки дітородного віку – 600 солідів (XXIV, ст. 6), тобто у 3-3,5 разу вище, ніж життя чоловіка. Дослідники пояснюють факт вищої суспільної цінності життя дитини чи жінки тим, що ці особи не могли тримати в руках зброю, тобто убивця під час злочину не ризикував своїм життям.»⁶

У період родового ладу верховні судові функції повинні були належати зборам роду. У «Салічній правді» згадується колегія рахінбургів із 7 членів, обраних народом. Відмова рахінбургів чинити суд карається штрафом у 3 соліди (VII, ст. 1), суд не за законом – 15 солідів (VII, ст. 2). Головою судових зборів є тунгін, але скоро його функції переходять до королівського чиновника – графа, йому допомагають у судочинстві

⁶ Хрестоматія з історії середніх віків. За ред. М.П. Граціанського і С.Д. Сказкіна. . – Т 1. К. «Радянська школа», 1951. – С.95-101.

засідателі – скабіни. Із «Салічної правди» видно, як у політичних відносинах племінне керівництво поступово витісняється державним, яке прагнуло до централізації, і замінює виборних посадових осіб призначеними, а в соціальних відносинах відбувається процес розпаду родового ладу, про що в «Салічній правді» свідчать лише пережитки (кровна помста, співприсяжництво, родова власність). Самі пережитки зникають при подальшому розвитку законодавства, кровна помста замінюється системою композицій, родова власність – індивідуальною, в економічних відносинах общинний принцип поступово замінюється помісним.

Запис «Салічної правди» зберіг у недоторканності досить архаїчні риси звичаєвого права, які відображали пережитки первісного ладу, але в тих питаннях, які входили у сферу королівської влади, він вніс у нього немало нового. Зазіхаючи на освячену звичаєм уяву про вільного співплемінника, редакція «Салічної правди» замінила поняття знатності як родовитості. Новою її концепцією, яка виходила із приналежності до королівського оточення, до королівських людей, зокрема, до королівських дружинників.

Якщо три чоловіки викрадуть вільну дівчину, вони зобов'язані сплатити по 30 солідів кожний. Якщо хто вкраде раба, коня або запряжну тварину, – присуджується до сплати 1200 динаріїв, що становить 30 солідів. Якщо хто позбавить життя вільну людину і буде викритий, за законом повинен сплатити віру родичам. Половину віри має отримати син, одну четверту – матір, друга ж чверть – найближчим родичам: трьом із рідні по батькові і трьом по матері. А якщо матері не буде в живих, то половину віри поділять між собою родичі (три з боку батька і три з боку матері), але так, щоб найближчі зі згаданих родичів отримали 2 частини, залишаючи третю частину для поділу між двома наступними. Із цих двох найближчий візьме дві частини з цієї третини, а третю частину залишить своєму родичеві.

«Салічна правда» є пам'яткою права раннього феодалізму, вона не відчувала на собі будь-якого впливу високорозвинутого римського права.

Документ «Салічна правда» (статті із джерела)

САЛІЧНА ПРАВДА

Титул I ПРО ВИКЛИК НА СУД

§ 1. Якщо хто буде викликаний на суд [*ad mallum*]¹ за законами короля і не з'явиться, присуджується до сплати 600 денаріїв, що становить 15 солідів².

§ 2. Якщо ж хто, викликавши іншого на суд, сам не з'явиться, і якщо його не затримає будь-яка законна перешкода, присуджується до сплати 15 солідів на користь того, кого він викличе на суд.

§ 3. І той, хто викликає іншого на суд, у супроводі свідків повинен прийти до його будинку і, якщо останній буде відсутнім, повинен покликати дружину або кого-небудь з його домашніх з тим, щоб вони сповістили його про виклик на суд.

§ 4. Якщо ж [відповідач] буде зайнятий виконанням королівської служби, він не може бути викликаний на суд.

Титул II ПРО КРАДІЖКУ СВИНЕЙ

§ I. Якщо хто вкраде поросля-сисунця і буде викритий, присуджується до сплати 120 денаріїв, що становить 3 соліди.

Титул III ПРО КРАДІЖКУ РОГАТОЇ ХУДОБИ

§ 5. Якщо хто вкраде молочне теля і буде викритий, присуджується до сплати 120 денаріїв, що становить 3 соліди.

§ 2. Якщо хто вкраде однорічну або дворічну тварину і буде викритий, присуджується до сплати 15 солідів.

§ 3. Якщо хто вкраде бика або корову з телям, — присуджується до сплати 1400 денаріїв, що становить 35 солідів.

§ 4. Якщо хто вкраде бугая, що веде череду і ніколи не був під ярмом, присуджується до сплати 1800 денаріїв, що становить 45 солідів.

Титул V ПРО КРАДІЖКУ КІЗ

§ 1. Якщо хто вкраде три кози і буде викритий, присуджується до сплати 120 денаріїв, що становить 3 соліди, не враховуючи вартості вкраденого і відшкодування збитків.

§ 2. Якщо хто вкраде більше ніж три кози, присуджується до сплати 600 денаріїв, що становить 15 солідів, не враховуючи вартості вкраденого і відшкодування збитків.

Титул VII ПРО КРАДІЖКУ ПТИЦІ

§ 1. Якщо хто вкраде яструба, що сидить на дереві, і буде викритий, присуджується до сплати 120 денаріїв, що становить 3 соліди, не враховуючи вартості вкраденого і відшкодування збитків.

§ 2. Якщо хто вкраде яструба з жердини, присуджується до сплати 600 денаріїв, що становить 15 солідів.

§ 3. Якщо хто вкраде яструба з-під замка і буде викритий, присуджується до сплати 1800 денаріїв, що становить 45 солідів, не враховуючи вартості вкраденого і відшкодування збитків.

Титул VIII ПРО КРАДІЖКУ БДЖІЛ

§ 1. Якщо хто вкраде один вулик з-під замка і буде викритий, присуджується до сплати 1800 денаріїв, що становить 45 солідів.

§ 2. Якщо хто вкраде один вулик, причому на місці крадіжки їх не було більше, слід застосовувати штраф, як і в попередньому випадку.

Титул IX ПРО ШКОДУ, ЗАПОДІЯНУ НИВІ АБО ЯКОМУ-НЕБУДЬ ОГОРОДЖЕНОМУ МІСЦЮ

§ 1. Якщо хто застане на своїй ниві рогату худобу, не повинен калічити її. Якщо ж він зробить це і признається, зобов'язаний відшкодувати вартість, а скалічену худобу взяти собі. Якщо ж не

признається і буде викритий, присуджується до сплати 600 денаріїв, що становить 15 солідів, не враховуючи вартості худоби і відшкодування збитків.

Титул X ПРО КРАДІЖКУ РАБІВ

§ 1. Якщо хто вкраде раба, коня або запряжну тварину, присуджується до сплати 1200 денаріїв, що становить 30 солідів.

§ 2. Якщо раб або рабиня вкрадуть що-небудь з речей свого пана разом з вільним, то злодій [тобто вільний], крім того, що повертає вкрадені речі, присуджується до сплати 600 денаріїв, що становить 15 солідів.

Титул XI ПРО КРАДІЖКУ АБО ЗЛОМИ, ВЧИНЕНІ ВІЛЬНИМИ

§ 1. Якщо хто із вільних вкраде поза домом на 2 денарії, присуджується до сплати 600 денаріїв, що становить 15 солідів.

§ 2. Якщо ж він вкраде поза домом на 40 денаріїв і буде викритий, присуджується до сплати 1400 денаріїв, що становить 35 солідів, не враховуючи вартості вкраденого і відшкодування збитків.

Титул XII ПРО КРАДІЖКУ АБО ЗЛОМИ, ВЧИНЕНІ РАБАМИ

§ 1. Якщо раб вкраде поза домом на два денарії, він повертає вкрадене і відшкодовує збитки і, крім того, одержує 120 ударів батоном [на лавці].

§ 2. Якщо він вкраде на 40 денаріїв, він або каструється, або ж сплачує 6 солідів. А пан раба-крадія відшкодовує позивачу і вартість украденого, і збитки.

Титул X ПРО КРАДІЖКУ РАБІВ

§ 1. Якщо хто вкраде раба, коня або запряжну тварину, присуджується до сплати 1200 денаріїв, що становить 30 солідів.

§ 2. Якщо раб або рабиня вкрадуть що-небудь з речей свого пана разом з вільним, то злодій [тобто вільний], крім того, що по-

вертає вкрадені речі, присуджується до сплати 600 денаріїв, що становить 15 солідів

Титул XI ПРО КРАДІЖКУ АБО ЗЛОМИ, ВЧИНЕНІ ВІЛЬНИМИ

§ 1. Якщо хто із вільних вкраде поза домом на 2 денарії, присуджується до сплати 600 денаріїв, що становить 15 солідів.

§ 2. Якщо ж він вкраде поза домом на 40 денаріїв і буде викритий, присуджується до сплати 1400 денаріїв, що становить 35 солідів, не враховуючи вартості вкраденого і відшкодування збитків.

Титул XII ПРО КРАДІЖКУ АБО ЗЛОМИ, ВЧИНЕНІ РАБАМИ

§ 1. Якщо раб вкраде поза домом на два денарії, він повертає вкрадене і відшкодовує збитки і, крім того, одержує 120 ударів батоном [на лавці].

§ 2. Якщо він вкраде на 40 денаріїв, він або каструється, або ж сплачує 6 солідів. А пан раба-крадія відшкодовує позивачу і вартість украденого, і збитки.

Титул XIII ПРО ВИКРАДЕННЯ ВІЛЬНИХ

§ 1. Якщо три чоловіки викрадуть вільну дівчину, вони зобов'язані сплатити по 30 солідів кожний.

§ 2. Якщо їх буде більше, ніж три, то зобов'язані сплатити по 5 солідів кожний.

§ 3. А ті, хто мав при собі стріли, сплачують втричі більше.

§ 4.3 викрадачів же стягується 2500 денаріїв, що становить 63 соліди.

§ 5. Якщо вони викрадуть дівчину з-під замка або з покоїв, то сплачують ціну і штраф, як це вже було визначено.

§ 6. Якщо ж викрадена дівчина була під охороною короля, у цьому випадку за порушення «*fritus*» сплачується 2500 денаріїв, що становить 63 соліди.

§ 7. Королівський раб або літ, що викрав вільну жінку, підлягає смертній карі.

§ 8. Якщо ж вільна дівчина добровільно піде за рабом, вона втрачає свою свободу.

§ 9. Вільний, що взяв чужу рабину, карається так само.

Титул XVI ПРО ПІДПАЛИ

§ 2. Якщо хто спалить будинок із прибудовами і буде викритий, присуджується до сплати 2500 денаріїв, що становить 63 соліди.

§ 3. Якщо хто спалить комору або клуню із хлібом, присуджується до сплати 2500 денаріїв, що становить 63 соліди.

§ 4. Якщо хто спалить хлів зі свиньми або стійла з тваринами і буде викритий, присуджується до сплати 2500 денаріїв, що становить 63 соліди, не враховуючи сплати вартості та відшкодування збитків.

Титул XXIV ПРО ВБИВСТВО ХЛОПЧИКА

§ 1. Якщо хто позбавить життя хлопчика віком до 10 років включно і буде викритий, присуджується до сплати 24000 денаріїв, що становить 600 солідів.

§ 2. Якщо хто позбавить життя довговолосого хлопчика, присуджується до сплати 600 солідів.

Титул XX VI ПРО ВІЛЬНОВІДПУЩЕНИКІВ

§1. Якщо яка-небудь вільна людина у присутності короля за денарій відпустить на волю чужого літа без згоди його пана і буде викрита, то вона присуджується до сплати 4000 денаріїв, що становить 100 солідів. Речі ж літа мають бути повернені його законному панові.

§ 2. Якщо хто в присутності короля за денарій відпустить на волю чужого раба і буде викритий, присуджується до сплати панові вартості раба і, крім того, 35 солідів.

Титул XXVII ПРО РІЗНІ КРАДІЖКИ

§ 1. Якщо хто вкраде дзвіночок із вожака чужого стада свиней і буде викритий, присуджується до сплати 600 денаріїв, що становить 15 солідів, не рахуючи вартості вкраденого і відшкодування збитків.

§ 2. Якщо ж така крадіжка станеться в череді дрібної худоби, [винний] присуджується до сплати 120 денаріїв, що становить 3 соліди.

Титул XXX ПРО ОБРАЗУ СЛОВАМИ

§ 1. Якщо хто назве іншого виродком, присуджується до сплати 3 солідів.

§ 3. Якщо хто — чоловік або жінка — назве вільну жінку блудницею і не доведе цього, присуджується до сплати 1800 денаріїв, що становить 45 солідів.

§ 6. Якщо хто звинуватить іншого в тому, що він кинув [у битві] свій щит, і не зможе довести, присуджується до сплати 120 денаріїв, що становить 3 соліди.

§ 7. Якщо хто назве іншого донощиком або брехуном і не зможе довести, присуджується до сплати 600 денаріїв, що становить 15 солідів.

Титул XXXV ПРО ВБИВСТВО АБО ПОГРАБУВАННЯ РАБІВ

§ I. Якщо який-небудь раб позбавить життя раба, пани хай поділять між собою вбивцю.

§ 2. Якщо який-небудь вільний пограбує чужого раба і буде викритий у тому, що взяв у нього більше ніж на 40 денаріїв, присуджується до сплати 1200 денаріїв, що становить 30 солідів.

§ 3. Якщо ж узятє при грабунку коштувало менш як 40 денаріїв, присуджується до сплати 600 денаріїв, що становить 15 солідів.

Титул LIV ПРО ВБИВСТВО ГРАФА

§ 1. Якщо хто позбавить життя графа, присуджується до сплати 24000 денаріїв, що становить 600 солідів.

§ 2. Якщо хто вб'є сацебарона або віце-графа — королівського раба, присуджується до сплати 12000 денаріїв, що становить 300 солідів.

§ 3. Якщо хто вб'є сацебарона — вільного, присуджується до сплати 24000 денаріїв, що становить 600 солідів.

§ 4. В окремих судових засіданнях не повинно бути більше трьох сацебаронів, і якщо вони виголосили вирок у тих справах, за які отримали "*fritus*", то про це не слід знову доводити до відома графа, щоб він переглянув справу.

§ 5. Якщо хто знехтує явкою на суд або затримається з виконанням того, що йому визначено рахінбургами, і не забажає укласти угоду ні шляхом композиції, ні очищенням водою, ні будь-яким іншим законним способом, тоді позивач повинен викликати його на суд перед лицем самого короля. І там будуть 12 свідків, із яких хай перші три поклянуться, що вони були присутні там, де рахінбург присудив їти на випробування водою або дати зобов'язання сплатити композицію, і що він знехтував [постановою рахінбургів]. А потім інші три повинні поклястися, що після винесення постанови рахінбургів ... вони були присутніми при повторній пропозиції [відповідачеві] з'явитися на суд протягом 40 діб, рахуючи від того дня, і він ніяк не побажав задовольнити вимогу закону. Тоді позивач повинен викликати його перед лицем короля протягом 14 діб, і три свідки повинні поклястися, що вони були там у той час, коли [позивач] викликав [відповідача] на суд і призначив йому певний строк. Якщо і тоді він не з'явиться, хай ці дев'ять свідків під присягою, як ми вже зазначали, дадуть свої показання. Так само, якщо він не з'явиться у той день, хай [позивач]

призначить йому певний строк, маючи трьох свідків. Якщо позивач виконав усі вимоги, а відповідач у жоден з призначених строків не побажав з'явитися, тоді хай король, до якого він покликаний на суд, оголосить його поза своїм заступництвом. Тоді і сам винний, і все його майно стає власністю позивача. І якщо до тих пір, поки він не сплатить усього, що з нього стягується, хто-небудь дасть йому хліба або виявить гостинність, хоч би навіть його власна дружина, присуджується до сплати 600 денаріїв, що становить 15 солідів.

Титул LVII ПРО РАХІНБУРГІВ

§ 1. Якщо хто-небудь із рахінбургів, засідаючи в суді та розглядаючи позов між двома особами, відмовиться виголосити закон, слід, щоб позивач заявив їм: «Тут я заклинаю Вас винести постанову згідно із Салічним законом». Якщо вони [знову] відмовляться виголосити закон, семеро із цих рахінбургів до заходу сонця присуджуються до сплати 120 денаріїв, що становить 3 соліди.

§ 2. Якщо ж вони і не захочуть виголосити закон і не дадуть зобов'язання сплатити в призначений строк по 3 соліди, вони присуджуються до сплати 600 денаріїв, що становить 15 солідів.

§ 3. Якщо ж рахінбурги судитимуть не за законом, тоді той, проти кого вони винесуть ухвалу, хай подасть на них позов і, якщо зможе довести, що вони судили не за законом, кожний з них присуджується до сплати 600 денаріїв, що становить 15 солідів.

Титул LVIII ПРО ЖМЕНЮ ЗЕМЛІ

§ 1. Якщо хто позбавить життя людину і, віддавши все майно, не спроможний буде сплатити належного за законом, він мусить привести 12 співприсяжників, [які поклянуться в тому], що ні на землі, ні під землею він не має майна більше того, що вже віддав.

Потім [вбивця] повинен увійти у свій будинок, зібрати в жменю з чотирьох кутків землю, стати на порозі, повернувшись лицем усередину будинку, і цю землю лівою рукою кидати через плечі на того, кого вважає своїм найближчим родичем. Якщо батько і брати вже платили, тоді [вбивця] хай кидає на трьох найближчих родичів по матері й по батькові. Затим у [самій] сорочці, без пояса, без взуття, з києм у руці він повинен стрибнути через тин, і ці три [родичі по матері] мають сплатити половину того, що не вистачає для сплати потрібної за законом віри. Те саме мають зробити й три родичі по батькові. Коли ж хто з них виявиться дуже бідним, щоб заплатити свою частку, хай сам кине жменю землі на когось із заможніших, аби той сплатив усе за законом. Якщо ж і цей не матиме чим заплатити, тоді той, хто взяв на поруки вбивцю, повинен привести його в судові засідання і протягом чотирьох засідань брати його на поруки. Коли ж ніхто не поручиться сплатити віру, тобто повернути те, що [вбивця] не заплатив, тоді останній мусить сплатити віру своїм життям.

Документ

«Суд за часів «Салічної правди»

Перед судом стоїть багато одягнений франк. Тримається він гордо і зарозуміло. Він звинувачує іншого франка в крадіжці.

– Шановні рахінбурги і ти, тунінг! Я звинувачую цього франка в тому, що він викрав у мене найкращого бика, який веде стадо, і раба, умілого майстра.

– Чи можеш ти поставити свідків? – запитує тунінг.

– О, тунінг, я викликав цих свідків на судові збори. І вони під присягою покажуть усе, що знають. Коли ж не захочуть зробити цього, то заплатять, згідно з Салічним законом, по 15 солідів штрафу. Ось вони, – вказав обвинувачував на свідків.

– Чи знаєте ви, свідки, що повинні говорити правду, і коли під присягою дасте неправдиві свідчення, заплатите, як наклепники, по 15 солідів? – запитує знову тунінг.

– Ми знаємо це, тунгін, і покажемо під присягою всю правду, – сказав один зі свідків. – справді, ця людина винна в крадіжці. Бика ми бачили у нього на подвір'ї, потім він продав його в сусіднє село; той хто купив, говорив про це. А щодо раба, то ми знаємо, що обвинувачуваний давно умовляв рабів господаря перейти до нього, і вони слухали його охоче, бо важали, що їм краще бути проданими за море, ніж лишатися в свого господаря. Адже відомо, як жорстоко він поводить з своїми рабами. Одного разу цей господар наказав закопати живцем рабиню і раба, які одружилися без його дозволу.

– Досить, – сказав тунгін, – це не стосується справи, нехай це ляже на совість цієї людини, а Салічний закон не розглядає таких справ. Раб є річ, і всякому дозволено робити зі своєю річчю, як він хоче.

– Отже, – звертається тунгін до обвинувачуваного, – тебе викрито в крадіжці бика, який веде стадо, і раба цього знатного франка. Про бика Салічний закон говорить так: «Якщо хто вкраде бика, який веде стадо і ніколи не був під ярмом, засуджується до сплати 45 солідів». За крадіжку ж раба ти заплатиш 35 солідів.

– Але, – заперечує обвинувачуваний, – я повинен був би заплатити 35 солідів, якби убив раба?

– за Салічним законом, – заперечує тунінг, ти відшкодовуєш хазяїнові збитки, а йому однаково, чи вбив ти його, чи продав, чи відпустив на волю. І в законі сказано: «Якщо позбавить життя, продасть або відпустить на волю чужого раба, присуджується до сплати 35 солідів».

Отже, ти повинен заплатити штраф королеві за крадіжку бика 45 солідів і за викрадення раба 35 солідів, усього ж 80 солідів, крім того, відшкодувати хазяїнові увесь збиток, тобто сплатити йому вартість бика і раба.

Проаналізуйте документ. Які ви можете зробити висновки? Як ви вважаєте, чи справедливе рішення прийняв суд?

1.2. Основні риси феодального суспільства

Феодальне суспільство у Західній Європі не було просто суспільством, яке відрізнялося від суспільства родинних зв'язків і суспільства, домінованого силою держави. Європейський феодалізм постає перед нами, як результат катастрофічного розпаду давніших суспільств. Його утворення було б неможливим без глибоких потрясінь, спричинених вторгненням германських народів, які, примусивши злитися два суспільства, що перед тим були на дуже різних стадіях еволюції, зламало рамки як першого, так і другого й вивело на поверхню безліч модусів думки та суспільних звичок, що мали надзвичайно примітивний, первісний характер. Воно остаточно конституювалося в атмосфері останніх варварських набігів. Це суспільство передбачало глибоке уповільнення ритму життя, яке спиралося на людські взаємини, зниження грошового обігу до межі, що унеможлиблювала існування системи грошової оплати послуг, ментальність, прив'язану до чутливого та близького.

Щоб краще зрозуміти суть феодалізму, доцільно розглянути питання про природу власності на засоби та знаряддя праці. Основним засобом виробництва і основним видом багатства в доіндустріальних суспільствах була земля. При феодалізмі земля у формі великої власності знаходилася у монопольному розпорядженні феодалів, які зосередили її у своїх руках, що було наслідком суспільного розподілу праці, військової і релігійної функцій.

Перша і найбільш важлива особливість феодальної земельної власності – це реалізація її за допомогою дрібних виробників – селян, яким феодал віддавав землю в тримання. Селянин, таким чином, не був власником оброблюваної ним землі, а лише її тримачем на певних умовах, включно до права спадкового тримання. Його економічна залежність від феодала виражалася у формі ренти, тобто виконання робіт або платежів на користь феодала (відробіткова, продуктова (натуральна) або грошова ренти). На землі, яку феодал віддав селянину в тримання, він самостійно вів дрібне

господарство, маючи власний будинок, худобу і, що особливо важливо, знаряддя праці, цей важливий компонент продуктивних сил, за допомогою якого він обробляв землю, що була в його розпорядженні, а також і землю феодала (при наявності відробіткової ренти). Таким чином, становище селянина принципово відрізнялося від становища раба (теж залежного виробника, але позбавленого засобів виробництва, знарядь праці, власного господарства), а також і найманого виробника при капіталізмі (позбавленого власності на знаряддя та засоби виробництва і змушеного продавати свою робочу силу).

Щодо земельної власності обидві сторони – власник і безпосередній виробник – виступали як взаємозацікавлені одне в одному партнери, хоча і не рівні за своїм становищем. Без селянських рук земля феодала була мертвим капіталом, в той же час самостійне ведення свого дрібного господарства і наявність у власності знарядь праці давало селянину певну економічну автономність. Саме ця обставина народила таку особливість у функціонуванні економічної системи феодалізму, як позаекономічний примус, тобто насилля над особистістю виробника. Ступінь позаекономічного примусу була різною – від жорстоких форм особистої залежності (відсутність свободи щодо спадкування, інколи прикріплення до землі, продаж селян, фізичне покарання) до підпорядкування судовій владі феодала й обмежень у політичних правах на загальнодержавному рівні (станови нерівномірність). У системі феодальних відносин позаекономічний примус є засобом, за допомогою якого феодал реалізовував власність у формі ренти. Він відображав специфіку цієї системи, механізм якого не діяв без політичного примусу. Тут потрібно шукати одне із пояснень тієї ролі, яку відігравав політичний фактор у феодальній системі, створюючи її своєрідність порівнянно з капіталізмом, для функціонування якого було достатнім чисто економічного примусу, і суспільство дозволяло собі лозунг рівності.

Роль позаекономічного примусу, пов'язана з першою особливістю феодальної земельної власності, визначила її другу особливість: поєднання

власності із політичною владою. Наділеність земельних власників політичною владою у більших чи менших розмірах – судовою, фінансовою, адміністративною, військовою – забезпечувала їм можливість здійснювати позаекономічні примуси.

Третьою особливістю феодальної земельної власності є її умовний характер та ієрархічна структура для феодального стану. В еволюції земельної власності (у західноєвропейському варіанті) першою формою став алод – безумовна і спадкова власність; її змінила проміжна форма – бенефіцій – умовна власність, яка отримувалася за військову службу пожиттєво. Бенефіцій у свою чергу був замінений найбільш розвинутою формою – феодем; він являв собою спадкову умовну земельну власність членів панівних верств, пов'язану з несенням васалом військової служби і виконанням деяких інших обставин на користь сеньйора, який стоїть вище. На основі такого реального і юридичного розподілу власності склалася ієрархічна структура (тобто кілька рівнів підпорядкування) серед земельних власників, пов'язаних васально-ленними відносинами. Умовний характер власності є результатом природного процесу внутрішньої консолідації феодального суспільства, яка допомогла йому реалізувати монополію на землю.

Позаекономічний примус, нероздільність земельної власності із політичною владою, більше або менше розвинуті васально-ленні відносини – все це пояснює виключну роль особистих зв'язків у суспільстві: патроната, залежності, договору, які прикривали речову основу цих зв'язків.

Проблема феодальної власності не вичерпується характеристикою лише земельної власності феодала і власності селянина на знаряддя праці. У міру розвитку феодального, переважно аграрного, суспільства в економіці зростало значення ремесла і власності на знаряддя праці в руках ремісника, подібно селянину – дрібного виробника. Саме прогрес у галузі ремесла, удосконалення знарядь праці і визначив у кінцевому підсумку розвиток феодального суспільства в цілому та перехід до нової суспільної системи з великим виробництвом – капіталізму.

Продумайте відповіді на питання:

Якою власністю володіли феодали?

Якою власністю володіли селяни?

Складіть таблицю:

Відмінність залежного селянина від раба

<i>Питання для порівняння</i>	<i>Раб</i>	<i>Залежний селянин</i>
<i>Чим володів або користувався?</i> <i>Від кого і в якій мірі залежав?</i> <i>На кого працював?</i> <i>На які засоби існував?</i> <i>Як ставився до праці?</i>		

На основі запропонованих нижче документів проаналізуйте шляхи потрапляння селян у залежність від феодалів, зростання великих земельних володінь.

Документ
Зростання великих земельних володінь 1. Зразок прекарної грамоти Постійному панові моєму такому-то такий-то. Відчуваючи повсякденну нужду, розшукуючи всюди і не маючи можливості знайти заробітку, вдався до благочестя вашої могутності, щоб ви дали мені як прекарій землі для обробітку в помісті вашому такому-то. Ваша могутність погодилася виконати моє прохання... тому цією моєю прекарною грамотою обіцяю ніколи ніякої протидії і шкоди вам щодо зазначених земель не чинити, але у всьому робити вам на користь... десятини та інші платежі, як і слід колонам, щороку вносити зобов'язуюсь... 2. Зразок прекарної грамоти Найсолодшій жінці такий-то я, абатиса така-то.

Тому що відомо, що ти власність свою в окрузі такій-то недавно за монастирем св. Марії утвердила і за це просила в нас та в згаданого монастиря дати (тобі) прекарій, то от цією грамотою за тобою утвердили, що, поки ти жива, володіла б і держала в користуванні цю землю, але не мала б права будь-яким чином відчужувати її, а коли б вирішила це зробити, землю зразу ж втратила б, і щоб грамота ця була міцніша, руку нашу до неї приклади.

3. Уривки з капітуляції 811 р.

...Хай не єпископи, ні абати, ні графи, ні вікарії і ніхто інший аж ніяк... злими хитрощами майно бідних... ні купувати, ні силою віднімати не наслідуються...

...Що бідняки скаржаться на позбавлення їх власності і однаково скаржаться на єпископів, і на абатів, і на їх опікунів, на графів і на їх сотників. Свідчать, що, коли хто відмовляється передати свою власність єпископові, абатові, графові або ... сотникові, шукають нагоди, щоб засудити такого бідняка, а також змусити його йти на війну, і це доти, доки, зубожівши, хоч-не-хоч власність свою не продасть або не передасть, і ті, хто здійснить передачу, проживають удома без всякої турботи...

Закріпачення селян

а) Кабальна грамота

Панові братові моєму такому-то. Всім відомо, що надзвичайна бідність і тяжкі турботи мене спіткали і зовсім не маю з чого жити й одягатися. Тому, на прохання моє, ти, коли в мене буде велика нужда, не відмовив дати мені своїх грошей стільки-то солідів; а в мене зовсім нічим виплатити ці соліди.

Тому я прохав здійснити і ствердити закабалення тобі моєї вільної особи, щоб віднині ви мали повну волю робити зі мною все, що ви уповноважені робити зі своїми природженими рабами, а саме: продавати, вимінювати, карати. Якщо ж, - чого,ю я певний, не буде, - я або хто-небудь

зі спадкоємців моїх, або хто-небудь інший вирішить заперечувати це закабалення, хай внесе тобі й казні штраф у стільки-то унцій золота; ця ж кабала хай лишиться незмінною.

б) Зразок грамоти:

«Ось продаж, якщо хто продає себе. Панові моєму тому-то і дружині його такій-то я, такий-то. Тому, що поплутав мене гріх і я вкрав ваші речі і не інакше, як закабаливши повну свою волю вам у рабство, можу дати вам задоволення, - от я без усякого примусу і наказу, але цілком добровільно, закабалаю себе за цей гріх у рабство. Я повинен дістати від вас ціну, як мною встановлено, стільки-то солідів, а ви віднині матимете повну владу робити зі мною все, що завгодно, як з іншими підвладними вам рабами. А якщо я сам або хто з моїх родичів, або ж хто зі сторонніх вирішить протидіяти цьому продажеві, який здійснений на моє прохання, добровільно хай внесе тобі і казні штраф стільки-то солідів..., а цей продаж хай лишиться незмінним.»

в) Зразок грамоти:

«Про те, хто коментується під владу іншого»

Високому панові такому-то, я такий-то. Всім добре відомо, що я не маю чим харчуватися і в що одягатися. Тому я просив благочестя ваше, і вийшов мені ваш дозвіл віддатися і коментуватися під ваше покровительство; так я і зробив, а саме: на таких умовах, щоб ви допомагали мені і давали мені їжу й одяг, відповідно до того, як я служитиму і допомагатиму вам; і поки я буду живий, повинен буду нести вам службу і слухнянство вільної людини; і не матиму права вийти з-під вашої влади й покровительства, але лишусь під вашою владою і охороною всі дні свого життя.

Феодалні відносини в різних країнах мали свої особливості. Так, у країнах Скандинавського півострова община ще довго зберігала свою

важливу роль, селяни менше потрапляли у кріпосну залежність, васальні відносини не були розвиненими.

Свої особливості феодальні відносини мали у Візантії. Община була більш стабільна, широкого поширення набув «колективний» патронат. Значна частина землі досить тривалий час залишалася у державному володінні.

Оформлення феодальної власності на землю призвело до суттєвих змін у господарському і соціальному житті суспільства. Якщо в умовах родоплемінного суспільства та генезису феодалізму головним господарським і соціальним організмом була община, то з кінця VIII ст. (в окремих регіонах у XI ст.) у Західній Європі складається вотчина (сеньйорія у Франції, манор у Англії). Вона концентрувала в собі всі засоби, які були необхідними для реалізації великої земельної власності (господарська функція). Вотчина, тобто комплекс великої земельної власності, ділився на панську частину – домен – і землю, віддану у тримання селян. Домен включав садибу сеньйора (житло та службові будівлі), ліса, луки, сеньйоральну орну землю.

Господарська роль вотчини змінювалася у міру розвитку феодалізму й еволюції форм ренти. З утвердженням вотчини як основного соціального і господарського організму феодального суспільства селянська община не була знищена.

Глибоке розуміння особливостей функціонування вотчини дає аналіз важливого документа епохи Каролінгів «Капітулярій про помістя».

Документ

Капітулярій про помістя

Бажаємо, щоб помістя наші, яким ми визначили обслуговувати власні наші потреби, цілком служили нам, а не іншим людям.

Щоб управителі наші прийняли наші виноградники, які в їх відданні, і добре за ними доглядали, саме ж вино зливали в посудини і пильнували,

щоб ніяк не пожувалось...

Щоб при млинах наших мали курей та гусей, зважаючи на те, який млин; і чим більше, тим краще. Кожний управитель хай подбає про те, щоб продукти цілий рік у достатку до панського двору надходили... кожний управитель хай держить при [панських] дворах наших риби сажалки...

У кожному помісті нашому управителі хай мають якнайбільше хлівів для корів, свиней, овець, кіз і козлів, і ніяк без цього не можна обходитись...

Кожний управитель, коли йому треба постачити що-небудь до нашого столу, має відповідати за те, щоб усе, що він постачає, було добре і високоякісно, а також виготовлене якнайкраще.

Щоб кожний управитель мав у своєму віданні добрих майстрів, а саме: ковалів, срібляних і золотих справ майстрів, шевців, токарів, зброярів, рибалок, птаховодів, миловарів, пивоварів, тобто тих, хто обізнаний з виготовленням пива, яблучних, грушевих та інших різних напоїв, пекарів, які б виготовляли для наших потреб пшеничний хліб, людей, що добре вміють плести тенети і сіті для рибної ловлі і ловлі птахів, а також і інших служителів, перелічувати яких було б довго.

Хай кожен управитель наглядає за тим, щоб люди наші добре працювали і не тинялися без діла на ринках.⁷

Зробіть висновок: який тип господарства існував у Західній Європі. Чи було ремесло відокремлене від сільського господарства?

Проаналізуйте джерела, які показують становище залежних селян, їх повинності.

Влада феодалів над селянами

а) «Сім партид» про владу феодалів над селянами. Феодал мав повну

⁷ Грацианский Н. Западная Европа в средние века. Источники социально-экономической истории. М – Л., 1925. – С. 62-69

владу над своїм кріпаком, щоб робити з ним все, що захоче. Але при цьому він не повинен... убивати його... за винятком наказу місцевого судді...

б) Обмін залежних селян. Вільгельм, божою милістю єпископ Паризький, усім, хто побачить цю грамоту... хай буде відомо..., що Бавдрік Рудий, син покійного Дюранда, особисто залежна людина капітулу, одружився з Ізабеллою, дочкою Лаврентія..., особисто залежною нашою жінкою, а Аврік, син Туго, – наша особисто залежна людина, побажав одружитися з Констанцією, дочкою покійного Дюранда, особисто залежною жінкою капітулу. З огляду на це... було укладено угоду... між нами і згаданим капітулом про те, що названі Бавдрік та Ізабелла з усіма їх нащадками... були особисто залежними людьми Паризького капітулу... Аврік же і Констанція з усіма їх нащадками щоб були особисто залежними людьми нашими.⁸

в) Розподіл дітей кріпосних селян. Я, Маврикій, божою милістю єпископ Паризький, сповіщаю всіх теперішніх і майбутніх про те, що була суперечка каноніками св. Маркелла і Гірольдом з Вітріака з приводу того, що він одружився з нашою кріпачкою, будучи сам з челяді св. Маркелла! Крім того, означені каноніки висловили претензію на певну землю і виноградники, які зазначений Гірольд дістав від батька і від матері. Кінець кінцем суперечка ця, що тривала і в нашій присутності, вирішена таким чином, щоб з синів Герольда – але тих, які народились, так і тих, які народяться, - нам належав перший, канонікам же – другий, нам – третій, а їм – четвертий... спадщина ж Гіральда і жінки його має бути відповідно поділена між ними, як між братами.

г) Свавілья феодалів щодо селян. Усім відомо, як світські сеньйори утискають своїх залежних селян – чоловіків і жінок. Не вдовольняючись звичайними їх повинностями, вони постійно й без милосердя заявляють домагання на саме їх майно разом з їх особою і на саму їх особу разом з

⁸ Хрестоматія з історії середніх віків. За ред. М.П. Граціанського і С.Д. Сказкіна. – Т1.К.: «Радянська школа». – 1959. – С. 153 – 154, 202.

майном. І от, крім встановленого, вони тричі, чотири рази і скільки їм заманеться раз на рік добро їхнє розкрадають, незчисленими службами їх утискають і тяжкий і несправедливий тягар на них накладають так, що більшість змушена кидати власну землю і тікати на чужину. Але, що найгірше, вони не бояться продавати за нікчемні гроші тих самих людей...

Висновки. За період із V до XI ст. у Західній Європі встановлюється феодалізм як панівний спосіб виробництва, але у суспільному устрої існувало чимало пережитків рабовласницьких відносин та «варварських» суспільств. Формувався клас феодалів і клас особисто залежного від них населення – селян.

Феодалізм як система соціальних відносин і продуктивних сил був прогресивнішим способом виробництва порівняно з рабовласницьким ладом. Нові продуктивні сили вимагали, щоб виробник мав певну зацікавленість у праці, її результатах.

Феодальне кріпосне помістя було самозабезпечуваним. Власник помістя вважався також власником селян-кріпаків і ремісників, над особистістю яких мав пряму владу, інакше не міг би змусити їх працювати на себе.

Натуральне сільське господарство, яке домінувало у перші століття середніх віків, було відсталим, примітивним за способом ведення, заснованим на ручній праці виробника, не пов'язаним з ринком: що виробляло, те й споживало.

Поступово у країнах Західної Європи відбувався процес переходу від «варварських» звичаїв до правових феодальних. Правові звичаї органічно інтегрувалися у феодальні відносини.

Словник термінів

Алод – вільно відчужувана приватна власність.

Бенефіції – «благодіяння», «подарунок», плата сеньйора васалу за службу.

Комендація – заступництво, патронат (великих феодалів світських, церковних над селянством).

Солід – золота монета римсько-візантійського походження, яка була поширеною серед франків у IV - XI ст.

Прекарій – «ділянка, надана на прохання», земля, одержана селянином у користування, за що він виконував повинності, ставав залежним.

Майордом – «старший у домі». За останніх Меровінгів вища адміністративна посада, якій по суті належала влада.

Манси – селянські наділи у франків.

Феод – спадкове феодальне володіння.

Література:

1. Енгельс Ф. Франкський період / Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. 19. – С. 474 – 485.
2. Хрестоматия по истории средних веков / Под ред. С.Д.Сказкина: В 3 т. – М., 1961. – С. 398 – 409.
3. Корсунский А.Р. Раннефеодальное государство и формирование феодальной собственности в Западной Европе. – М., 1970. – С. 5 – 30.
4. Сказкин С.Д. Очерки истории западноевропейского крестьянства в средние века. – М., 1968. – С. 65 – 115.
5. Блок М. Характерные черты французской истории. – М., 1957. – С. 127.
6. Грацианский Н.П. Крепостное крестьянство в поместьях аббатства св. Германа в начале IX ст. / Из социально-экономической истории западноевропейского средневековья. – М., 1960. – С. 110 – 130.

7. История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма: В 3 т. – М., 1985. – Т.І. – С. 232 – 244.
8. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада./Пер. с фр. Под общ. ред В.А.Бабинцева. – Екатеринбург: У – Фактория, 2005. –568 с.
9. Хрестоматія з історії середніх віків. За ред. М.П.Граціанського і С.Д. Сказкіна – Т 1. К. «Радянська школа», 1951. – 763 с.
10. Войнович Л.В., Козак Н.Б., Овсінський Ю.В., Чорний М.І. Medium aevum; Середні віки. Підручник для історичних спеціальностей вузів. / За ред. Л.В.Войтовича /Львів: «Тріада Плюс», 2010. – 502 с.

КЕЙС 2. СЕРЕДНЬОВІЧНЕ МІСТО

2.1. Передумови виникнення середньовічного міста

Місто – ніби цензура, розрив, нова доля світу.

*Коли воно виникає, несучи з собою писемність,
то відчиняє двері того, що ми називаємо історією.*

*Коли з настанням XI ст. місто відродилося в Європі,
то почалося відродження цього невеликого континенту.*

Тільки – бо воно розквітає в Італії, настає Відродження...

Усі поворотні моменти зростання виявилися у вибуху урбанізації.

(Ф. Бродель)

Римські міста вже в ранній період існування імперії занепали і в значній мірі запустили. Але вони не були цілком зруйновані. Рештки цих міст продовжували існування і в ранньому середньовіччі. Міста раннього середньовіччя були адміністративними центрами, укріпленими пунктами або церковними центрами (резиденціями архієпископів, єпископів і т. д.) нових, феодалських у своїй основі, держав. При неподільному існуванні натурального господарства і відсутності розвиненого виробництва для обміну, коли реміснича діяльність ще не відокремилась від сільськогосподарської, міста не могли бути осередком ремесла й торгівлі, не могли бути адміністративними центрами. Зовсім нечисленне населення цих міст нічим не відрізнялося від населення звичайних сільських місцевостей. М.С. Грушевський зазначає: «Варварська Європа перших віків по упадку імперії була Європою селянською і поміщицькою. Ремесло управлялось для потреб поміщицького або монастирського хазяйства, руками вивчених для того рабів або кріпаків. Торгівлю привізними заграничними товарами вели мандрівні купці, що переїздили з резиденції до резиденції, а особливо приїздили на ярмарки, зв'язані з церковними святами. Грошей взагалі було дуже мало.»⁹

⁹ Грушевський М.С. Всесвітня історія в короткім огляді: В 6 ч. – К. : Українознавство, ч.1, 1996. – С. 253-254.

Хоч розвиток продуктивних сил за феодального способу виробництва йшов повільно, все ж десь у X – XI століттях сталися важливі зміни в господарському житті Західної Європи. Попередній, примітивний обробіток ґрунту, примітивні системи землеробства – вирубна і перелогова – змінилися майже всюди двопіллям та трипіллям, і в значній мірі поширився важкий залізний плуг, в який запрягали дві і навіть чотири пари волів і який давав можливість глибоко орати землю; стали краще удобрювати поля гноєм та перегноєм.

Дальший розвиток землеробства виявився у розповсюдженні й поліпшенні городництва, садівництва та виноградарства – основних галузей сільського господарства, не відомих або мало відомих германцям, які завоювали і заселяли на заході Римську імперію. Одночасно з цими галузями сільського господарства розвивалися тісно пов'язані промисли, такі як виноградарство і маслоробство.

Про дальший розвиток продуктивних сил у сільському господарстві свідчить і розширення оброблюваної земельної площі. Змінювалось співвідношення земель, зайнятих різними сільськогосподарськими культурами; розширялася площа під садами, виноградниками, під посівами технічних культур.

Разом із тим поліпшувалась техніка видобування, плавлення і обробки металів (особливо ковальство і зброярство), техніка виготовлення тканини, обробки шкіри, дерева, каменя, вдосконалювалася будівельна справа. Ці види ремісничої діяльності в початковий період раннього середньовіччя ще не були відокремлені від сільського господарства. З розвитком продуктивних сил в умовах феодального суспільства, ростом та вдосконаленням техніки виробництва і навичок праці вдосконалюється виробництво ремісничих виробів, яке все більше перетворюється в окрему сферу трудової діяльності, відмінну від сільськогосподарської – землеробства і скотарства. Це створює передумови для виділення ремесла з сільського господарства в окрему галузь виробництва. Вже в «Капітулярії про помістя» міститься досить значний перелік ремісників та інших

спеціалістів, які повинні бути на панському дворі в найбільших королівських помістях. Якщо в помісті було мало ремісничої роботи, то вони займались сільськогосподарською працею. «...Щоб кожний управитель мав у своєму віданні добрих майстрів, а саме: ковалів, сріблярів і золотих справ майстрів, шевців, токарів, зброярів, рибалок, птахоловів, миловарів, пивоварів, тобто тих, хто обізнаний із виготовленням пива, яблучних, грушевих та інших напоїв, пекарів, які виготовляли б для наших потреб пшеничний хліб, людей, що добре вміють плести тенета і сіті для рибної ловлі та ловлі птахів, а також і інших служителів, перелічувати яких було б довго.»¹⁰ Дані Капітулярію про помістя свідчать, що вже на рубежі IX-XI століть спостерігається в зародковій формі відокремлення ремесла від сільського господарства.

Дальший хід процесу відокремлення ремесла від сільського господарства, зумовлений загальним зростанням продуктивних сил, зокрема розвитком ремісничої техніки, пов'язаний з ростом і вдосконаленням у IX-X столітті ряду ремесел, особливо металообробного ремесла, текстильної і будівельної справи. Виробництво різних знарядь праці із заліза, міді та інших металів, господарського і хатнього начиння, різного роду зброї стало досконалішим та помітно розширилось. Майстри – зброярі, що робили дуже поширені в Європі так звані «каролінгські мечі», славилися ще за Карла Великого. Поліпшується виробництво глиняних виробів, і вже у VIII-IX століттях починають застосовувати гончарний круг. Також удосконалюється та зростає виробництво вовняних тканин. Вироблення сукна – справа значно складніша, ніж вироблення лляних тканин, що їх виготовляють селянські сім'ї. Виготовлення доброї вовняної тканини потребувало майстрів – спеціалістів. Значних успіхів було досягнуто в галузі будівництва. Поряд з такими дерев'яними спорудами, як палаци, церкви, монастирі, з'являються кам'яні, з великими масивними склепіннями. Про розвиток техніки свідчить також і значне поширення в цей час водяних млинів.

¹⁰ Капітулярій про помістя / Хрестоматія з історії середніх віків. – К.: Радянська школа. – 1972. – С. 18 – 20

Уже в X-XI столітті завершується процес феодалізації в найбільш значних західноєвропейських країнах і закріпачуються основні маси селянства. Навіть у тих країнах, де процес феодалізації відбувався уповільненим темпом, як у Англії або Німеччині, на кінець XI століття основна маса селянства стала кріпаками. Феодальне помістя поширюється скрізь у Європі, і раніше вільна сільська община закріпачується та підпорядковується інтересам феодалів. Усе це свідчило про утвердження феодального способу виробництва, але розвиток продуктивних сил досяг такого рівня, при якому неминучим був перехід до нового ступеня в розвитку суспільного поділу праці – відокремлення ремесла від сільського господарства. Характер ремісничої праці, рівень розвитку ремісничого виробництва, його більша диференційованість уже не відповідали старій формі його організації, його становищу як придатка до сільськогосподарської праці. Поступовий розвиток окремих ремесел, розчленування їх на нові галузі, вдосконалення техніки і навичок праці призвели до необхідності дальшої спеціалізації ремісника. Така спеціалізація була неможлива, тому що селянин вів самостійно своє господарство та був водночас і землеробом, і ремісником.

Другим боком процесу, що підготував відокремлення ремесла від сільського господарства, був процес у розвитку землеробства, скотарства та інших галузей сільського виробництва. Також удосконалюється знаряддя обробітку ґрунту, самих способів його обробітку, поширилися нові форми сівозміни (двопілля, трипілля), збільшилися площі культивованої землі, разом із цим зросла і продуктивність праці, яка давала можливість збільшити кількість продуктів, скоротивши час, потрібний для їхнього виробництва, а тому і збільшити додатковий продукт, який привласнювали феодали – землевласники. Певний надлишок залишався і в руках селянина, це давало можливість обміняти сільськогосподарські продукти на вироби ремісників-спеціалістів, які займалися тільки ремісничою діяльністю.

Отже, передумовами виникнення міста були:

- перетворення ремесла в самостійну галузь виробництва, концентрація ремесла і торгівлі в окремих центрах;

- другою передумовою відокремлення ремесла та торгівлі від сільського господарства був прогрес у розвитку останнього.

Цікавим є питання походження середньовічного міста. Прагнучи відповісти на нього, вчені в XIX і XX ст. висунули різні теорії. Для більшості з них є інтелектуально-юридичний підхід до проблем. Більше уваги звертали на походження і розвиток специфічних міських установ, міського права, а не соціально-економічні основи процесу.

Історики XIX ст. цікавило перш за все питання про те, із якої форми поселення розвинулося середньовічне місто і як ця установа цієї попередньої форми трансформувалася в установи міста. «Романістська» теорія (Савіньї, Т'єрі, Гізо, Ренуар), яка будувалася в основному на матеріалі романізованих областей Європи, вважала середньовічні міста і їх установи прямим продовженням різних античних міст. Історики, які спираються в основному на матеріал Північної, Центральної Європи (насамперед німецькі та англійські) бачили витoki середньовічного міста у явищах нового, феодального суспільства, перш за все правових та інституційних. Згідно з «вотчинною» теорією (Ейхгорн), місто і його інститути розвивалися із феодальної вотчини, її управління та права. «Маркова» теорія (Маурер, Гірке, Белов) виводила міські установи і право з вільної сільської общини – марки. «Бургова» теорія (Кейтген, Метланд) бачила в кріпості – бургу, в бурговому праві. «Ринкова» теорія (Зом, Шредер, Шульте) виводила міське право із ринкового права, яке діяло в містах, де велася торгівля. (Карпов)

Усі ці теорії характеризуються однобічністю, пропонуючи кожна який-небудь єдиний шлях або фактор виникнення міста, і розглядали його переважно із формальних позицій. До того ж вони так і не пояснили, чому більшість вотчинних центрів, общин, замків та навіть ринкових містечок так і не перетворилися в міста.

Німецький історик Рітшель у кінці XIX ст. зробив спробу об'єднати «бургову» і «ринкову» теорії, бачачи у ранніх містах поселення купців біля укріплених пунктів – бургів.

Бельгійський історик А. Піренн, на відміну від більшості своїх попередників, відводив визначальну роль у виникненні міст економічному фактору – міжконтинентальній і міжрегіональній транзитній торгівлі та її носію – купецтву. Згідно з цією «торговою теорією, міста у Західній Європі виникали спочатку біля купецьких факторій. Піренн також ігнорує роль відокремлення ремесла від сільського господарства у виникненні міст і не пояснює витоки, закономірності та специфіку міста саме як феодальної структури. Теза Піренна про лише торгове походження міста була прийнята багатьма медієвістами.¹¹

Ріст міст в окремих областях Західної Європи відбувався різними темпами. Найраніше, у VIII – IX ст., феодальні міста в першу чергу як центри ремесла і торгівлі сформувались у Італії (Венеція, Генуя, Піза, Барі, Неаполь, Амальфі); в IX ст. – на півдні Франції (Марсель, Нарбонн, Тулуза тощо). У цих містах із багатими античними традиціями швидше, ніж у інших, спеціалізувалися ремесла, відбулося формування феодальної держави з її опорою на міста.

Ранньому виникненню і зростанню італійських та південно-французьких міст сприяли також торгові зв'язки цих областей із більш розвинутими у той час Візантією та країнами Сходу. Зрозуміло, певну роль відіграло і збереження там залишків багаточисельних давніх міст та кріпостей, де легше було знайти притулок, захист, традиційні ринки, рудименти організацій і римського муніципального права.

У X – XI ст. виникають феодальні міста у Північній Франції, в Нідерландах, в Англії, Німеччині – по Рейну і верхньому Дунаю. Фландрські міста Брюгге, Іпр, Гент, Лілль, Дувр, Аррас й інші славилися тонкими вовняними тканинами, якими забезпечували багато країн Європи. У цих областях було уже не так багато римських поселень, більшість міст виникало заново.

¹¹ Гуревич А. Я. Проблеми генезису феодалізму в Західній Європі. – М.: Высшая школа. – 1970. – 265 с.

Пізніше, в XII – XIII ст., вирости феодальні міста на північних окраїнах і у внутрішніх областях зарейнської Німеччини, в Скандинавських країнах, в Ірландії, Угорщині, дунайських князівствах, тобто там, де розвиток феодальних відносин проходив повільніше. Тут усі міста виростали, як правило, із ринкових містечок, а також колишніх племінних центрів.

Розподіл міст на території Європи був нерівномірним. Особливо багато їх було у Північній і Середній Італії, у Фландрії та Брабанті, по Рейну. Але в інших країнах і регіонах кількість міст, включаючи дрібні, було таким, що, як правило, звичайний житель села міг добратися до будь-якого із них протягом одного дня.

Документ

Заснування Гамбурга (1189 р.)

Ми, Адольф, божою милістю [граф Гомітінії]... оголошуємо всім..., що Вірад Бойцен бурзький одержав від нас на основі спадкового права місто Гамбург, що лежить по річці Альстер, а також і приміську землю до половини річки Альстер для вільного заселення за правом ринку, щоб він разом зі своїми засельниками, яких він туди приведе, збудував гавань, придатну для відвідування різними людьми з навколишніх земель.

А щоб це місто охоче відвідували, ми надаємо ділянки під вільне заселення за Любекським правом, а також пасовища та ліси в спільне користування з місцевим селянством.¹²

Таким чином, у результаті зростання продуктивних сил склалися всі необхідні умови для відокремлення ремесла від сільського господарства і для існування ремісників відокремлених від селян. Зростання продуктивних сил дало можливість для формування нового поділу суспільної праці, це було новим явищем у розвитку феодального суспільства. Ремісники поступово

¹² Хрестоматія з історії середніх віків. За ред. М.П. Граціанського і С.Д. Сказкіна. Т.1, К. «Радянська школа», 1957. – С. 348.

виділяються із сільської маси і намагаються скинути з себе феодальне ярмо, залишаючи села. Притулком для ремісників стають занепадлі і слаборозвинуті античні міста Західної Європи, які були зацікавлені в збільшенні населення та економічному розвитку, а також окремі поселення ремісників, які в IX – X століттях стають центрами ремесла і торгівлі.

Ф. Бродель зазначає, що міста – це ніби електричні трансформатори, вони підвищують напругу, пришвидшують обмін, вони без упину керують життям людей. «...Хіба не виникли вони з найдавнішого, найреволюційнішого з усіх поділів праці, полів, з одного боку, і так званих міських видів діяльності – з іншого.»¹³

Оцінюючи даний процес, К.Маркс написав ще в часи своєї молодості: «Протилежність між містом і селом починається разом із переходом від варварства до цивілізації, від племінного ладу до держави, від місцевої обмеженості до нації і проходить через усю історію цивілізації аж до нашого часу...»

Вказуючи на особливості розвитку західноєвропейського міста, Ф.Бродель робить такі висновки:

1. Захід утратив, саме утратив свою міську структуру з кінцем Римської імперії; а втім, імперія зазнала поступального занепаду своїх міст ще до вторгнення варварів. Після вельми відносного поставлення за меровінгських часів настав – де раніше, де пізніше – майже повний застій, своєрідна *tabula rasa* (буквально: «чиста дошка»).

2. Відродження міст, починаючи з XI ст., пришвидшилося, накладаючись на піднесення сіл, на багатоманітне збільшення полів, виноградників, садків. Міста росли разом із селами, і часто міське право зі своїми чітко визначеними контурами виходило з общинних привілеїв гуртів сільських жителів. Місто було в багатьох випадках наново сприйнятою, заново сформованою сільською матерією...

¹³ Бродель, Фернан. Матеріальна цивілізація: економіка і капіталізм. XV – XVIII ст. Том. 1 Структура повсякденності: можливе і неможливе. – К.: Основи, 1995. – С. 413.

Таке перегрупування сільського населення логічно призвело до міста, яке зароджувалося, представників політичної та соціальної влади в окрузі – шляхтичів, світських та церковних князів.

3. Ніщо з усього цього не буде можливе без загального повернення до здоров'я, до грошової економіки, що розширюється. Гроші – це мандрівник, який, може, й прийшов здалеку, але виявився діяльним і вирішальним чинником...»¹⁴

2.2. Міста – центри ремесла і торгівлі

Основу населення міст, що виникали в X – XI столітті у Західній Європі в результаті відокремлення ремесла від сільського господарства, становили природно ремісники. Лише незначна частина була вільними ремісниками, які існували ще в період раннього середньовіччя, як своєрідні мандрівні ремісники. Основну масу ремісничого населення міста становили кріпосні селяни, що тікали від своїх панів, ішли в міста на умовах сплати панові оброку і вже як городяни звільнялися від кріпосницького гніту. Про це свідчать уривки грамот імператорів Фрідріха I (1186 рік) і Фрідріха II (1214 рік) містам Голіару та Бремену, в яких зафіксоване відоме право, за яким кріпаки, що втекли від свого сеньйора або пішли за його згодою в місто, ставали особисто вільними. «...Якщо який небудь чужинець прийшов жити у назване місто і залишався там протягом року й дня, причому ні разу йому не ставили на рабський стан, не викрили йому цього і сам він в цьому не зізнався, то хай він користується загальною з іншими громадянами свободою, і після смерті його щоб ніхто не смів оголошувати його своїм рабом...»¹⁵

Ремесло не відразу відокремилося від сільського господарства: ще тривалий час після утворення середньовічного міста ремісники, ставши

¹⁴ Бродель, Фернан. Матеріальна цивілізація: економіка і капіталізм. XV – XVIII ст. Том. 1 Структура повсякденності: можливе і неможливе. – К.: Основи, 1995. – С. 440 – 441.

¹⁵ Хрестоматія з історії середніх віків / Сказкін С.Д.: – М.: Просвіта. – Т. 1. – 1962. С.450.

громадянами, продовжують зберігати сліди свого селянського походження (на околицях міста мали городи і невеликі поля, мали худобу).

Виробничою основою середньовічного міста було ремесло. Кожен ремісник сам продавав продукти свого виробництва. Тому в міській торгівлі посередники, купці, не відігравали помітної ролі. Міська влада переслідувала спекулянтів, у результаті спекуляцій яких підвищувались ціни. Купці торгували головним чином привозними товарами – прянощами або предметами розкоші, що доставлялися зі Сходу, – оселедцями, сіллю, вином.

Характерною особливістю середньовічного ремесла є те, що ремісники були організовані в окремі спілки – цехи. Цехи з'являються майже одночасно з виникненням міст. В Італії цехи зустрічаються вже в X столітті, у Франції, Англії, Німеччині – з XI – XII століття.

Цехи виникли як організації кріпосних селян, які об'єднувались проти розбійницького дворянства. Потреба в спільних ринкових приміщеннях в епоху, коли промисловець був одночасно і купцем, зростання конкуренції з боку втікачів-кріпаків – усе це породило утворення цехів. Для середньовічних ремісничих цехів характерним є дрібне виробництво. Кожен член цеху – це дрібний ремісник, який є безпосереднім виробником. Він працює своїм інструментом у своїй майстерні, разом зі своєю сім'єю за допомогою одного або двох підмайстрів та учнів. Дрібне виробництво ремісника мало на меті не одержання прибутків і не розширення відтворення, а лише добування засобів для існування.

У більшості міст належність до цеху була обов'язковою для кожного, хто хотів займатися ремеслом. Але цех не всякого допускав у своє середовище. Щоб стати членом цеху, треба було пробути певний час учнем, підмайстром, і тільки після цього підмайстер міг бути допущений у число повноправних майстрів, що мали право володіти майстернею. Це правило примусової належності до цеху, усувало можливість конкуренції з боку ремісників, які не входили до цеху. Цех регулював ремісниче виробництво. Кожен член цеху підлягав наглядові службових виборних осіб цеху. Цеховий

майстер повинен був випускати продукцію певної якості, оскільки випуск поганої продукції позначався на інтересах усіх членів цеху. Існувала сувора регламентація щодо того, яким інструментом і матеріалом треба користуватися. Роботу треба було виконувати у всіх на очах. Уривки статуту цеху шкірників у німецькому місті Любеку, свідчать про регламентацію цехових виробів. Про це, зокрема, йде мова в «Постанові про обмеження розмірів ремісничої продукції в Любеку (XV століття)».

Документ

«...Майстер має право дубити протягом року не більше 415 волових шкур, не більше 512 телячих і не більше 300 козячих; хто порушив це правило, платить з кожної шкури штрафу три марки сріблом.

...Нежонатий, який тільки що вступив до цеху, має право дубити протягом першого року не більше трьох волових і п'яти телячих шкур на тиждень і не більше 400 козячих; якщо не одружився і протягом найближчого року, то він має право дубити чотири волових та п'ять телячих шкур на тиждень і 400 козячих. Таку кількість шкур він має право дубити, аж поки не пробуде цілий рік в законному шлюбі. Після цього він дістає право працювати на повний хід, як і всякий інший член цеху... «¹⁶

Нічна і надурочна праця заборонялася не тільки тому, що вона погіршувала якість праці, але й для того, щоб усунути конкуренцію між окремими майстрами – членами цеху. Уривок із постанови 1395 року свідчить про регламентацію кількості годин, що повинні були працювати паризькі підмайстри. «Тому, що до нашого відома дійшла чутка про те, що багато ремісників, а саме: ткачів полотна і сукна, сукновалів, шаповалів, каменярів, теслярів і багато інших підмайстрів, що працюють і живуть у Парижі, хотіли і хочуть домогтися того, щоб [їм було дозволено] виходити на

¹⁶ Хрестоматія з історії середніх віків. – К.: Радянська школа. – 1972. – С. 46.

роботу і закінчувати її, коли їм захочеться, і при цьому [хочуть], щоб їм платили стільки ж, скільки й тоді, коли вони працювали цілий день, – що спричиняє величезні збитки як для майстерні, так і для суспільного благополуччя, – [постановляю], щоб надалі всі робітники виходили на роботу, користуючись встановленим відпочинком... «¹⁷

Цехи виникали тому, що міські ремісники як самостійні, роздроблені, дрібні товаровиробники потребували певного об'єднання для захисту свого виробництва і прибутків від феодалів, від конкуренції «чужинців» – неорганізованих ремісників, від ремісників інших міст та ін. Така конкуренція була небезпечною в умовах досить вузького тодішнього ринку, незначного попиту. Тому головною функцією цехів було утвердження монополії на даний вид ремесла. У Німеччині вона називалась *Zunftzwang* – цеховий примус.

Члени цеху були зацікавлені в тому, щоб їхні вироби отримали безперебійний збут. Тому через спеціально обраних посадових осіб суворо регламентували виробництво, слідували, щоб кожен майстер випускав продукцію певного типу і якості.

Цехова система в Європі не була універсальною. У деяких країнах вона не набула поширення і не скрізь досягла завершеної форми. Поряд із нею у багатьох містах Північної Європи, на Півдні Франції, в деяких інших країнах і областях існувало так зване вільне ремесло. Але і там існувала регламентація виробництва, захист монополії міських ремісників, тільки здійснювалися ці функції органами міського управління.

Цех – це корпорація дрібних товаровиробників. Це було пов'язано з тим, що тодішній ринок був надзвичайно вузький, а попит на продукцію порівняно незначний, цех усіяко стежив за тим, щоб виробництво зберігало дрібний характер, щоб ніхто не мав можливості перетворити свою майстерню в більше підприємство і конкурувати з іншими членами цеху. З цією метою цех обмежував число підмайстрів та учнів, яких можна було тримати одному майстрові. Існували також правила, які не дозволяли

¹⁷ Хрестоматія з історії середніх віків. – К.: Радянська школа. – 1972. – С.47.

ремісникові набувати більше сировини, ніж йому потрібно для виробництва. Коли ж він набував більше сировини, то надлишками повинен був поділитися зі своїми товаришами по цеху. Кожен майстер повинен був мати тільки одну майстерню. Визначалась кількість верстатів, яке можна було мати в майстерні. Все це відображалось в цехових статутах.

Цехова організація була дуже багатосторонньою. Цех був не тільки виробничим об'єднанням, але й являв собою організацію взаємодопомоги. Кожен член цеху повинен був вносити всупну плату, а потім платити періодичні внески. Із зібраних таким шляхом сум та пожертвувальних надавалися допомоги тим членам цеху, які жили в скруті, оплачувались витрати на випадок смерті кого-небудь із членів цеху. Якщо вдова або діти залишалися без засобів для існування, їм видавалася допомога із цехової каси. У релігійних процесіях члени цеху виступали всі разом, у святковому вбранні, із цеховим прапором, на якому зображувався цеховий герб, що демонстрував зазвичай знаряддя для виробництва даного цеху.

Нарешті цех був військовою організацією, являючи собою загін, який відбував гарнізонну службу і на війні становив окрему військову одиницю.

Цех мав виборного голову, який називався магістром. Були також наглядачі, які стежили за тим, щоб члени цеху не порушували правил роботи. У кожного цеху був свій статут, що вироблявся і приймався на загальних зборах майстрів, іноді за участю підмайстрів, був свій суд, який розглядав справи, що стосувались порушення цехового статуту. Цех періодично збирався на сход, де вирішували найважливіші справи.

Цехи в перший період свого існування – принаймні в XII-XIII століттях – відігравали прогресивну роль у розвитку техніки виробництва, зміцненні виробничої дисципліни, але їхня тенденція зберегти дрібне виробництво почала гальмувати технічний прогрес. Цех став вороже ставитися до того, що могло створити конкуренцію, в тому числі і до впровадження всякого роду нових технічних удосконалень. Тому цех поступово стає гальмом у розвитку техніки і виробництва.

У XIV-XV століттях роль цехів багато в чому змінилась. Їхній консерватизм, прагнення увічнити дрібне виробництво, традиційні прийоми та засоби праці, бажання перешкодити технічним вдосконаленням через порятунок від конкуренції перетворили цехи в гальмо прогресу і подальшого розвитку виробництва. У міру зростання виробничих сил, розширення внутрішнього та зовнішнього ринку, конкуренція між ремісниками в середині цеху зростала. Окремі ремісники, наперекір устанам, розширювали своє виробництво, між майстрами розвивалось майнове та соціальне розшарування. Власники великих майстерень почали давати працю більш бідним майстрам, постачали їм сировину або напівфабрикати та отримували готові вироби. Із середовища єдиної маси дрібних ремісників і торговців поступово виділилась заможна цехова верхівка, яка експлуатувала дрібних майстрів.

Розшарування в середині цехового ремесла позначалось також у розподілі цехів на більш сильних, багатих («старші» або «більші» цехи) і більш бідних («молодші», «малі» цехи). Так відбувалось у першу чергу в найбільших містах: Флоренції, Перуджі, Лондоні, Брістолі, Парижі, Базелі та інших. Старші цехи почали панувати над молодшими й експлуатували їх, тому члени молодших цехів інколи втрачали свою економічну та правову самостійність і фактично перетворювались у найманих робітників.

Учні і підмайстри складали найбільш організовану та передову частину доволі поширеного в містах XIV-XV століттях прошарку робітників. До його складу входили також позацехові та різного роду неорганізовані робітники, лави яких постійно поповнювались за рахунок селян, які втратили землю, а також збіднілих членів цехів – дрібними ремісниками.

Із ростом міського ремесла було пов'язане і подальше зростання торгівлі. У XII-XIV століттях було два основні райони європейської торгівлі. Один із них – Середземне море – пов'язував західноєвропейські країни зі Сходом. Зі Сходу ввозились, головним чином, предмети розкоші й прянощі.

Європейські торговці зі свого боку, відправляючись на Схід, везли з собою вже не тільки сировину, але й деякі вироби європейської промисловості. У торгівлі зі Сходом головна посередницька роль належала Візантії, але з XII-XIII століття її витісняють італійські міста, особливо Генуя, Венеція, а також купці Південної Франції і Каталонії. Венеція та Генуя вели торгівлю зі Сходом через гавані Сирії та Єгипту. До цих гаваней підвозились товари не тільки з найближчих країв мусульманського Сходу, але й з Китаю, із Зондських островів, що були головним постачальником прянощів з Індії. Морський шлях ішов із Кантона повз Малакський півострів, на Цейлон, уздовж берегів Індії в Персидську затоку. Другий торговий шлях ішов із Китаю сушею – пустелями, степами та гірськими перевалами через Середню Азію до Чорного та Азовського морів. Венеція і Генуя прагнули захопити у свої руки кінцеві пункти цього шляху. Вони заснували торгові факторії в Кафі (Феодосія) і Тані (Азов). Ці факторії стали центрами торгівлі з Руссю та Польщею.

Другий основний регіон європейської торгівлі охоплював Балтійське і Північне моря. Тут найважливішим промисловим та торговим центром були Фландрія, а з часом серед інших міст на перше місце в XIV столітті висувається Брюгге. У північній торгівлі брали участь країни, розташовані навколо Північного і Балтійського морів, – північно-західні області Русі, Скандинавія, Данія, Північна Німеччина, Нідерланди та Англія. Тут торгівля мала трохи інший характер, ніж на Середземному морі: торгували головним чином предметами широкого споживання – рибою, сіллю, хутром, воском, лісом, смолою тощо.

Таким чином, на початку зародження середньовічного міста основною масою міського населення були ремісники, які займалися виготовленням ремісничих виробів для обміну. Характерною особливістю середньовічного ремесла було те, що ремісники об'єднувались в окремі спілки – цехи, що захищали свої інтереси. Розвиток ремісничої діяльності призвів до появи в місті нової суспільної верстви населення – купців. Це

призводить до розвитку та зростання торгівлі, в XIII-XIV століттях виділяються два основні центри міжнародної торгівлі, де торгували купці з практично усіх міст Західної Європи. Розвиток торгівлі дав можливість для виникнення такої спеціальності як міняйли – спеціалістів у монетних системах і якостях монети, з’являються операції, пов’язані з кредитом, які були пов’язані з лихварством. У XIII-XIV століттях середньовічні міста розквітають і стають великими, розвинутими центрами ремесла та торгівлі.

Таким чином, поселення ремісників, які виникали в тих чи інших місцях, були центрами виготовлення ремісничих виробів на продаж, тобто ставали центрами ремесла і торгівлі, центрами промислової та торговельної діяльності, яка відокремилась від села.

Міста стали тримати не тільки провідні позиції у галузі середньовічної торгівлі і ремесел, мореплавання. Вони мали великий вплив на становище селян та феодалів. Велика була роль міст у розвитку середньовічної культури.

Для кращого розуміння питання, що розглядається, заповніть таблиці, опрацюйте документи.

Основні риси господарства селянина і ремісника:

<i>Питання для порівняння</i>	<i>Залежний селянин</i>	<i>Міський ремісник</i>
<i>Яким було господарство (дрібне, велике)?</i>		
<i>Чим володів?</i>		
<i>Від кого залежав?</i>		
<i>З якою метою виробляв продукти праці?</i>		

Пригадайте причини панування натурального господарства. Поясніть, чому воно стало поступово витіснятися товарним.

Заповніть таблицю

<i>Натуральне господарство</i>	<i>Товарне господарство</i>
1.	1.
2.	2.
3.	3.

Заповніть таблицю

<i>Наслідки відокремлення ремесла від сільського господарства</i>	
<i>Для міста</i>	<i>Для села</i>
1.	1.
2.	2.
3.	3.
4.	4.

У XIII ст. у Парижі було близько 100 цехів, а у кінці XIV ст. – до 350; у Лондоні кількість цехів зросла з 50 до 100. Чому зросла кількість цехів? Про що це свідчить.

Документ

Якщо хто-небудь проживав у місті Бремені і за свого життя ніким не був викритий у тому, що його стан рабський, то після смерті його нехай ніхто не посміє називати його рабом або зводити в рабський стан.

А якщо який-небудь чужинець прийшов жити в назване місто і так залишився там протягом року і дня, причому ні разу йому не ставили на карб рабський стан, не викрили його, в цьому, і сам він у цьому не зізнався, то хай він користується загальною з іншими громадянами свободою; і після смерті його щоб ніхто не смів оголошувати своїм рабом... Якщо який-небудь чоловік або жінка пробуде беззаборонно в місті Бремені в межах того, що простою мовою називається Weichbild (міська межа), протягом року і дня, і якщо хто-небудь після цього надумає заперечувати його свободу, то, наклавши мовчання на скаржника, нехай буде надано тому довести свою свободу посиленням на вказаний вище строк; вилучаються всі люди Бременської церкви і всіх церков, що прилягають до неї за правовим своїм становищем.¹⁸

Як ви можете назвати цей документ?

2.3. Боротьба міст за незалежність.

Типи міського самоврядування

Середньовічні міста завжди були розташовані на землі феодала і неминуче повинні були підлягати своєму феодалському сеньйорові, в руках якого спочатку була зосереджена вся влада в місті. У свою чергу і сам феодал був зацікавлений у виникненні на його території міста, бо міські промисли та торгівля приносили йому додатковий прибуток. Прагнення феодалів мати від міста якнайбільше прибутку неминуче призводило до боротьби між містом і сеньйором. У цій боротьбі формується міський устрій; ті розрізнені

¹⁸ Хрестоматія з історії середніх віків, Т.1, 1954. – С. 361.

елементи, з яких складається міське населення на початку існування міста, організовуються і згуртовуються. Від результатів цієї боротьби залежав подальший устрій, який діставало місто. Розвиток товарно-грошових відносин загострює боротьбу між містом і феодалом, який прагне збільшити феодалну ренту. Сеньйор починає вдаватися до прямих методів насильства над городянами. На цьому ґрунті між містом і сеньйором виникають зіткнення, які змушують городян створити певну організацію для завоювання собі незалежності, організацію, яка була в той час основою міського самоврядування. Боротьба міст із сеньйорами починається в основному з XI століття там, де рано виникли міста і рано почалося міське життя – в Італії, Франції, Нідерландах та інших. Боротьба між містом із сеньйорами, в процесі якої формується міське самоврядування, відбувалась по-різному в різних країнах Європи. «Так на місце неорганізованих осад, – пише М.С.Грушевський, – з'являються організовані укріплені міста. Міста змагаються до повної незалежності від своїх давнішніх сеньйорів.»¹⁹

У Франції, поки королівська влада була слабка, міста власними засобами добивалися незалежності. Філіп II Август, перший король сильної династії Капетингів, допоміг багатьом комунам. Після нього королі знову перестали давати грамоти вільностей і, навпаки, прагнули підпорядкувати міста своєму нагляду; міста, що уже встигли стати комунами, втратили становище незалежних республік. Багато міст отримали право обирати старшин і ради, але в них судили і наглядали за порядками прикажчики того сеньйора, на землях якого було побудоване місто. Так, наприклад, був влаштований Париж, Орлеан, де сеньйором був сам король Франції. Але навіть такі міста мали великі переваги над селами. Такі міста називалися вільними (*villes franches*) або (*de bourgeoisie*), оскільки слово *bourgeois* означало (житель укріпленого бурга), в чому полягало поняття особистої волі.

¹⁹ Грушевський М.С. Всесвітня історія в короткім огляді: в 6 ч. – К.: Українознавство, 1966. Ч.1 – С. 225.

Нарешті в Сицилійському королівстві і в Англії міст-комун зовсім не було. Натомість в Англії члени купецьких гільдій у кожному місті обирали зі свого середовища старшин і ради; крім того, за власний внесок вони отримували в свої руки все управління міста, право обрання голови (мейора) і міської думи. Саме в такому стані знаходився Лондон – місто, яке у XII ст. стало столицею Англії.

У Південній Франції міське населення домоглося, практично без кровопролиття, незалежності вже в IX – XII столітті. Графи Тулузи, Марселя, Монпельє та інших міст Південної Франції, як і Фландрії, були не тільки міськими сеньйорами, але й государями цих областей. Вони були зацікавлені в процвітанні міст, дарували їм муніципальні вольності, не чинили опору відносній самостійності. Так відбулося з Марселем, який упродовж століття був незалежною аристократичною республікою.

Більшість міст Північної та Середньої Італії – Венеція, Генуя, Флоренція, Болонья та інші – в той же час (IX – XII століттях) стали містами – державами. Однією з типових та яскравих сторінок боротьби міст за незалежність в Італії була історія Мілана – центра ремесла та торгівлі. В XI столітті влада графа в місті змінилася владою архієпископа, який керував за допомогою представників аристократичних та клерикальних кіл. Протягом усього XI століття міщани вели боротьбу з сеньйорами. Вона згуртувала всі міські верстви і пополанів («люди з народу»), купців та дрібних феодалів. У 40-х роках міське населення підняло збройне повстання. З 50-х років рух міських жителів перетворився у справжню громадянську війну проти єпископа. Вона переплелась із потужним єретичним рухом, який охопив тоді Італію, – з виступами вальденсів та особливо катарів. Повсталі міщани робили напади на священників, руйнували їхні домівки. У події були втягнуті государі. Нарешті наприкінці століття місто одержало статус комуни. На чолі міста стала рада консулів із привілейованих громадян.

У Німеччині аналогічну позицію зайняли у XII – XIII століттях найбільш значні з так званих імперських міст. Формально вони підкорялися імператору, але фактично були незалежними міськими республіками. Вони

керувалися міськими радами, мали право самостійно оголошувати війну. Для спільної боротьби й охорони своєї торгівлі і прав міста стали утворювати між собою союзи, що розпоряджалися великими воєнними та фінансовими засобами. Такий був союз ломбардських міст XII століття, що боровся з Фрідріхом Барбароссою. Такий був союз рейнських міст і заснований пізніше (у XIII столітті) союз міст північнонімецьких, так звана Ганза.

«Особлива замітна оружна боротьба, – пише М.С. Грушевський, – міст Північної Франції і Фландрії за свої права в XII столітті: їх змагання не раз довгі літа – то перемагала комуна і визволялася, то брав гору сеньйор, і тоді він позбавляв місто комунальних прав.»²⁰

Більшість міст Північної Франції внаслідок впертої, іноді збройної боротьби зі своїми сеньйорами стали містами-комунами. Вони обирали раду, голову-мера та інших уповноважених осіб, мали свій суд та військове ополчення, свої фінанси, самі встановлювали податки. Міста-комун звільнялися від виконання населенням панщини, несення оброку та інших сеньйоральних податків. У обмін на це вони щорічно сплачували сеньйору окрему, порівняно невелику грошову ренту, а в разі війни давали на поміч йому невеликий військовий загін. Міста-комун нерідко були як колективний сеньйор стосовно до селян на оточуваній містом території.

Найвищим органом у комунальних містах були загальні збори міщан, які приймали загальнообов'язкові рішення. Адміністративна влада належала мерові (*maire*) і лавникам (*scabini*, *iurati*, *echevins*). Мер очолював міську адміністрацію, головував у міському суді, командував міліцією міста. Обирали мера лавники зі свого середовища або з-посеред кількох кандидатів, яких визначав власник міста. Кількість лавників була різною (від 24-100 осіб). Обирало їх населення міста на рік або два.

Але немало міст, навіть значних та багатих, не могли добитися повного самоврядування. Це було загальним правилом для міст на королівській землі

²⁰ Грушевський М.С. Всесвітня історія в короткім огляді: В 6 ч. – К. : Українознавство, ч.1, 1996. – С. 256.

в країнах із порівняно сильною централізованою владою. Вони користувалися рядом привілеїв та вольностей, у тому числі і правом обирати органи самоврядування. Але ці установи діяли під контролем чиновника короля або іншого сеньйора. Так було в багатьох містах Англії і Франції. Обмежені муніципальні вольності міст були характерні для Скандинавських країн, багатьох міст Німеччини, Угорщини, і їх зовсім не було у Візантії.

У різних країнах, навіть окремих територіях ці процеси проходили порізно. Боротьба міст із сеньйорами у більшості випадків призвела до переходу у тій чи іншій мірі міського управління у руки городян. Але у їхньому середовищі на той час уже відбулося політичне соціальне розшарування. А тому, хоч боротьба із сеньйорами велася силами усіх городян, повністю скористалося її результатами лише верхівка міського населення: домовласники, лихварі, купці-оптовики, зайняті транзитною торгівлею.

Ці верхні привілейовані верстви являли собою вузьку, замкнуту групу – спадкову міську аристократію (патриціат), яка неохоче допускала у своє середовище нових членів. Міська рада, мер (бургомістр), судова колегія (шефери, ешевени, скабіни) міста обиралися тільки із числа патриціїв і їхніх ставлеників. Міська адміністрація, суди і фінанси, у тому числі податки, будівництво – все знаходилося в руках міської верхівки, використовувалося у її інтересах і за рахунок інтересів широких верств торгово-ремісничого населення міста, не кажучи уже про бідняків.

У процесі того, як розвивалося ремесло і зростало значення цехів, ремісники, дрібні торговці починали вести боротьбу з патриціями за владу в місті. Як правило, до них приєднувалася біднота. У XIII – XIV століттях ця боротьба, тобто так звані цехові революції, відбулися майже у всіх країнах середньовічної Європи, які часто набували досить гострих форм, навіть збройний характер. В одних містах, де ремісниче виробництво набуло великого розвитку, перемогли цехи (Кельн, Базель, Флоренція та ін.). У інших провідну роль відігравала широкомасштабна торгівля і купецтво,

переможцями у боротьбі вийшла міська верхівка (Гамбург, Любек, Ростон та інші міста Ганзейського союзу). Але і там, де перемагали цехи, керування містом не ставало по-справжньому демократичним, оскільки часто верхівка найбільш впливових цехів об'єднувалася після своєї перемоги із частиною патриціату і встановлювала нове олігархічне правління, що діяло в інтересах найбільш багатих городян (Аусбург та ін.).

У Франції у процесі звільнення від влади сеньйора південні міста використовували в основному не засоби збройної боротьби, а фінансові операції, викуп. Це пояснюється тим, що тут дворянство було залучене у торгівлю і це вело до пом'якшення протиріч між городянами та дворянством і зробило можливим їхній політичний союз.

У XII ст. майже у всіх південних містах Франції була встановлена колективна форма влади консулами (правління консулів – виборних осіб від дворянства і духовенства, яке проживало у містах, а також від ремісничої верхівки). Управління належало Великим радам, які склалися із повноправних громадян, тобто жителів, що мали власність і міста, платили податки. Володіючи великою самостійністю, будучи орієнтованими переважно на зовнішню торгівлю, південні міста не відіграли значну роль у справі централізації Франції.

На території свого домену французькі королі не давали містам права комуни, поступаючись їм лише частиною привілеїв під контролем призначеного центральною владою чиновника, як це трапилося із Парижем, Орлеаном, Буржем. Королівські міста щодо системи устрою поділялися на: 1) міста з комунальним устроєм; 2) з консулярним устроєм; 3) міста превотальні. Таким чином, результативність боротьби міст за самостійність визначалася не лише їхнього економічною або політичною значимістю, але і належністю міста королю чи сеньйору.

Завоювання містами політичної самостійності сприяло швидкому росту їхнього економічної могутності. Основу її складав розвиток ремесла, яке призвело до виникнення нових спеціальностей і цехів. Так, у містах

Північно-Східної Франції існувало 25 спеціальностей лише у виробництві вовняних тканин.

Чимало міст, особливо дрібних, які не мали необхідних сил та грошових коштів для боротьби зі своїми сеньйорами, залишалися повністю під владою сеньйоріальної адміністрації. Це характерно для міст, що належали духовним сеньйорам, які особливо тяжко пригнічували своїх жителів.

Ставши незалежним, місто отримувало зовнішні ознаки самоврядування: башту з дзвоном (символ права скликати суд), ганебний стовп і шибеницю (право чинити суд) та міську печатку (право приймати закони). Управління такими містами здійснювала міська рада та виборний мер. Однак місця в раді належали тим громадянам, чиї родини брали участь у сплаті чергових сум. Плебеї до управління не допускалися. Так, міська рада Марселя складалася із 89 членів. Міській аристократії належало 80 місць, 3 – обиралися від духовенства, 6 – від цехів.²¹

Таким чином, у XI столітті у більшій частині Західної Європи починається боротьба міст за незалежність, у процесі якої формуються різні форми міського самоврядування залежно від умов історичного розвитку тієї чи іншої країни.

²¹ Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. Вища школа. – С. 125.

Складіть таблицю:

Становище різних верств міського населення

<i>Питання для порівняння</i>	<i>Міські багатії</i>	<i>Цехові ремісники і власники крамниць</i>	<i>Біднота міста</i>
Якою власністю володіли?			
Яку роль відігравали в управлінні містом?			
На кого працювали або результатом чияї праці користувалися?			

Документ

(Із грамоти, яку надавав городянам м. Фрайбурга феодал Конрад)

Я обіцяю мир і безпеку в межах моєї влади і володінь усім, хто прибуває будь-якими шляхами на мій ринок. Якщо когось із них буде пограбовано на цій території і він назве грабіжника, я або примушу повернути награвоване, або сам відшкодую втрачене майно.

Усім купцям я поступаюся торговим митом.

Ніколи я не призначу моїм городянам іншого фогга (управителя), ніколи іншого св'ященика, а кого вони для цього оберуть, того й матимуть після мого затвердження...

Якщо виникне якась сварка серед моїх городян, то її припинять не за моєю чи управителя сваволею, а буде вона вирішена за місцевим звичаєм і за законним правом усіх купців...

Які зобов'язання взяв на себе Конрад щодо городян м. Фрайбурга? Які права одержали городяни від Конрада? Чиїм інтересам вони найбільше відповідали? Яке феодальне право щодо городян Конрад зберіг за собою?

2.4. Міста у перехідну епоху:

від середньовіччя до раннього нового часу

Період XIV – XV ст. ознаменувався значними зрушеннями в соціально-економічному розвитку країн Європи. Процеси, що відбулися в цей період, набули незворотного характеру і заклали основи для формування нового типу суспільства.

У XIV – XV ст. відбувається остаточне становлення міст як центрів ремесла і торгівлі. Водночас точиться боротьба міст із феодалами та відбувається утворення своєрідного союзу міст і королівської влади для послаблення влади великих феодалів. Боротьба завершується поразкою феодалів та складанням передумов для становлення абсолютизму.

Економічне піднесення міст було пов'язане з розквітом ремесел і торгівлі, нагромадженням у містах капіталу та появою умов для переходу від ремісничого виробництва до мануфактурного. З феодального світу місто виокремило:

- наявність спеціалізованого виробництва. Це був підготовчий етап становлення персоналізації, характерної для Нового часу;
- орієнтованість міської економіки на грошовий обмін;
- поширювалося використання найманої праці в місті.

Зміна економічних відносин впливала на соціальний склад міста. У ремісничих центрах, окрім цехових майстрів, з'являється зовсім нова для середньовіччя суспільна група – найманий робітник, без власності, який живе торгівлею своєю працею. Новою зростаючою соціальною групою у містах стають люди вільних професій, які спеціально займаються мистецтвом, літературою – інтелектуали (європейська інтелігенція).

Специфічним міським угруповання був міський патриціат. Багаті городяни багато в чому походили на феодалів, але спосіб їхнього життя принципово відрізнявся від способу життя справжніх баронів. По-перше, це була відкрита соціальна група, що постійно поповнювалась розбагатілими бюргерами, які вливалися в неї. По-друге, їхнє багатство складалося головним чином у торговельно-лихварській сфері, за рахунок відкупних платежів і оренди міського майна. Слід додати, що соціальне середовище міста, крім цих трьох динамічно розвинених соціальних груп, включало в себе і прошарки, що належали феодальному світові: світських сеньйорів, які оселилися в місті, і частини духовенства, яке здійснювало свою діяльність серед городян. Але ці соціальні верстви все більше і більше орієнтувалися на міську культуру. Міста впливали на розвиток села. Ф. Бродель зазначає, що фактично ніколи не можна було відокремити міста від села так, як відокремлюється вода від масла: в один і той самий час існували й зближення, розмежування й роз'єднання.²²

Усі міста мали свої передмістя. «Передмістя – це злидота, ремісники, моряки, це учні виробництва, що неприємно пахнуть, це дешеві заїзди, поштові станції, станції для поштових коней, житла носіїв.»²³

У фінансовій сфері міста організовували податки, фінанси, громадський кредит, митниці. Вони винайшли державні позики.

У містах склався новий спосіб мислення, в загальних рисах – спосіб мислення ще раннього західного капіталізму, сукупність правил, можливостей, розрахунків.

Поступово формується новий тип людини: діяльної, вільної, творчої, сильної.

Три винаходи визначили обличчя нової епохи: друкарський верстат, компас і артилерія. Результатами їхнього застосування були поширення й

²² Бродель Фернан. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV – XVIII ст. Т.1. – К. Основи. – 1995. – С. 419.

²³ Там само. – С.434.

примноження знань, великі географічні відкриття, ріст національних монархій, що за півтора сторіччя перетворили європейський світ.

Глибокі зміни в змісті й у формах духовної діяльності, збільшення обсягу знань викликали велику суспільну потребу в книзі, і вона була задоволена, коли Гутенберг винайшов друкарський верстат. Обсяг церковно-богословської літератури в цей час не перевищував 30% видань. Наукова продукція становить приблизно 10% видань – близько 3 тис. книг; серед них найбільше трактатів із медицини, описи рослинного і тваринного світу, праці з арифметики, алхімії, агрокультури, твори астрономів, трактати з фізики й геометрії. Половина наукових книг XV ст. була надрукована в Італії. Колекція Британського музею налічує не менше як 20 тисяч назв італійських книг. Усі вони з'явилися протягом перших 135 років італійського книгодрукування. У Венеції, одному зі світових центрів книгодрукування та книжкової торгівлі, у другій половині XVI ст. працювало 113 друкарень, які випускали щороку близько 90 назв книг.²⁴

Гуманістична ідеологія, яка народжувалася в містах, поклала край духовній монополії католицької церкви у Західній Європі.

Середньовічне місто заклало основи, підвалини західноєвропейської цивілізації. Вказуючи на особливості західноєвропейського міста Ф.Бродель зазначає, що «...цим містам випало до кінця провести досить рідкісний, політичний, соціальний і економічний експеримент.»²⁵

Але це суспільство, поділене всередині, виступало єдиним фронтом проти зовнішніх ворогів, проти світу шляхтичів, володарів, селян – усіх, хто не був його громадянином. Бродель зазначає, що «...такі міста були на Заході першими «вітчизняними», і їхній патріотизм був, напевне, більш обмежений, більш усвідомлений, ніж був, і ще до того буде патріотизм територіальний, що повільно виявляє себе в перших державах.»²⁶

²⁴ Пудишев Б.І. Зарубежная литература средних веков. – М. – 1974. – С. 123.

²⁵ Бродель Фернан. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV – XVIII ст. Т.1. – К. Основи. – 1995. – С. 443.

²⁶ Бродель Фернан. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV – XVIII ст. Т.1. – К. Основи. – 1995. – С. 443.

Саме в містах «...склався новий спосіб мислення, в загальних рисах – спосіб мислення ще раннього західного капіталізму, сукупність правил, можливостей, розрахунків, уміння жити й забезпечуватися водночас. То була й ризикована гра»²⁷

Отже, середньовічне місто Західної Європи виникає як наслідок розвитку самого суспільства, його вдосконалення. Середньовічне місто відіграло надзвичайно важливу роль у складанні сучасної західно-європейської цивілізації:

- було реабілітовано фізичну працю;
- створені нові умови для формування підприємливої, амбітної, освіченої особистості;
- у середньовічному місті зароджується робітниче законодавство, витоки громадянського суспільства.

Словник термінів:

Ратуша – будинок міської ради.

Бюргери – у XI-XII ст. повноправні жителі міста.

Міський патриціат – найбагатші городяни: міські землевласники, купці, лихварі, домовласники тощо.

Середньовічні цехи – об'єднання ремісників певної професії в даному місті.

Пополани – біднота міста.

Ярмарок – буквально «торгівля раз на рік».

Література:

1. Грушевський М. С. Всесвітня історія в короткім огляді: В 6 ч. – К.: Українознавство, ч.1, 1996. – С. 253 – 254.
2. Капітулярій про помістя / Хрестоматія з історії середніх віків. – К.: Радянська школа. – 1972. – С. 18 – 20.

²⁷ Бродель Фернан. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV – XVIII ст. Т.1. – К. Основи. – 1995. – С. 443.

3. Гуревич А. Я. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. – М.: Высшая школа. – 1970. – 265 с.
4. Хрестоматія з історії середніх віків. За ред. М.П. Граціанського і С. Д. Сказкіна Т.1, К.: «Радянська школа», 1957. – 753 с.
5. Бродель, Фернан. Матеріальна цивілізація: економіка і капіталізм. XV – XVIII ст. Том. 1 Структура повсякденності: можливе і неможливе. – К.: Основи, 1995. – С. 440 – 443.
6. Хрестоматія з історії середніх віків. – К.: Радянська школа. – 1972.
7. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. Вища школа. – С.125.
8. Войнович Л. В., Козак Н. Б., Овсінський Ю. В., Чорний М. І. Medium aevum; Середні віки. Підручник для історичних спеціальностей вузів. / За ред. Л. В. Войтовича /Львів: «Тріада Плюс», 2010. – 502 с.

КЕЙС 3. СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ У XIV ст

3.1. Становище селянства. Причини повстань

У XIII ст. у країнах Західної Європи відбулися помітні зміни в становищі села. У зв'язку зі зростанням міст і початком розвитку товарного виробництва частину кріпосних селян – сервів – феодали переводили на грошовий оброк. Але кріпосництво з панщиною і натуральним оброком ще залишалися переважаючими формами залежності селян. Сеньйор мав право коли завгодно накласти на майно сервів будь-які побори. Право встановлювати необмежений оброк називалося правом «самовольної талії».

У кінці XIII ст. – поч. XIV ст. відбувається звільнення селян-сервів від особистої кріпосної залежності і перетворення їх на «нових віланів». Нових «вільних віланів», як почали називати колишніх сервів, що викупили свою свободу, ставало дедалі більше. «Старі вілани», які близько стояли до сервів, також виконували свої повинності. Обидві групи селян перетворювалися на спадкових тримачів землі, що були переведені на грошовий оброк.

Проте «звільнення» лягало важким тягарем на плечі селянства. Високі викупні платежі відразу кидали «звільненого» селянина до рук лихварів. Одночасно сеньйори, як і раніше, зберігали над селянами сеньйоріальний суд, а також продовжували стягувати ряд натуральних поборів, вимагали відробітку невеликої панщини. Все це гальмувало розвиток селянських господарств, затримувало перетворення селянина на самостійного вільного дрібного товаровиробника. Та навіть психологічно селянин не завжди був готовий самостійно заробити гроші для сплати грошової ренти.

Поглибилася ситуація також новим лихом – чумою, якою у 1348-1349 рр. було охоплено величезні території Європи. Кількість працездатного населення різко зменшилася.

У цей же час почалася Столітня війна між Англією і Францією. Сеньйори продовжували вимагати відробітку старих оброків і платежів, натиск на своїх віланів та сервів посилювався. Селяни різко розорялися: «Цього 1358 року багато неукріплених селищ перетворило свої церкви у

справжні замки, обкопуючи їх ровами, встановивши на баштах і дзвіницях військові машини, каміння та балісти, щоб захищатись від бригадів у разі їхнього нападу, що траплялось дуже часто. Вночі на вершинах башт стояли вартові, найчастіше це були діти, щоб попередити про наближення ворога. Помітивши здалеку небезпеку, вони підіймали тривогу, б'ючи в дзвони і сурмлячи в труби. Почувши цей сигнал селяни, покидали свої хати і поля, поспішали до церкви, щоб знайти там захист. Інші на берегах Луари переховувались уночі разом зі своїми сім'ями та худобою, далеко від своїх хат, на островах річки або ж човнах, поставлених на якорі посередині річки...

Цього (1358) року виноградники, джерело цілющої рідини, що тішить серце людини, не оброблялись; поля не орались і не сіялись; бики та вівці не ходили на пасовищах; церкви і будинки... скрізь мали на собі знаки всеруйнуючого вогню або являли собою купи сумних, ще тліючих руїн. Око не спочивало, як раніше, спостерігаючи зелені луки і жовті ниви, але натрапляло скрізь на колючки і бур'ян. Дзвони не дзвонили радісно, закликаючи віруючих до служби божої, а тільки били на сполох, подаючи селянам сигнал тікати при наближенні ворога. Що сказати мені ще? Жахливі злидні панували скрізь, особливо серед селян, бо сеньйори довели їх страждання до краю, відбираючи їхнє майно і злиденне життя. Хоч кількість уцілілої худоби була мізерною, сеньйори все ж вимагали платежів за кожну голову, по 10 солідів за бика, по 4 чи 5 за вівцю. Вони рідко захищали своїх васалів від нападів ворога, щоб не завдати собі клопоту...

У цей час ті, хто повинен був захищати народ, пригноблювали його не менше, ніж ворог, і можна було б сказати, що виправдовувалась байка про собаку і вовка».

Такими похмурими словами чернець і літописець Жан де Венет зобразив гнітючу картину загального спустошення, яке являла собою Північна Франція наприкінці другого десятиріччя Столітньої війни.

Сумним наслідком і супутником Столітньої війни був дуже поширений розбій. За звичаями того часу, наймані солдати, що становили

чималу силу як в англійському, так і у французькому війську, не оплачувались під час перемир'я, а також у перервах між походами. Вони здобували собі засоби для існування розбоєм. Найманці, залишившись без оплати, об'єднувались у великі загони, захоплювали замки й укріплення, робили їх своєю базою і звідти нападали на навколишні селища, грабували їх та спалювали до тла.

Якщо феодали знаходять притулок у замках, а городяни могли сховатися від ворога за міськими мурами, то селянин був беззахисним проти свавілля найманців.²⁸

«...Ті (бриганди), які перебували в Гасконі, Пуату і Сентаж, як ті, що бились на боці короля Франції, так і ті, що бились за короля Англії,.. завойовували добре укріплені замки, захоплюючи їх несподівано вдень або вночі... І завжди наживались бриганди на грабуванні міст і замків – дуже швидко збагачувались. Згодом деякі з них набували такої могутності, що ставали ватажками та капітанами над декількома бригандами, деякі мали з них статки близько сорока тисяч екю.

Вони обирали для нападу яке-небудь заможне місто чи укріплений замок і протягом одного чи двох днів очікували слушної нагоди, щоб напасти. Згодом 20-30 бригандів збирались і йшли лісовими стежками і вдень, і вночі так, щоб увійти у те місто або замок просто на світанку, і підпалювали один із будинків. Жителі міста, гадаючи, що це прийшла величезна кількість озброєного війська з наміром спалити їхнє поселення, тікали, хто куди міг. Бриганди виламували двері, скрині – брали все, що бачили; потім повертались прокладеним маршрутом уже зі здобиччю.»²⁹

Особливо широких розмірів набув бандитизм після битви під Пуатьє (1356 р.), під час якої французький король Іоанн Добрий і багато французьких дворян-лицарів потрапило в полон до англійців. Віддаючи розбійникам останнє майно, селяни перетворились у злидарів.

²⁸ Хрестоматія з історії середніх віків. Упорядник Т.І.Підлуцький. – К. – 1979. – С. 69.

²⁹ Поулсен И. Английские бунтари: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1987. – С. 55,99.

Незабаром англійці випустили з полону французьких лицарів, узявши з них слово честі, що вони заплатять за своє звільнення великий викуп. Ці дворяни, повернувшись у свої маєтки, стали всіляко утискати селян різноманітними поборами. Іноді вони об'єднувались із бригадами, потурали їм і за це діставали частину їхньої здобичі. Дворяни не раз спільно з бригадами грабували селян, перетворюючи села у справжні руїни. Це сповнювало населення почуттям глибокого обурення.

Основну частину населення Англії складали вілани, вони не були власністю феодала, їх не можна було продавати і купувати. Але вони були повністю прикріплені до манору, складаючи його невід'ємну частину, так само як комори, млини; англійський історик Ч.Поулсен називає їх «засобом виробництва». За користування общинними землями селяни платили ренту. Найчастіше вона мала форму панщини, тобто примусові відробітки протягом двох-трьох днів. На віланів накладалося багато повинностей, наприклад, ремонт доріг, будівель, парканів тощо.

За будь-яку провину на селянина чекав суд феодала, на якому або він особисто, або його довірена особа виступала одразу і як суддя, і як обвинувачувач; єдиним захистом для підсудного нерідко ставали «звичаї манору», проти яких не міг виступити і сам пан.

Із розвитком аграрного сектора натуральне господарство поступово витіснилось товарно-грошовими відносинами. Вілани тепер працювали також і на ринок.

Традиційна структура феодалських відносин починає поступово відходити в минуле. Проти нововведень активно виступала церква, яка відмовлялась замінити натуральну ренту і трудові повинності у своїх великих володіннях на грошову.

Саме в таких умовах з Далекого Сходу прийшла нова біда, яка дістала назву Чорна смерть. Початком розповсюдження смертельної хвороби на території Англії вважається серпень 1348 р., за правління короля Едуарда III, з портів Веймут та Саутчемнтан. Епідемії в умовах антисанітарії не дуже

турбували населення Середньовічної Західної Європи: влітку вона починалась, а з настанням холодів зникали. Але чума, зародившись у Китаї, через Азію, дійшла до Європи. Примітивна медицина того часу була перед нею безсила, джерелом її поширення, як стало тепер відомо, були паразити, що жили на чорних щурах. Тільки в Англії від чуми померло 1,5 млн. осіб, а в цілому в Європі кількість жертв становила близько 25 млн. осіб. Найбільш високою смертність була серед бідних прошарків населення. За словами священника Генрі Найтона, «повністю обезлюдніли багато сіл, поселень... А наступної зими була величезна потреба в робочій силі, такого країна раніше ніколи не відчувала».³⁰

Ця нестача робітників, про що писав священник, була серйозним соціальним наслідком епідемії чуми. Робочих рук не вистачало, і феодали змушені були селянам платити більше.

«Покрівельникам, що заробляли раніше не більше одного пенса в день, тепер за ту саму роботу платили щонайменше два з половиною пенси. В одному селі оплата праці за збирання врожаю піднялася із 3 фунтів 13 шилінгів 9 пенсів до 12 фунтів 19 шилінгів 10 пенсів».³¹ Але це все призвело до зростання цін на вироби.

Через складну ситуацію, яка виникла на селі, його жителі починають покидати свої домівки і тікати в міста, де можна було добре заробити. Це не влаштовувало великих землевласників. У 1351 році вперше після епідемії чуми король Едуард III скликав парламент, через який було проведено так зване «робітниче законодавство». Новий закон захищав усіх, крім віланів.

Закон проголошував повернення старих феодалських порядків. Так, в одному з положень зазначалось, що жоден робітник не має права вимагати або погоджуватись на оплату «більшу, ніж ту, яку він отримував до епідемії на двадцятому році правління нинішнього короля», тобто в 1347 році. Роботодавцям також заборонялось пропонувати найманим робітникам більш

³⁰ Поулсен И. Английские бунтари: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1987. – С.30.

³¹ Там само.

високу оплату праці. Порушників цього закону карали великим штрафом і тюремним ув'язненням.

Документ

«Так как большая часть народа и больше всего рабочих и слуг (operariorum et servintium) уже умерла в эту чуму, то некоторые, видя затруднительное положение господ и малочисленность слуг, не желает служить иначе, как получая чрезмерное вознаграждение (salaria), а некоторые предпочитают, пребывая в праздности, просить милостыню, вместо того, чтобы трудом снискивать средства к жизни. Поэтому мы, имея в мысли серьезные неудобства (gravia incommoda), которые могут произвести от недостатка в особенности в пахарях и других сельских рабочих (cultorum et operariorum) имели об этом рассуждение (deliberationem habuimus et tractatum) с прелатами и знатью (nobilibus) и другими сведущими людьми, с нами находящимися, и по их единодушному совету постановили:

Чтобы каждый мужчина и каждая женщина королевства нашего Англии, какого бы состояния они ни были, свободного или крепостного (servilis), крепкие телом и в возрасте до шестидесяти лет, не живущие торговлей и не занимающиеся ремеслом и не имеющие собственности, с которой бы жили, ни собственной земли, возделыванием которой могли бы быть заняты (nes habens de suo proprio unde vivere vel terram propriam circa culturam cuius se poterit occupare), и не находясь на службе у другого (et alteri non serviens), если его или ее позовут служить соответственно их состоянию (si de serviendo in servitio congruo considerate statu suo fuerit requisites), обязаны служить тому, кто их позовет, и брать то вознаграждение деньгами и натурой (vadia, liberationes, Mercedes, seu salaria), которое в местностях, где они обязаны будут служить обыкновенно давали (consuetum sunt persolari) в двадцатый год царствования короля нашего в Англии или в последние пять или шесть лет. Предусматривается при

этом, что сеньёры (domini) должны иметь преимущественное перед другими право удерживать у себя и на службе вилланов или держащих у них вилланскую землю, но так однако, чтобы эти сеньёры удерживали у себя лишь столько, сколько им необходимо, и не больше».³²

Становище італійського селянства значно відрізнялось від стану селян в інших країнах Європи. Внаслідок надзвичайно раннього розвитку міст в Італії кріпосне право тут так і не змогло набрати таких класичних форм, як у Франції, Англії, Німеччині. Залежність селян від феодалів у Італії здебільшого мала земельний, а не особистісний характер. Селянин міг при бажанні покинути місце проживання, відмовитись від землі. Його платежі на землю мали фінансовий характер. Але так було в основному в Північній і Середній частині Італії. В Південній Італії за норманів розвивалось більш суворе кріпосне право. За Штауфенів, у XIII ст. панщина в Сицилії досягла 140 робочих днів на рік. Поряд зі кріпосними селянами на Півдні Італії експлуатували рабів. У помістях імператора Фрідріха II їх налічувалось декілька тисяч. Рабів використовували головним чином у сільськогосподарських роботах, а частково – у майстернях.

Неоднаково відбувався в Італії процес звільнення селян. На Півночі звільнення проходило в більшості міських республік у XIII ст., боротьба городян із сусідніми феодалами загалом сприятливо позначилась на становищі селян. Міста, перемігши феодалів, як правило, декретували обов'язкове звільнення селян від особистої кріпосної залежності. Платежі на землю в ряді випадків також зменшувались законодавчо. Селяни перетворювались на дрібних вільних виробників, зберігши за собою користування землями на правах спадкоємної, фіксованої щодо платежів, оренди. Але незабаром значна частина землі була скуплена буржуазією. Загальна площа селянських наділів різко скоротилась. Поряд із нормованою

³² Сказкин С.Д. Очерки по истории Западноевропейского крестьянства в средние века. М. Изд-во Моск. ун-та -1978. – С.115-116.

орендою розвивалась нова – за підвищеними (ринковими) цінами або частини врожаю (так звана скупщина). Карликові польові, частково городні, садові ділянки ставали переважаючим типом селянського землеволодіння Північної та Середньої Італії.

У Середній Італії на території Папської держави найпоширенішою формою експлуатації селян лишалась ще продуктова рента. Селянин – орендар земель духовного сеньйора сплачував йому половину врожаю (половинщина); часом ця частина врожаю перетворилась цілком або частково у гроші (комутація).

На Півдні звільнення селян відбувалось значно пізніше – лише з кінця XIII ст., у наступних – XIV – XV ст., селяни і тут стали особисто вільними, але їх становище як орендарів поміщицьких земель було тяжким порівняно з північноіталійськими селянами. Висока феодальна грошова, а також продуктова рента, яка ще зберігалась, поєднувалась із певною часткою панщини, що ще залишалась, а також із високими державними податками, що стягувались феодальною державою і йшли в основному на утримання іноземців – іспанських феодалів.

Проте на Півночі Італії не всюди селяни змогли звільнитись у XIII ст. У феодальних князівствах північного заходу Італії (герцогство Савойське, герцогство Паємонт, Маркізат Монферрат тощо) кріпосне право лишалось ще не скасованим.

Із початком хрестових походів у Німеччині, як і в інших країнах Європи, спостерігалось ослаблення феодально-кріпосної залежності. Частина селян повністю викупила особисті повинності за сплату певних річних оброків. Інша частка лишалась залежними селянами, але панщина їх була зменшена, найтяжчі оброки («смертний» побор) викуплені або змінені певними фіксованими внесками. Прагнучи збільшити грошову ренту, німецькі феодали скорочували панське господарство і здавали землю в оренду. Здебільшого домен здавали великими частинами. Таку велику оренду в середньовічній Німеччині називали майерською орендою, бо орендарями найчастіше ставали колишні кріпосні

старости – майєри. Майєрська оренда, найбільш поширена в Північно-Західній Німеччині (Вестфалія), сприяла утворенню досить значного прошарку заможного селянства. Але на противагу їм виступали малоземельні селяни, що перетворились на батраків і працювали на своїх багатих односельців.

Проте ослаблення кріпосного права в Німеччині було явищем тимчасовим. Із другої половини XIV ст. феодална реакція стала політичною, вона виявлялась у намаганні поміщиків відновити панщину й посилити різного роду натуральні і грошові побори. Одночасно феодали захоплювали общинні землі (альменду) і, таким чином, підривали ресурси селянського господарства.

У більш сприятливих умовах залишались німецькі селяни, що жили в колонізованих слов'янських землях за Ельбою. Великі земельні наділи селян-колоністів і фіксовані платежі місцевим територіальним князям давали можливість заельбському селянству ще тривалий час зберігати економічну самостійність і особисту свободу. Однак поряд із селянами жив і вів господарство їхній сусід – поміщик (лицар або шульц), який поступово посилював свій вплив на селі.

XIV століття у Західній Європі в певній мірі можна вважати перехідним. Саме в цей час відбувається перехід до нової форми ренти. Натуральний тип господарства поступово в таких країнах, як Англія, Франція тощо, витісняється товарно-грошовими відносинами. Цей процес був підготовлений попередньою епохою і перш за все подальшим розвитком господарства. Певний вплив тут мали також хрестові походи.

Варто зазначити, що перехід до грошової ренти відбувався складно, становище селян на першому етапі погіршилось. Негативний наслідок на цей процес мала Столітня війна та епідемії чуми. Саме тому XIV століття у соціальному відношенні було досить напруженим і знайшло своє вирішення у великих антифеодальних рухах.

Одне із важливих питань, що є предметом вивчення із досліджуваної теми – проблема причин і характеру селянських повстань XIV ст. Достатньою є історіографія повстання англійських селян 1381 р. Більш

ранньою науковою проблемою із цієї теми є концепція англійського історика-економіста Горольда Роджерса. Вперше він її висловив ще у 60-х роках XIX ст., а у 80-х роках вона склалася остаточно.

Теорія Роджерса зводиться до такого. Важливим фактором в економічній історії Англії XIII ст., а також першої половини XIV ст. була комутація. «За царювання Едуарда II, – пише Роджерс, – ставала все більш поширеною практика отримувати замість трудової ренти (робітничих повинностей) грошову компенсацію, а в кінці першої чверті XIV століття це правило стало майже загальним»³³.

Комутація була вигідна як лорду, так і кріпосним тримачам. Останніх вона практично робила вільними. Нова система швидко поширювалася на землях світських лордів, тоді як монастирські помістя продовжували дотримуватись панщини.

Чорна смерть, що поширилася в Англії в середині XIV ст., призвела до великого спустошення, померло, за різними даними, від однієї третьої до однієї другої населення. Наслідком її були: нестача робочих рук, зростання заробітної плати і серйозні проблеми у збиранні врожаю для тих землеробів, які залежали від найманої праці. Посилаючись на аннали, Роджерс зазначає, що хліб загнивав на полях через нестачу робочих рук, худоба та вівці бродили по країні без пастухів; що земля не оброблялася і що вельможі дуже збідніли, ... багато лордів прощали ренти своїм тримачам, якби вони тільки не залишали землі ... зменшення ренти доходило до половини, інколи на умовах пільгової виплати на рік.³⁴

У зв'язку з таким становищем процес комутації пішов ще швидше. «Чума майже повністю звільнила кріпосних, що залишилися».

Роджерс зазначає, що внаслідок боротьби селяни домоглися підвищення заробітної плати на 59,5%, а в період із 1371 – 1380 рр. більше

³³ Средние века. Сборник. Академия наук СССР. Институт истории. Выпуск 2. Изд. Академии наук СССР. – М. – 1946. – С.222.

³⁴ Там само. – С.223

ніж як у 2 рази. Дослідник робить висновок про те, що як продавець лорд повинен був продавати свої продукти досить дешево; як покупець робочої сили і виробів ремесла – платити дуже дорого.

Через загрозу розорення лендлорди вирішили звернутись до насилля. «Великі дослідження і, можу доповнити, загальну згоду всіх, хто вивчав цей предмет зі мною, – заявляє Роджерс, – переконують мене в тому, що лорди, втративши надію домогтися попереднього рівня заробітної плати шляхом закону, зробили спробу насильницьким шляхом замінити знову панщиною грошові платежі, що уже увійшли в практику.»³⁵

Але, як вважає Роджерс, спроба цієї реставрації викликала спалах селянського повстання, яке було завчасно підготовлене й організоване «бідним священиком» Уїкліфом. Таким чином, Роджерс вважає, що головною причиною повстання 1381 року було відновлення кріпацтва.

У радянській історіографії теорія Роджерса була піддана критиці. Зокрема, зазначалося, що недоведеними є тези Роджерса про те, що на той момент повністю зникла панщина в Англії; про організований характер повстання і про перемогу селян по суті, незважаючи на зовнішні репресії стосовно учасників руху.

На позиціях концепції Роджерса стояла ціла група вчених: Нассе, Кеннінгем, Стебс та ін., і як наслідок на початок 90-х років XIX ст. схема Роджерса перетворилася із його особистої теорії в доктрину цілої школи. І на деякий час вона стала панівною теорією. Перші критичні зауваження проти схеми Роджерса висунув Етлі у своїй книзі «Вступ в англійську економічну історію» (1893 р.). Етлі досить різко заперечував тезу про наступ феодално-кріпосницької реакції після чуми, що нібито стала причиною повстання 1381 р.

У середині 90-х років вийшло дві спеціальні монографії, присвячені повстанню 1381 р. Це книга російського історика М.М.Ковалевського

³⁵ Средние века. Сборник. Академия наук СССР. Институт истории. Выпуск 2. Изд. Академии наук СССР. – М. – 1946. – С.70, 223

«Англійська пугачовщина» (1895 р.) й англійського дослідника Едгара Пауелла «Повстання у Східній Англії 1381 р.» (1896 р).

На думку радянського медієвіста В. Семенова, ці монографії не були достатньо вдалими. Серед недоліків, зокрема, зазначається, що велика кількість архівних матеріалів була опрацьована не досить уважно. Д. М. Петрушевський щодо книги Ковалевського пише, що «автору не вдалося заповнити прогалини попередньої літератури».

Разом із тим окремі радянські дослідники зазначають і позитивний бік монографії Ковалевського: йому вдалося показати участь міського плебсу у селянському повстанні; він більш об'єктивно вирішує питання про організацію повстання. На думку Ковалевського, весь рух носив характер стихійного вибуху; сам Уот Тайлер був лише одним із вождів місцевих «селянських дружин», і історики переоцінили його значення, охрестивши весь рух його ім'ям.³⁶

У 90-х роках ХІХ ст. інтерес до теми селянського повстання значно зріс. Було досліджено багато чисельних архівних матеріалів і видано велику кількість публікацій на основі цих документів. Робляться перші спроби пояснити за допомогою статистичного методу сам процес комутації для того, щоб перевірити достовірність тверджень Роджерса і його школи з питань раннього скасування панщини і відновлення згодом у ХІV ст. натуральних повинностей. На основі нових досліджень стосовно поглядів Роджерса їм було завдано значної критики. З новою концепцією виступили Ревіль, Пті Дютайн, Пейдж і Травельєн. Так, Пті Дютайн називає чотири категорії причин повстання: причини економічні та соціальні, політичні, а також революційна пропаганда. Пті Дютайн веде полеміку із Роджерсом щодо двох основних положень: про раннє завершення процесу комутації і про феодалську реакцію після Чорної смерті.

Пті Дютайн наводить факти, які доводять, що англійські селяни виконували панщину й у другій половині ХІV ст. без будь-якого розриву.

³⁶ Средние века. Сборник. Академия наук СССР. Институт истории. Выпуск 2. Изд. Академии наук СССР. – М. – 1946. – С.226.

Погляди Ревіля та Пті Дютайна розходяться із Роджерсом і в оцінці результатів повстання. Документи правління Річарда II свідчать про те, що ніяких змін ні в становищі селян, ні в їхній причетності до лордів не відбулося. Серв розглядався як предмет власності, а віланство зникло лише у XV ст., і не в результаті повстання 1381 р., а внаслідок розвитку вівчарства, коли лордам уже не вигідними були кріпосні повинності.

Найбільш ґрунтовну й аргументовану критику поглядів Роджерса дав американський вчений Пейдж. Він використав для своєї роботи великий архівний матеріал. Основними джерелами для нього були звіти прикажчиків, а також маноріальні протоколи. Пейдж стверджує, що кріпосництво в Англії у першій половині XIV ст. було ще переважаючою формою відносин між селянином і феодалом. Лише в кінці 50-х років XIV ст., і особливо в результаті Чорної смерті, комутація стала розвиватися швидшими темпами.

Висновки Пейджа та методи його роботи не раз піддавалися критиці. Виноградов, Петрушевський, Савін, Грей, Леветт, визначні спеціалісти з аграрної історії Англії, вказували на односторонність його матеріалів (лише церковні манори), на обмеженість об'єктів у географічному відношенні (відсутні графства півночі і північного заходу) та ін. Але, незважаючи на це, праці Пейджа відігравали значну роль.

Спеціальну роботу повстанню селян в Англії 1381 р. присвячує відомий медієвіст Чарльз Оман. Праця Омана «Велике повстання 1381 р.» вийшла в 1906 році. У ній описується повстання не лише в основних графствах та Лондоні, але і по всій країні, де проходили селянські рухи. Важливий внесок у вивчення історії селянських рухів у Англії має творчість Д.М. Петрушевського. У період 1897 – 1901 рр. вийшло перше видання його праці «Повстання Уота Тайлера».

Учений ставить перед собою два завдання: дати науковий, практичний опис повстання 1381 р. на основі ретельного аналізу документального, літописного та інших матеріалів, вивчити повстання «у всій сукупності його конкретних ознак» – перше завдання автора.

Друге завдання, яке вирішує автор, – вивчення економічної та соціальної еволюції англійського суспільства XIV ст., а також у всій його конкретності спираючись на матеріали маноріальних першоджерел.

Д.М. Петрушевський пише: «Запропонована характеристика не претендує, зрозуміло, на особливу новизну, а тим більше, на вичерпну повноту. Якщо автор і залучає до неї який-небудь новий матеріал та переглянув немало кількість уже використаних інших матеріалів, то основні погляди у нього в цілому ті ж, що й у авторів, які найбільше всього зробили в останній час для вивчення господарського і соціального становища середньовічного манору. Йому тільки хотілося б підкреслити та в дечому розвинути деякі з отриманих професорами результати, які не були в повній мірі ними самими підкреслені, так, як це не входило в їх завдання.»³⁷ Прагнення автора пояснити повстання 1381 року із попереднього соціально-економічного розвитку Англії, із «розкладу феодального ладу» свідчить про вплив на історика марксизму.

Але, описуючи перемоги, що відбуваються в економіці середньовічної Англії, Д.М. Петрушевський надавав процесу особливо різкого, суперечливого характеру, можна навіть сказати – діалектичного характеру. Епоха грошового господарства виступає як повна протилежність («заперечення») епосі натурального господарства. Зі зміною методів господарювання докорінно змінюються соціальні відносини. Процес економічних змін відбувається суто матеріалістично, стихійно, незалежно від свідомості людей. Учений зазначає, що ідеологія відстає від економічного розвитку; люди продовжують ще керуватися старими уявленнями і прагнуть затримати хід розвитку нових економічних відносин, що їх лякають.

Стара юридична надбудова руйнується, оскільки нові господарські умови вимагають нових юридичних форм. Аналізуючи окремі суспільні явища, Д. М. Петрушевський постійно вказує на їхню класову суть. Він

³⁷ Средние века. Сборник. Академия наук СССР. Институт истории. Выпуск 2. Изд. Академии наук СССР. – М. – 1946. – С.234.

зазначає, що робітниче законодавство було проведене в інтересах певної категорії землеробів і орендарів, які не мали зовсім (або дуже мало) кріпосних душ.

Д. М. Петрушевському вдалося аргументовано на великому фактичному матеріалі розглянути питання про робітниче законодавство і про феодалську реакцію. Історик показує подвійну роль робітничого законодавства, феодалського в теорії, але антифеодалського по суті.

Заперечуючи Педжа, який піддавав сумніву існування того факту, що відбулося посилення кріпосництва після Чорної смерті, Д. Петрушевський у своїй книзі зміг довести достатній фактичний матеріал і на захист феодалської реакції. Повстання Уота Тайлера виникло в атмосфері крайнього загострення напруги, коли кріпосництво не збиралося «з часами» в Англії, але, навпаки, кріпосники – лорди всіма наявними засобами прагнули затримати віланів у їхньому попередньому становищі і навіть відновити панщину там, де вона на той час уже зникла.

Аналізуючи протоколи маноріальних курій, які були вивчені ним протягом правління Едуарда III і Річарда II, Д.М. Петрушевський довів документально, що вимоги лордів із віланів після Чорної смерті старих робіт і повинностей аж ніяк не були «легендами», які були вимислом хроністів або придумані новітніми істориками. Декілька випадків, які він наводить із практики манорів графства Ессекс, прямо вказують на те, що лорд вимагав повернення панщини для віланів, повинності яких були уже раніше комутовані, і присяжні називали навіть межі платежів, що були встановлені в результаті комутації. Маноріальна адміністрація в роки перед повстанням 1381 року наполегливо розшукувала віланів, які жили за межами манора, і вимагало негайного їхнього повернення в манор та збирання знову віланського утримання з усіма пов'язаними з ним «старими повинностями». Про посилення кріпосного гніту в манорах в 70-ті і 80-ті роки XIV ст. непрямо свідчить і число втеч віланів із манорів, яким зовсім не треба було б залишати свої помістя, якби землевласники полегшили умови життя

населення засобом комутації. Свій загальний висновок про наступ феодальної реакції у другій половині XIV ст. Д.Петрушевський сформулював такими словами: «в результаті робітничої кризи, що наступила в Англії, після чуми, в країні почалася сильна феодальна реакція, тим більш сильна, що вона виражала перш за все інтереси не натурального, а уже грошового господарства, що відкривало можливість більш широкої експлуатації лордами манора залежного від нього населення.»

На думку Петрушевського, повстання 1381 року почалося на політичному ґрунті (як протест проти припинення і домагання урядових, фінансових чиновників), швидко набуло соціального характеру, «скоро відтіснило на другий план його первісний політичний бік і перетворилося в широкий протест проти феодального ладу в ім'я свободи особистості, свободи праці, свободи торгівлі, свободи всього громадянського суспільства». В той, час коли сеньйори робили спробу повернутись назад і в економічному, і в соціальному розумінні, селяни боролися за перемогу нового ладу, який повинен був забезпечити їх інтереси як дрібних вільних товаровиробників. Повстання 1381 р. було, таким чином, глибоким прогресивним явищем. У 1927 р. вийшло третє видання праці Д. М. Петрушевського, де він дещо по-іншому трактував окремі положення розвитку середньовічної Англії, за що був підданий критиці з боку радянських істориків. В одній із рецензій зазначалося: «У підсумку ми повинні зробити висновок, що нова концепція наукових висновків Д. М. Петрушевського, в значній мірі нав'язана враженнями від новітньої західноєвропейської літератури, мала все ж лише зовнішній, а не внутрішній, органічний характер і не змінила суттєво ні структури, ні змісту, ні висновків автора з окремих історичних проблем. Як і раніше, «Повстання Уота Тайлера» продовжувало залишатись великим, конкретним феодальним дослідженням з історії західноєвропейського феодалізму.

Проблеми селянських виступів в епоху середньовіччя цікавили також інших істориків.

3.2.Селянські повстання Уота Тайлера. Жакерія

Отже, причинами селянських рухів у XIV ст. була: нова форма ренти, яка погіршувала становище селян на той період, хоча у цілому це прогресивний крок у розвитку середньовічного суспільства. Перехідний період (від панщини, натурального оброку до чиншу) ускладнювався, погіршувався іншими подіями: Столітньою війною (з усіма її наслідками) та епідемією чуми.

Найбільшими були виступи селян у Англії та Франції. Вони мали багато спільних рис, наприклад, причини, стихійність виступів, довірливість до влади, а також свої особливості. Так, повстання у Англії 1381 р. мало і певну історичну підготовку. Напередодні повстання в англійському селі з'явилися проповідники, які називали себе «бідними священиками». Це були учні знаменитого англійського церковного реформатора Джона Уїкліфа. Джон Уїкліф (1320 – 1384 рр.), священик і професор Оксфордського університету, виступив у 60 – 70-х роках XIV ст. із вимогою реформувати церкву. Він відкидав учення середньовічного католицизму про те, що церква не може існувати без папи і що папська влада вища за королівську. Уїкліф доводив, що папа не має ніяких прав на одержання данини з Англії. «Король має королівство безпосередньо від Бога, а не від папи», – заявляв Уїкліф. Він виступав також проти величезних земельних багатств і рекомендував урядові провести секуляризацію церковних земель. Уїкліф виступав проти пишного урядового культу, рекомендував посилити в богослужінні момент проповіді. Він переклав Біблію англійською мовою і вважав за необхідне правити в церкві також національною, англійською мовою (а не латиною, як це було заведено скрізь у Європі в середні віки).

Послідовників Уїкліфа в Англії називали лолардами. Найбільш демократично налаштовані з його учнів, так звані «бідні священики», ще за життя Уїкліфа надали його реформаторському вченню більш радикального, революційного характеру. Зокрема вони гостро виступали проти кріпацтва. Йдучи від села до села, вони вели пропаганду серед населення. Обурливі

заклики на адресу багатого вищого духовенства, а також світських феодалів – лордів, проповідники зміцнювали переконання селянської бідноти в тому, що земля повинна належати всім, тому що «Бог створив усіх людей рівними». По селах часто повторювали вираз, що став крилатим: «Коли Адам орав, а Єва пряла, хто ж тоді був дворянином?». Один із таких народних проповідників, Джон Болл, особливо відзначився своїми гострими нападами на феодалів. «Мої любі друзі, – говорив Болл, звертаючись до селян, – справи в Англії ніколи не підуть добре доти, доки все не стане спільним, коли не буде ні васала, ні лорда і всіляка різниця між людьми буде знищена, коли лорди перестануть бути панами над нами».³⁸

За наказом архієпископа Кентерберійського Джона Болла було ув'язнено. Повсталі в 1381 р. селяни звільнили його. Болл став одним із ватажків повстання.

Повстання, що увійшло в історію під назвою Уота Тайлера, розпочалось у південно-східному графстві Ессекс наприкінці травня 1381 р. Селяни вигнали звідти збирачів поголовного податку і декого з них убили.

Після цього вілани піднялись на власників манорів. З Ессексу повстання перекинулось у сусідні графства – Кент, Сессекс, Норфолк та ін. За короткий час повстання охопило більшу частину графств Англії. Селяни громили манори світських і духовних лордів, захоплювали в них хліб, худобу та інше майно, спалювали списки панщини й оброчних повинностей (так звані ренталі), які зберігалися в маноріальних архівах. На бік повсталих селян перейшли деякі міста. У Кенті повсталі захопили головне місто графства – Кентербері. Підтримали повстанців також міста Мідсон, Дартфорд та інші. Тут же, в Кенті, знайшовся вождь, який об'єднав на деякий час селянські маси Кенту, Ессексу та інших сусідніх графств і повів їх на Лондон. Його ім'я було Уот Тайлер (слово «тайлер» у перекладі з англійської означає «покрівельник», звідси роблять висновок, що він, можливо, був ремісником).

³⁸ Книга для читання з історії середніх віків. – К.: «Радянська школа». – 1971. – С. 125.

Безперечно, він був раніше солдатом, бо добре знав військову справу. Детальніших відомостей щодо його біографії немає.

Уот Тайлер виявився енергійним вождем. Він вирішив повести повсталих на столицю королівства – Лондон, щоб домогтися від короля задоволення вимог бунтуючих селян. Сам похід на Лондон був задуманий ним правильно і швидко здійснений. Разом із Джоном Боллом, Джеком Строу (очевидно, дрібний рицар) та іншими помічниками Тайлер вирушив із кентцями 11 червня до столиці з південного боку. У цей час вожді ессекських селян, які домовились з ним, підходили до Лондона з північного сходу. Міська влада столиці не змогла перешкодити селянам пройти лондонським мостом і увійти через міську браму в лондонське Сіті.

Протягом трьох днів – 13, 14 і 15 червня 1381 р. – повсталі селяни були у вигідному становищі. Декого з королівських міністрів – серед них канцлера королівства Сімона Седбері (він архієпископ Кентерберійський) і лорда-скарбника Хейлса – було страчено. Повстанці розгромили всі лондонські в'язниці, захопили і спалили головний лондонський судовий архів. Було зруйновано палац герцога Ланкастерського, дядька короля, що виконував обов'язки регента через малолітство Річарда II.

Наступного дня, у п'ятницю, общини околиць та самого Лондона зібрали великі сили, чисельністю 100 тис. ос., а також ще 80 тис., які залишалися на пагорбі біля Тауера, щоб охороняти тих, хто перебував у в'язниці. Дехто вирушив на Майл-Енд, знаходився на Брентвудському шляху, щоб чекати приїзду короля, після зробленого ним оповіщення. Коли монарх дізнався, що вони тут, він послав до них посланця, щоб оповістити про те, що вони мають йти до своїх товаришів на згаданий Майл-Енд, незабаром король пообіцяв також там з'явитись. Того ж дня вранці він дав наказ архієпископові Кентерберійському та іншим, що перебували в Тауері, спуститися до малих воріт, що були біля води, взяти човен і врятуватись. Архієпископ так і вчинив, але якась розлючена жінка почала кричати на нього, через це він повернувся в Тауер збентежений.

І ось близько сьомої години король вирушив на Майл-Енд, разом із монархом була його мати в кареті та графи Бекінгем, Кент і Уоррік, Оксфорд, сер Томас Персі, сер Роберт Нолліс, мер Лондона, багато лицарів та зброєносців, і сер Обрі де Вер ніс державний меч. Коли Річард II прибув і общини побачили його, вони всі стали перед ним на коліна і сказали: «Ласкаво просимо, наш сеньйор король Річард, ми не хочемо мати іншого короля, крім вас».³⁹ Під час двох зустрічей селян із королем (14 і 15 червня) були подані дві селянські петиції з вимогами повсталих. Одна з них, Майл-Ендська (або Ессекська) петиція, була більш поміркованою. Вона складалася з чотирьох пунктів: 1) скасування кріпосного права (віланства), 2) амністія повстанцям, 3) встановлення свободи торгівлі по всій країні, 4) встановлення дешевої орендної плати за землю в розмірі 4 пенсів за акр. Ця програма відображала інтереси найбільш заможних селян Англії.⁴⁰ Друга програма – Смітфілдська (або Кентська) – містила радикальніші вимоги. Селяни вимагали наділення їх землями з фонду церковних угідь, вільного користування общинними землями і скасування усіх станових відмінностей. Друга петиція яскраво відображала потреби кентського малоземельного найбільш бідного селянства.

Уряд спочатку пішов на поступки. Вже 14 червня були заготовлені і роздані селянським общинам сотні відпускних грамот із королівською печаткою на них. Задоволені грамотами селяни Ессексу ввечері того ж дня покинули Лондон. Але кентці залишились і почали готувати другу петицію. Помітивши розкол у лавах селян, влада почала діяти рішучіше. Під час другої зустрічі селян (кентських) із королем у Смітфілді (15 червня) їхнього вождя Уота Тайлера було віроломно вбито.

³⁹ Поулсен И. Английские бунтари: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1987. – С.131.

⁴⁰ Хрестоматія з історії середніх віків. Упорядник Т.І. Підлущкий. – К. – 1972. – С.121.

Документ

«Мер Лондона, на ім'я Уільям Уолуорс, став докоряти Уоту за насильство та нечемну поведінку в присутності короля і арештував його. За цей арешт роздратований провідник селян ударив мера кинджалом у живіт. Але мер носив кольчугу і не зазнав ніякої шкоди, але, як людина смілива і мужня, вийняв свій меч і відповів Уоту сильним ударом в шию і ще раз сильним ударом в голову. Під час сутички один слуга королівського двору витяг свою шаблю і ударив його два або три рази в живіт і поранив його на смерть. І тоді Уот пришпорив коня, кричачи общинам, щоб вони помстилися за нього, і кінь проніс його приблизно вісімдесят кроків, тут він упав на землю напівмертвий. І, коли общини побачили, що він упав, вони не знали напевно, що з ним сталося, одразу ж натягувати свої луки і почали стріляти, внаслідок чого сам король пришпорив свого коня та поїхав до них, наказав, щоб усі вони йшли на поле святого Іоанна Клеркенвельського»

«Загони оточили общини, як овець; після того, як мер відправив начальників міських кварталів до короля, він повернувся з загonom списоборців на Смітфільд, щоб покінчити з вищезгаданим провідником общини. Прибувши на місце, він не знайшов Уота Тайлера, і цьому мер дуже здивувався та спитав, куди подівся зрадник. Йому сказали, що провідник повстання був віднесений частиною общин у госпіталь для бідних і покладений у кімнату начальника цього госпіталю. Мер увійшовши туди і знайшов Тайлера, наказав винести пораненого на Смітфільд та у присутності його соратників звелів відрубати повстанцю голову. Мер Лондона Уільям Уолуорс наказав надіти голову Уота Тайлера на палю і нести поперед себе до короля, який перебував у полі. Коли монарх побачив цю голову, він наказав піднести її ближче до нього, щоб ще більше налякати общини, Річард II був вдячний мерові за те, що він зробив. Коли повстанці побачили, що їх провідник – Уот Тайлер помер такою смертю, вони упали на землю серед пшениці, збентежені до краю, голосно благаючи короля пробачити їм їх злочин. Монарх пробачив їх; багато повстанців кинулось тікати.⁴¹ Повстання було придушено.

⁴¹ Книга для читання з історії середніх віків. – К.: «Радянська школа». – 1971. – С.143.

Незважаючи на свою поразку, повстання 1381 р. мало все-таки великий вплив на подальшу долю англійського селянства. Воно було таке широке й могутнє, що думати про серйозне відновлення панщини поміщикам після цього вже не доводилось. У 1382 р. і в наступні роки в окремих графствах відбувались нові спроби повстання селян проти феодалів. Лордам доводилось іти на поступки. Тому процес комутації після 1381 р. відбувався ще сильніше, потужний розвиток вівчарства, при якому панщина ставала непотрібною, зі свого боку сприяв падінню кріпосництва. «В Англії кріпосна залежність зникла фактично в кінці XIV ст.», – писав Маркс у «Капіталі». Більшість населення складалася тоді з вільних селян, які вели самостійне господарство, за якими б феодалними вивісками не приховувалась їхня власність.

Повстання селян у Франції розпочалося у Бовезі, а згодом перекинулось на Іль-де-Франс, Пікардію, Шампань та інші області. Всюди палали замки сеньйорів, спалювались феодальні документи, в яких були записані селянські повинності. Відразу ж після початку повстання селяни обрали собі ватажка. «Ім'я йому було гільйом Шарль (Каль) ... Жаки зробили його своїм правителем разом з одним чоловіком, колишнім госпітальєром, що бачив війну». «Капітан жаків» мав «статну будову тіла й красиве обличчя». Він непогано знав військову справу і був «добрим промовцем». Він зробив власну печатку, видавав накази, писав грамоти. З його ініціативи селяни, недосвідчені у військовій справі, стали насильно вербувати до своїх лав лицарів, надаючи їм звання «капітанів».

Центром і базою повстання стало місто Бове. Сюди відправляли всіх полонених дворян, тут їх страчували. Полум'я повстання тривало не тільки в селах і маєтках. Заворушення перекинулось в міста. «Мало було міст, – розповідають «Великі французькі хроніки», – які не піднялись би проти дворян». У деяких районах міська біднота створювала свої загони, які виступали назустріч селянським силам і об'єднувались з ними. Але в більшості до повсталих міста не приєдналися.

Багатії міста Сандлі наглухо замкнули міські ворота при наближенні жаків. У нормандському місті Кані з'явився прибічник повсталих селян, який прикріпив до свого капелюха замість пера зображення маленької дерев'яної сохи і сміливо закликав своїх співгромадян приєднатись до повсталих. Його промови тривали недовго. Незабаром його труп було знайдено поблизу ринку з кинджалом у серці. Багаті люди поспішили усунути небезпечну людину зі свого шляху.

Жаки не знайшли надійної опори в містах. Городяни діяли дуже обережно. Вони, звичайно, були не проти, щоб використати повсталих селян задля своїх цілей: адже купецтво ненавиділо знать, воно потерпало від грабежів бригадів. Але й жаки в очах заможних верств населення були не менш небезпечними. Тому міста, яким керувала багата купецька верхівка, здебільшого відмовлялися від тісного союзу з селянами.

Відсутність підтримки від городян послабила селян, це чудово розумів Гільйом Каль. Він бачив, що його армія недисциплінована, погано озброєна, що легкі успіхи перших днів пояснюються розгубленістю дворянства, захопленого зненацька і до того ж пригніченого недавніми воєнними невдачами. Каль розумів, що цим юрбам хліборобів, які зовсім не уявляють собі військової справи, здобути перемогу дуже важко. Він вбачав вихід у тому, щоб міцно пов'язати селянське повстання з повстанням парижан.

Для командування військом, яке повинне було придушити Жакерію, дворяни звернулись до Карла Злого. У листі одного з дворян, зверненому до правителя, ми знаходимо відгук неприхованого страху перед грізними наслідками повстання. «Пане, – говорилося у цьому листі, – ви, перший дворянин у світі, не стерпите, щоб дворянство загинуло. Адже, якщо ці люди, які називали себе жаками, протримаються довго, а добрі міста їм допоможуть, то дворянство буде ними винищене».⁴²

⁴² Хрестоматія з історії середніх віків. Упорядник Т.І. Підлущкий. – К. – 1972. – С.73.

Узявши з дворян клятву, «що в його справах йому не суперечитимуть», Карл Злий виступив проти жаків на чолі загону в 400 осіб, що складався з лицарів і англійських найманців. Про цей виступ і оповістив жаків посланець, який примчав до Ерменвіля.

У момент небезпеки жаків залишив загін парижан, що відступив від міста Мо. До цього загону приєдналась частина жаків. У фортеці Мо знайшли притулок і захист 300 знатних дам, серед них також близькі родичі дофіна, які перебували під захистом невеликого загону лицарів. Парижанам вигідно було захопити в полон членів родини Карла: вони могли бути заручниками при переговорах із дофіном. 9 червня парижани і жаки увійшли в Мо. Всюди лунали радісні вітання городян. На вулицях були розставлені столи з щедрими дарами. Тоді ж було вирішено вдарити по фортеці та розгромити її.

Але тут проявилась ще одна важлива перевага лицарів над жаками. Жаки не були як слід організовані. Тому оточеному гарнізону досить було допомоги рицарів з їхніми слугами та зброєносцями, що випадково проїжджали мимо, їх було небагато, трохи більше 40 осіб. Але, об'єднавшись з тими лицарями, які обороняли цитадель у Мо, і несподівано врившись у юрбу жаків, що тримали в облозі фортецю, вони розбили їх. Після цього над цим містом знать вчинила жакливу розправу, його розграбували і спалили, а мера повісили.

Події 9 червня були першою невдачею селянського повстання. Утікачі з Мо знайшли притулок у сусідньому місті. Вони укріпились на високому пагорбі, де було заздалегідь поставлено вози з косами, в будинках засіли озброєні городяни, а жінки стали біля вікон із горщиками в руках, наповненими окропом і гарячою смолою. Одразу, коли вдарив дзвін на сполох, вози з косами було спущено з вершин, і вони помчали на лицарів, їх було відкинуто. Городяни вибігали з будинків та били нападників, жінки лили на них палаючу смолу і киплячу воду. Небагатьом лицарям пощастило врятувати свої голови. Цей епізод говорить про те, що боротьба селян проти

феодалів була б успішною, якби вони мали міцну опору в містах. Проте головні сили на чолі з Гільйомом Калем були не тільки ослаблені, але й залишені напризволяще – вони стояли одні перед лицем сильного противника.

Етьєн Марсель і багаті міщани, таким чином, зрадили селян. Але Гільйом Каль ще розраховував на допомогу столичного люду. З Ерменвіля він повів повстанців у село Мело, де стояли їх головні сили. Тут керівник повстання виголосив промову перед селянами:

«Ви знаєте, – сказав вождь жаків, – що дворяни йдуть на нас, а вони – люди сильні й досвідчені у військовій справі. Якщо ви мені довіряєте, ходімо до Парижа. Там захопимо яке-небудь укріплене місце і тоді матимемо від городян підтримку та допомогу». Відповіддю на звернення Гільйома Каля був загальний вигук: «Ми ні в якому разі не відпустимо, – кричали селяни, трясучи сокирами і вилами, – ми досить міцні, щоб розбити дворян».⁴³

Під враженням перших успіхів недосвідчені у військовій справі селяни переоцінили свої сили і прагнули поборотися з сеньйорами. Каль не міг запевнити їх у своїй правоті та був змушений погодитись із думкою повсталих. Готуючись до натиску сильної лицарської кінноти, він спорудив велике коло із возів та розподілив своїх людей на 2 загони по 3000 осіб у кожному. «Тих, хто мав лук і арбалети, він виставив уперед». Людей, які не мали нічого, крім сокир, Гільйом Каль залишив у середині замкненого кола.⁴⁴

Карл Злий, підійшовши до Мело, мав загін 1000 осіб. Побачивши укріплений табір жаків, їх суворий бойовий порядок, почувши звук сурми, що доходив із табору, король збентежився. До цієї хвилини він і сумніву не мав, що зуміє розгромити жаків. Розглядаючи здаля укріплення з возів, Карл переконувався в тому, що його не можна атакувати, не зазнавши великих втрат.

⁴³ Хрестоматія з історії середніх віків. Упорядник Т.І. Підлуцький. – К. – 1972. – С.70-71.

⁴⁴ Там само.

І от із лав рицарів вийшло наперед троє. Один із них високо підіймав білий прапор на знак мирних намірів. Парламентери, що підійшли, просили самого Гільйома Каля прибути для переговорів до їхнього правителя.

Довірливий ватажок жаків, не здогадавшись про зраду і навіть не забезпечивши себе заручниками, пішов у табір підступного наварця. Тут главу селянського війська схопили і піддали тяжкій страті.

Дворяни, які зрадливо захопили Гільйома Каля, хотіли не тільки вбити його, а й познущатись над тілом селянського полководця. На його голову одягнули розжарений перевернутий залізний триніжок. Дворяни, оточивши Каля, глузували з нього і гукали: «От як ми коронуємо селянського короля!».

Роберт Серкот, начальник англійських найманців, напав на селян, які не очікували зрадницького нападу і були захоплені зненацька. Так, 10 червня 1358 року під Мело, в долині Уази, дворяни зброєю та підступністю подолали головні сили повсталих селян. Вони люто розправлялися з повстанцями. Лицарі мстились за нещодавно пережитий страх, нещадно вбиваючи уцілілих. Хроніка розповідає, що до 24 червня було винищено близько 20 тисяч селян. Не милували ні старих, ні жінок, ні дітей, і в районі, де не так давно проходило повстання, спалювали цілі села. На селян, які переховувались у лісі, влаштовували облави з собаками, як на диких звірів.

Етьєн Марсель втратив будь-яку опору в Парижі. Він став ненависний бідному людові як людина, що зрадила жаків. Парижани не пробачили йому змови з Карлом Злим, ката Жакерії і союзника ненависних англійців. Наприкінці липня 1358 року Етьєн Марсель був убитий одним із своїх колишніх прибічників.

Жакерія була одним із найважливіших селянських повстань у Середньовіччі. Вона виникла як стихійний протест гноблених селян Франції проти феодальної експлуатації. У селян не було програми дій. Усі їхні прагнення зводились до того, щоб «винищити всіх сеньйорів до одного». Прагнучи поліпшити своє становище, селяни не знали, якими способами домогтися цього. Наслідком всіх цих прорахунків виявилась неминуча поразка Жакерії.

Англійський письменник Чосер у «Кентерберійських оповіданнях» (XIVст.) так зображує селян:

Терпением, трудолюбием бога,
За век свой вывез он навоза
Телег немало; зноя иль мороза
Он не боялся, скромн был и тих
И заповедей слушался святых,
Будь от того хоть прибыль, хоть убыток,
Был рад соседа накормить до сыта,
Вдовице землю запахать;
Он ближнему старался помогать...

Які позитивні риси селянина відмітив письменник? З чим у його характеристики ми можемо не погодитись?

Складіть таблицю:

Причини повстання	
<i>Жакерія 1358 р.</i>	<i>Уота Тайлера 1381 р.</i>
1)	1)
2)	2)
3)	3)

Дайте відповіді на питання

1. Народний провідник Джон Болл у своїх виступах перед селянами любив повторювати: «Коли Адам орав, а Єва пряла, хто тоді був дворянином?» Розкрийте зміст цього висловлювання. Доведіть, що воно обґрунтовувало право селян на повстання проти дворян.

2. Жакерія розпочалася із відсічі, яку дали селяни бандам найманців, що напали на село, а повстання Уота Тайлера – із розправи селян зі

збирачами податків, які їх притісняли. Чи можливо вважати ці дії селян причинами повстання XIV ст.? Чому? Про які спільні риси селянських повстань свідчать ці факти?

3. Повсталі у 1381 р. англійські селяни написали на своєму прапорі «Хай живе король Річард і його вірні общини» та заявляли, що борються не проти короля, а проти його «поганих» радників. Які подібні факти мали місце під час Жакерії? Про які спільні риси повстань це свідчить?

4. За дорученням повсталих селян до короля у замок Тауер прибув лицар, якого вони захопили в полон, і повідомив: «Вони не хочуть мати королем нікого, крім Вас, не мають намірів завдавати вам ні найменшої шкоди; вони завжди шанували Вас як свого короля і у майбутньому будуть чинити так само. Вони хочуть вас врятувати від невірних друзів і соратників». Як ставилися селяни до короля Англії? Чим було викликано таке ставлення?

5. Керівники селянських повстань у Англії і у Франції XIV ст. загинули при подібних обставинах: їх заманили на переговори і розправилися з ними, після чого феодалам легше було розгромити повсталих, що залишилися без лідерів. Як можна охарактеризувати поведінку селян і дії феодалів в обох випадках?

6. Після придушення повстання Уота Тайлера багатьох його учасників було засуджено. Їх звинуватили в тому, що, захопивши замок або монастир, вони забирали всі документи, судові протоколи, в яких вказувалися розміри селянських наділів і повинностей, знищували списки платників податків у канцеляріях. Чим пояснюються такі дії повсталих селян? Про які причини повстання свідчать ці факти?

7. Під час повстання Уота Тайлора, коли повсталі були фактично господарями Лондона, король підписав грамоту, в якій було записано: «Нехай буде відомо, що особливою нашою милістю ми відпускаємо на волю всіх від кріпосного стану». Коли ж повстання було придушене, король оголосив селянам: «Ви були кріпосними і залишитесь ними; ви залишитесь у

кріпосному стані, але ще більш тяжкому, ніж раніше». На основі цих висловлювань дайте оцінку поведінці короля. Чи дійсно селяни залишалися у кріпосній залежності після повстання 1381 р.? Чому не виправдалися слова короля?

Документи

Опис Жакерії 1358 р. за де Венеттом

І ось у той час, коли утискували і зовсім не захищали [від ворогів] разом з іншими містами місто Париж, сталася біля нього одна нечувана ніколи подія. А саме: літом того ж 1358 р. селяни, які проживали в діоцезі Бове, в околицях Сен-Лу, де-Шерен та Клермона, зазнавали бідувань та утисків, які скрізь чинили їм і від яких дворяни не тільки їх не захищали, а, навпаки, ще більше, наче ворогів, їх утискували, -зі зброєю в руках, повстали проти французької знаті. І, зібравшись у великій кількості, настановили капітаном одного найрозумнішого серед них селянина Гільйома Каля.

Опис Жакерії 1358 р. за «Хронікою перших чотирьох Валуа»

У той час вибухнув бунт жаків у Бовезі, і почався він у Сен-Ле де Серан. Між ними був один бувалий балакун, ставний і вродливий. Його звали Гільюм Шарлен. Саме його жаки й обрали своїм ватажком. Але він добре бачив, це люди на малі діла, і через це відмовився керувати ними. Однак жаки примусили його силою і зробили своїм правителем разом з одним чоловіком, який був госпітальєром, бічив війну... і коли побачили жаки, що їх зібралося дуже багато, накинулись вони на дворян і багатьох з них убили. І ще гірше зробили вони, як люди нерозумні і не стримані і з малим поняттям; бо убили вони також дуже багато знатних жінок і дітей, хоч Гільюм Шарл і говорив їм не раз, що надто багато вони собі дозволяють.

Як характеризуються селяни у цих документах? Як ви вважаєте, чому автори по-різному показують ситуацію і дають різну оцінку повсталим?

Терміни

Комутація – перехід до грошового оброку.

Чинш – грошовий оброк.

Лангедок – володіння.

Вілани – категорія особисто залежних селян.

Серви – кріпосні селяни.

Коттери – селяни в Англії, які користувалися невеликими ділянками землі в 2-3 акри, за що працювали в маєтку лорда.

Література

1. Хрестоматія з історії середніх віків. Упорядник Т.І. Підлуцький. – К. – 1979. – С. 70 – 73.
2. Сказкин С.Д. Очерки по истории Западноευропейского крестьянства в средние века. М. Изд-во Моск. Ун-та – 1978. – 252 с.
3. Средние века. Сборник. Академия наук СССР. Институт истории. Выпуск 2. Изд. Академии наук СССР. – М. – 1946. – С. 222 – 224.
4. Поулсен И. Английские бунтари: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1987. – С.131.
5. Книга для читання з історії середніх віків. – К.: «Радянська школа». – 1971. – С. 121 – 143.
6. Французская деревня XII – XIV вв. Жакерия: документы / Сост. Н.П. Грацианский. – М., 1935. – С. 29 – 45, 58 – 66.
7. Английская деревня XIII – XIV вв. и восстание Уота Тайлера: Сб. док. / Сост. Д.М. Петрушевський. – М., 1936. – С. 96 – 100, 115 – 120, 154 – 157.
8. Войнович Л.В., Козак Н.Б., Овсінський Ю.В., Чорний М.І. Medium aevum; Середні віки. Підручник для історичних спеціальностей вузів. / За ред. Л.В.Войтовича / Львів: «Тріада Плюс», 2010. – 502 с.

КЕЙС 4. РАННІЙ НОВИЙ ЧАС

4.1. Від середньовіччя до нового часу.

Загальна характеристика періоду

Період із кінця XV ст. до індустріальної епохи (початок промислового перевороту) називають раннім новим часом або епохою протоіндустріалізації. Хронологічно цей період охоплює приблизно 250 років (з кінця XV до середини XVIII ст.). Це був період кризи традиційного суспільства, розкладу феодальних відносин, початок розвитку капіталізму. Не всі європейські країни були охоплені цим процесом у XV–XVI ст. Розвиток нових відносин відбувався у найбільш розвинутих державах Західної Європи: Англії, Франції, Нідерландах.

Які зміни відбувалися?

1. У сфері економічній у цих країнах відбувався розклад феодальних форм економіки, ішов процес первісного нагромадження капіталу, у надрах феодалізму зароджувався новий економічний уклад.

2. У сфері соціальній – розмивалася станова стратифікація традиційного суспільства, виникали нові професійно-станові групи, буржуазія і наймані робітники. Поступово складаються нації.

3. Виникають нові форми ідеології: гуманізм, реформаційне віровчення (лютеранство, кальвінізм, цвингліанство) і радикальні сектантські вчення із їхніми ідеями зрівнялівки. Іде процес реформування католицької церкви.

4. Зміни відбуваються в політичній структурі суспільства. Це період нових форм держави – на зміну станово-представницькій монархії прийшла абсолютна монархія.

Які ж зміни відбулися в економіці?

1. Першим кроком на шляху до прогресу були зміни в демографічній ситуації на континенті: чисельність населення у Західній Європі зросла з 55 млн. у кінці XV ст. до 100 млн. у кінці XVII ст. тривалість життя зросла до 50 років.

2. Використання нових видів енергії. Вдосконалюється водяне колесо, з'являється верхньобійне, яке давало можливість передавати енергію на відстань.

3. Використання верхньобійного колеса дало можливість розвивати інші галузі промисловості, зокрема металургію. Європа потребувала великої кількості металу. З'являються доменні печі.

4. Наступним кроком до прогресу став розвиток машинобудування. Появу машин у XV-XVII ст. Фернан Бродель називає періодом «передреволюції», так іде процес нагромадження перших відкриттів. До перших відкриттів належить початок книгодрукування, започатковане Іоганном Гуттенбергом.

Відомий французький історик Люсьєн Февр писав про те, що XVI ст. змінило людину.

Значні успіхи були досягнуті в мореплавстві. З'явилася каравела.

Прогресивні зміни відбулись також у сільському господарстві:

- зростає продукція сільського господарства;
- удосконалюються методи обробки ґрунтів, з'являється багатопілля;
- зростає потреба у продукції сільського господарства: технічних культур (льон, коноплі та ін.), продуктах харчування;
- у Європі з'являються нові харчові продукти (картопля, кукурудза, помідори, кабачки, какао та ін.) у зв'язку з Великими географічними відкриттями.

4.2. Первісне нагромадження капіталу

Термін «капіталізм» походить від «capital» від «caput» – «голова». Слово «капітал» з'являється у XII-XIII ст. у значенні «цінності»: запаси товарів, купа грошей, що приносять відсотки. Слово «капіталіст» належить до середини XVII ст. і означав у той час «власник грошових засобів». Термін «капіталізм» зустрічається з XVIII ст., досить точно визначення капіталізму дав французький соціаліст, теоретик анархізму П'єр Жозеф Прудон, який пише, що капіталізм – це економічний і соціальний лад, за якого капітал – це джерело прибутку, в цілому не належить тим, хто приводить його в дію своєю власною працею.

Які відмінності між феодальним і капіталістичним суспільством?

1. Перша відмінність полягає у причетності до власності. Феодальне суспільство базується на умовній земельній і безумовній ремісничо-

торговельній власності, капіталістичне – на безумовній приватній власності на знаряддя та засоби виробництва, на землю і працю.

2. Відношення до свободи особистості. Феодалське суспільство не знає особистої свободи. «Зверху» її заміняє система васалітету, «внизу» – різні форми особистої залежності. Капіталістичне суспільство складається із вільних індивідів, які не знають позаекономічних форм залежності.

3. У культурно-ідеологічному плані. Феодалське суспільство ґрунтується на традиційних релігійно-культурних цінностях. Буржуазне – на ліберальних світських цінностях.

Яким шляхом ішов процес збагачення майбутньої буржуазії, первісного накопичення капіталу?

Перший шлях: Збагачення за рахунок колоній. За офіційними даними, флоти із Індії з 1500 по 1650 р. привезли до Севільї 180 тонн золота і 16000 тонн срібла. Обіг грошей виріс у 5 разів.

Другий шлях: Створення грошових накопичень – це система державних боргів. У XVI ст. держави для ведення війн, утримання армій, чиновників постійно потребували грошей. Саме тому монархи часто позичали гроші у купців, лихварів, виплачуючи за позики великі відсотки.

Третій шлях: Введення системи протекціонізму, яка сформувалася на основі економічних учень, головним із яких був меркантилізм. Стратегічним завданням держави було забезпечення зростаючого і стабільного надходження грошей у державну казну.

Четвертий шлях: Так звана «революція цін». Ріст цін на предмети першої необхідності при збереженні фіксованої заробітної плати різко підвищив прибутки всіх тих, хто був пов'язаний з ринком, хто зумів пристосуватись до нових форм ведення господарства. Розорялися старі феодалні господарства, селянство, цехові ремісники.

4.3. Мануфактурна стадія виробництва

Для XV-XVIII ст. характерними є дві стадії розвитку капіталізму: торговельний капіталізм і мануфактурний. Основними формами організації

виробництва стали капіталістична проста кооперація та капіталістична складна кооперація (мануфактура). Капіталістична проста кооперація – це єдність спільних дій і форма об'єднання. Вона може набувати таких форм:

- а) скуповування готових товарів купцями;
- б) авансування або кредитування тих чи інших робіт;
- в) система роздачі, купець-лихвар-підприємець контролює майже весь процес виробництва псевдосамостійних ремісників-надомників.

Фернан Бродель об'єднує другу і третю форми, називаючи таке виробництво «надомництвом». Надомництво – це така форма виробництва, за якої купець виступав як роботодавець.

Друга стадія розвитку капіталізму – це мануфактурна стадія. К.Маркс вважав, що з середини XVI ст. до останньої третини XVIII ст. у Західній Європі був мануфактурний період капіталізму.

Мануфактура – це порівняно велике капіталістичне підприємство, яке працює на розподіл найманої праці і ремісничої техніки. Мануфактурне виробництво виникло в XV-XVI ст. і в кінці XVIII ст. було замінено машинним виробництвом. Власниками мануфактур були купці, розбагатілі ремісники, інколи нові дворяни. Існувало три типи мануфактур: розсіяна, змішана, централізована.

Складіть таблицю:

Відмінність капіталістичної мануфактури від майстерні ремісника

Питання для порівняння	Майстерня ремісника	Мануфактура
Які розміри підприємства?		
Хто на них працював?		
Які знаряддя праці використовувалися?		
Кому належали знаряддя праці і виготовлені товари?		
Чи існував розподіл праці?		

Дайте відповіді на питання

У одному із законів, що був виданий у Англії, зазначалося, що учень повинен вивчати лише одну операцію, наприклад витягування проволоки, а не всі види операцій даної професії, наприклад, виготовлення шпильок. Як і чому міг бути виданий такий закон? Чи могли його видати раніше XVI ст.?

Які з перелічених ознак були характерними для нових дворян? Які для дворян, що вели господарство по-старому:

- а) отримували від селян оброк;
- б) переробляли сировину на великих підприємствах;
- в) продаж на ринку залишків продуктів;
- г) використання праці батраків;
- д) виробництво продуктів для продажу на ринку.

Документ

(Антверпен)

...Місто живе головним чином торгівлею і своїм добробутом та славою у великій мірі зобов'язане іноземцям. Відзначу, і по-перше, що, крім місцевих жителів і приїжджих з інших місць країни, а також численних купців з Франції, яких тут під час миру буває дуже багато, в Антверпені є більш як тисяча купців, які належать до шести різних національностей і живуть тут навіть у воєнний час. До цього числа входять і головні агенти іноземних купців. Це – німці, датчани з ганзейцями, італійці, іспанці, англійці і португальці. Найбільше тут, як видно, іспанців.

Підлягаючи місцевим законам, іноземні купці можуть жити тут цілком спокійно, носити свій національний одяг і додержувати в усьому звичаїв своєї країни.

Король католицький (іспанський), король Португалії і англійська королева не потребують знаменитими родовитими купцями, наближають їх до себе, доручаючи їм вести тут свої грошові справи...

Переходячи до опису великих торговельних угод, які укладаються тут щодня, зауважу, що і місцеві і приїжджі купці проводять тут величезні операції як з векселями і закладними, так і з товарами.

Суть розрахунку векселями полягає в тому, що в Антверпені беруть або дають у борг певну суму грошей, яку повинні повернути або одержати де-небудь в Італії (або іншому місці)...⁴⁵

Як ви вважаєте, яке століття описано у документі? Які для цього у Вас доводи?

Документ

Амстердам – ринок цінних паперів

На початку XVII ст. новацією стало виникнення в Амстердамі ринку цінних паперів. Державні цінні папери, акції Ост-Індської компанії, що високо цінувалися, стали предметом живих і абсолютно сучасних спекуляцій. Те, що це була перша фондова біржа, не зовсім точно. Облігації державної позики вельми рано стали правити за об'єкт торгівлі у Венеції, у Флоренції – ще до 1328 р., в Генуї, де діяв дуже активний ринок розписок (*louogbi*) та платіжних зобов'язань (*paghe*) банку «Каса ді Сан-Джорджо», вже не кажучи про куксен (*Kuxen*) – акції-«частки» німецьких рудень, що від XV ст. контролювалися на лейпцизьких ярмарках, іспанські *хурос* (*joros*) – державні ренти, французькі ренти на Ратушу (від 1522 р.) або ж про ринок рент у ганзейських містах, починаючи від XV ст. Веронські статuti узаконюють 1318 р. угоду на строк (*mercanto a termine*). 1428 р. юрист Бартоломео де Боско протестував у Генуї проти продажу зобов'язань (*loca*) на строк. Ось скільки є доказів першості Середземномор'я!

⁴⁵ Хрестоматія з історії середніх віків, Т. 3, 1953, С. 220-221.

Але що було новим у Амстердамі, то це обсяги, «плинність», відкритість, свобода спекулятивних оборудок. Сюди гарячково втручалася гра, гра задля гри: не забуваймо, що близько 1634 р. «тюльпаноманія», яка лютувала в Голландії, доходила до того, що одну цибулину «без властивої їй власної ціни» вимінювали на нову карету, пару коней сірої масті та їхню упряж! Але в умілих руках гра на акціях могла забезпечити чималі доходи. 1688 р. один забавний купець, Йозеф де ла Вега (1650-1692), єврей іспанського походження, видав у Амстердамі дивну книжку під двозначним заголовком «Плутанина плутанин», важку для розуміння через надмірно кучерявий стиль (*stilo culto* тодішньої іспанської літератури), але багату на деталі, жваву і єдину в своєму роді. Звісно ж, не розумітимемо його буквально, коли він натякає, ніби в пекельній грі розорився п'ять разів поспіль. Або коли розважається речами вельми давніми: задовго до 1688 р. «оселедців продавали заздалегідь до певної дати, ще до того, як їх упіймали, збіжжя та інші товари – до того, як це збіжжя достигло на полі, а товари вдалось отримати». Скандальні спекуляції Ісаака Ле-Мера на індійських акціях, що належали до самого початку XVII ст., уже ґрунтувалися на тисячах лукавих і навіть шахрайських хитрощів. Достоту так само й маклери давно втручалися в біржові справи, збагачуючись тим часом, як купці твердили, що зубожіють. У всіх містах – Марселі або Лондоні, Парижі або Лісабоні, Нанті або Амстердамі – маклери, яких мало стримували регламенти, не дуже на них зважали.

Але цілком правильно й те, що амстердамські біржові ігри досягли такого рівня ускладненості та ірреальності, який надовго зробить з цього міста виняткове місце у Європі – ринок, де не задовольнялися самою закупівлею або продажем акцій, граючи на підвищенні або пониженні, а де розумна гра дозволяла спекулювати, навіть не маючи в руках ні акцій, ні грошей. Саме тут було привілля для маклерів. Вони поділялися на гуртики

(*coteries*) – їх називали *rotteries*. Якщо один грав на підвищення, то другий – «контрмінери» – гратиме на пониження. А там уже за ким потягнеться квола й нерішуча маса спекулянтів – у той чи той бік. Перебігання до іншого табору (а таке траплялося) було для маклера посадовим злочином.

Однак акції були номінальні, й Ост-Індська компанія зберігала цінні папери за собою: покупець ставав власником акцій тільки шляхом запису її на його ім'я в реєстрі, що вівся з цією метою. Компанія попервах гадала, що зуміє в такий спосіб протистояти спекуляції (акцій на пред'явника приймуть тільки згодом), але спекуляція не вимагає володіння. Справді ж бо, гравець продає те, чим не володіє, а купує те, чим не володітиме; як тоді казали, то біла купівля або продаж «у холосту». У кінцевому підсумку операція приносила збиток або зиск. Цю невелику різницю виплачують, і гра далі триває. Інша гра, *премія*, була тільки трохи складнішою.

Насправді, коли акції втягнені в тривале підвищення, спекуляція мусить утверджуватися в сфері короткотермінових операцій. Вона підстерігатиме миттєві коливання, ті, що їх викликає істина або фальшива новина. Представник Людовіка XVI в Сполучених провінціях 1687 р. попервах дивувалися, що після всього того галасу, який закінчився після взяття Бантама на Яві, враз, усе зупинилося, боцімто та новина була фальшива. «Але я не дуже дивуюся з тих дій, – пише він 11 серпня, – вони посприяли падінню курсу акцій в Амстердамі, й дехто з того скористався». Через десять років інший посол розповість, що «барон Жуассе вельми багатий єврей у Гаазі», хвалився перед ним тим, що зможе заробити «сто тисяч екю за день... якщо довідається про смерть іспанського короля (сердешного Карла II, який, як тоді очікували, мав віддати Богові душу з хвилини на хвилину за 5 – 6 годин до того, як про це стане відомо в Амстердамі». «Я певен цього, – додає посол, – бо він та ще двоє інших євреїв, Тешейра й Пінто, наймогутніші в торгівлі акціями».

(Бродель Ф. Т.2)

Що нового з'явилося в торгівлі? Яку роль відігравали облігації? Які нові професії з'явилися?

4.4. Еволюція соціальної структури суспільства

Для раннього нового часу характерним є станова розмитість суспільства. Це стосується усіх трьох станів. Нові форми розвитку економіки, внутрішня та зовнішня торгівля вимагали нових людей, із підприємницькими навичками і таке інше. Так виникали нові класи, соціальні верстви, змінилася традиційна стратифікація суспільства.

Термін «буржуазія» походить від французького слова «бург» – «місто». Карл Маркс писав: «Буржуазія виросла з економіки капіталістичної, еволюція в економіці призвела до еволюції соціальної, тобто суспільної». Представники буржуазії сформувалися в основному із третього стану. У процесі ПНК буржуазія складалася із різних соціальних верств населення:

- а) це жителі міст (купці, лихварі, окремі цехові майстри);
- б) у складі буржуазії були такі представники інтелігенції як: юристи, лікарі, представники вільних професій;
- в) сільська буржуазія формувалася із заможного селянства, які ставали фермерами;
- г) поступово до буржуазії стала належати і та частина дворянства, яка почала вести господарство капіталістичними методами. Формувався також клас найманих робітників за рахунок селян, що розорялися, ремісників тощо.

В «Книге о хороших обычаях», які написані для жителів Флоренції, висловлюється ряд побажань сучасникам:

- «Кто слишком долго спит – теряет время»;
- «Помни, что время упущенное, нельзя вернуть»;
- «Будь тщательным и бережливым во всех своих делах»;
- «Остерегайся лени, как самого дьявола или любого другого врага, если желаешь добиться успеха»;
- «Всегда трудись, чтобы получить выгоду».

Чим ці думки суперечать уявленням про життя людей середньовіччя? Яку мету життя автор висловів вважає головною? Якими методами вони пропонують її добиватися?

4.5. Від станово-представницької до абсолютної монархії

Абсолютизм як історичне явище – особлива соціально-політична система, яка формується у ранній період переходу від традиційного до індустріального суспільства і відображала тимчасовий баланс соціальних сил. Абсолютна монархія – політичний режим із юридично необмеженою деспотичною владою. Риси нової держави виникають на рубежі XV-XVI ст. Прихильники формаційного і цивілізаційного підходу до вивчення історії називають такі риси нового типу держави.

1. І одні, й інші відмічають, що нова форма держави розпочинається з Генріха VII в Англії, Людовіка XI у Франції, Фердинанда Католика в Іспанії.

2. І одні, й інші відмічають, що перехід до абсолютизму пов'язаний зі змінами в економіці, політиці, ідеології. Правда, послідовники Маркса акцент роблять на економічний фактор, послідовники Вебера – на ідеологічний.

3. І ті, й інші вважають, що абсолютні монархії зламали всі попередні станові установи: провінційні штати, вільні міста, сеньйорії і навіть малі держави.

Термін абсолютизм вживають не всі історики.

Які головні завдання монархії? Перше завдання – примусити собі коритися, замінити можливий будь-який виступ розлютованості легітимним насиллям. Друге завданням – контролювати економіку, щоб заволодіти значною частиною національного доходу і забезпечити свою розкіш, свою війну, тобто свої витрати. Третє завдання – узяти участь у духовному житті країни і навіть керувати нею, тобто отримати додаткову силу з могутніх релігійних інститутів. На думку М.Вебера, порядок – це компроміс між силами «за» і «проти». «За» порядок – це ті, хто нагорі, вони не зможуть вистояти, якщо у них не буде жандармів, «проти» – ті, хто внизу, кого

потрібно затримувати, повертати до виконання своїх обов'язків, до праці. М.Вебер вважав, що держава має право знищувати індивідів у ім'я суспільного добра. Ф. Бродель зазначає, що зміни в економіці, соціальній і політичній сферах призвели до посилення диктату держави до всіх тих, хто «проти»; з невеликою опорою на тих, хто «за». Насилля держави було гарантією внутрішнього світу, безпеки доріг, надійності ринків і міст.

Характерними рисами абсолютизму є:

- наявність загальнодержавної бюрократичної машини;
- формування професійної постійної армії;
- утворення загальнодержавної податкової системи;
- уніфікація законодавства, адміністративного облаштування, міри ваги;
- створення загальнодержавного судово-слідчого апарату;
- утворення державної церкви;
- проведення єдиної державної економічної політики.

Абсолютистські режими були різних типів: національний абсолютизм (консервативний, теологічний, просвітницький і т. д.) та регіональний абсолютизм.

Документ

Рішельє про французьке дворянство

Я кажу, що дворянство треба вважати одним з найголовніших сервів держави, який може великою мірою сприяти збереженню і зміцненню її. Воно протягом певного часу було настільки принижене внаслідок великого числа чиновників, яких зло часу створило на шкоду йому, що воно дуже потребує підтримки проти посягань цих людей. Багатство і пиха одних посилюють нужду інших, багатих тільки на хоробрість, завдяки якій вони легко жертвують життям заради держави, від якої чиновники одержують платню.

Виходця з цього стану властива звичайна помилка жорстоко поводитися з народом, якому бог, мабуть, дав руки скоріше для того, щоб добувати на прожиття, ніж для того, щоб захищати своє життя.

Дуже важливо припинити такий безпорядок, приборкуючи суворістю, завдяки якій слабкі ваші піддані, навіть беззбройні, мали б під охороною ваших законів таку ж безпеку, яку мають, коли в руках є зброя...

Хоч дворяни заслуговують того, щоб до них ставилися добре, коли вони поведуться добре, але треба бути з ними суворими, якщо вони нехтують тим, до чого зобов'язує їх народження. Я без будь-якого вагання кажу, що ті, хто, відставши від доблесті предків, ухиляються від того, щоб служити короні шпагою і життям із сталістю і твердістю, яких вимагають закони держави, заслуговують бути позбавленими вигод свого походження і примушеними нести частину тягара народу.

З огляду на те, що честь для них повинна бути дорожча за життя, їх слід карати скоріше позбавленням першої, ніж останнього.

Позбавляти життя людей, які щодня ризикують ним заради звичайної фантазії про честь, – менша кара, ніж позбавляти їх честі і позбавляти життя, яке для них у такому стані є вічною карою.

Коли нічого не слід забувати, щоб зберегти дворянство справжньої доблесті його предків, то в той же час нічого не треба робити, щоб зберегти за ним володіння даними ним землями, або ж подбати про можливість для нього придбати нові.

Численні шлюби, які бралися в королівстві в кожній фамілії, тоді як в інших державах одружується тільки старший, є однією з причин того, що за короткий час розоряються наймогутніші фамілії. Проте коли цей звичай призводить до бідності окремих фамілії, то він настільки збагачує державу, сила якої полягає у масі вірних людей, що замість того, щоб скаржитись, треба бути задоволеним ним і, замість того, щоб змінювати його, треба старатися дати тим, хто завдяки цьому звичаю появляються на світ, засоби існувати в чистоті серця, яку вони дістають від свого походження.

Цим способом треба розрізняти дворянство природне і сільське.

Придворне дворянство дістане велику полегкість, якщо будуть скорочені розкіш і нестерпні витрати, які мало-помалу стали звичаєм при дворі, бо не викликає сумніву, що подібне розпорядження буде для нього таке ж корисне, як і всі пенсії, які йому даються.

Зробіть висновки. Яке місце займало дворянство в абсолютній монархії?

4.2. Реформація у Західній Європі

Початок Нового часу нерозривно пов'язаний із початком капіталізму. Реформація започаткувала багато змін у всіх сферах людського буття: це період зародження і навіть перемоги капіталістичного мислення. Реформація змінила окрему людину та світ людей, завдяки їй склався особливий новоєвропейський тип особистості, яка значно відрізнялася від середньовічної. Людина Нового часу основу для свого існування шукала у самій собі. Вона індивідуальна, навіть з Богом вона бажає спілкуватися без посередників, прямо, а не через церковну ієрархію. Реформація – це ідеологічна революція, вона була першим етапом становлення буржуазного менталітету, другим етапом стало Просвітництво.

Назва Реформації походить від латинського слова *reformatio* – перетворення і виправлення. Цей термін вживався задовго до XVI ст. У XIV-XV ст. мову вели про реформації окремих чернечих орденів. У Німеччині в XV ст. слово вживалося в економічних памфлетах як перетворення політичного устрою Імперії («Реформація Фрідріха III»). У XVI-XVII ст. реформацією стали називати будь-які перетворення церкви чи то у католицькому, чи протестантському дусі. І лише в кінці XVII-XVIII ст. під Реформацією розуміли уже релігійні перетворення у протестантському дусі.

Реформація як загальноєвропейське явище – це різномірні релігійні, ідеологічні і соціально-політичні рухи, якими було охоплено більшість країн Західної та Центральної Європи і які спрямовані проти католицької церкви.

Більшість істориків пов'язує Реформацію:

а) із економічними змінами у XVI, тобто із раннім капіталізмом – економічний фактор;

б) із зародженням нових ідей, нових ідеологічних установок – ідеологічний фактор;

в) появою нових соціальних груп – соціальний фактор.

Реформація була першим серйозним ударом по світу Середньовіччя. Чому цей удар було завдано по церкві? Життя середньовіччя було тісно пов'язане із церквою. Релігія була зрозуміла, близька, дохідлива. Ідеологічна революція у той час могла набути лише релігійні форми.

Однією із важливих передумов Реформації була світська опозиція схоластиці, папству, традиційному мисленню – гуманізм. Гуманізм – система поглядів, які визнають цінності людини, як особистості, її прав на свободу, щастя та інше. Головним змістом гуманізму був культ людини, яка перебуває в центрі всесвіту, визнання первинності світського начала над релігійним. Гуманізм зародився в Італії. У XIV ст. виникає поняття «*studia humanitatis*», тобто вивчення людського. Головними моральними принципами гуманістів були «гідність» і «доблесть». Піко делла Мірандолла писав: «Велике чудо є людина». Суть людської гідності великий італійський гуманіст бачив у тому, що людина, не має визначеного місця у Всесвіті. Вона сама, по своїй волі, може бути і вище ангелів, і нижче худоби. Її доля знаходиться у її власних руках. Але гуманізм не міг стати прапором ідеологічної революції. Гуманісти – це вузький гурток людей, а їхні ідеї не були поширеними серед основної маси людей.

Другим важливим джерелом Реформації були середньовічні єретичні вчення, так звана релігійна опозиція католицизму. У XIV-XV столітті в єретичних вченнях було сформульовано багато положень Реформації. До такої єресі можна відносити виступи Джона Уікліфа в Англії, Яна Гуса у Чехії та інших. Але ці виступи не започаткували загальноєвропейської Реформації. У кінці XV – на початку XVI ст. для Реформації у Європі сформувалися певні передумови:

а) ріст міст, розвиток промисловості і торгівлі змінили менталітет середньовічного бюргерства;

б) зміни в менталітеті, а саме: відхід від корпоративності, замкнутості, призвели до підвищення культурного рівня;

в) у середовищі духовенства (можливо, на рівні інтуїції) виникає переконання, що церква уже не є «народною». Необхідно змінити традиційну католицьку догматику і створити народну бюргерську церкву. Що і було зроблено бюргерськими реформаторами, протестантами XVI ст. Лютером, Кальвіном, Цвінглі.

Які ж основні положення протестантизму?

Перш ніж відповідати на це питання, варто зробити попередньо зауваження:

1. Протестанти не заперечували християнську догматику в цілому, а лише окремі її частини.

2. Вони розділяли католицьку тезу про «природну» гріховність людини.

А що ж нового вони внесли в християнську догму?

1. Ідеологи Реформації виступали з утвердженням, що людина для спасіння своєї гріховної душі не потребує посередництва з боку церкви. Спасіння людини досягається не зовнішньою релігійністю, а внутрішньою вірою кожного. Вперше це положення протестантизму було чітко сформульовано Мартеном Лютером. Його знаменита теза так і названа «Про оправдання вірою». Дане положення заперечувало необхідність католицької церкви у тому вигляді, в якому вона була в Західній Європі. А саме: заперечувалося особливе становище духовенства як посередника між богом і людьми. Віра ж не є вільним вибором людей, вона є Божя милість. Таким чином, з одного боку протестантизм проголошує свободу особистості, з іншого – відразу ж цю свободу обмежує. Виступаючи проти торгівлі індульгенціями, реформатори почали свою боротьбу з папським Римом і католицькою церквою.

2. Протестанти заперечували авторитет Святого Переказу, тобто постанови церковних соборів. Єдиним джерелом релігійної істини, на їхню думку, є Святе Письмо, тобто Біблія.

Правомірно поставити питання: чому саме Німеччина стала батьківщиною Реформації?

По-перше, ще з часів Оттона I і його «Єпископальної реформи» німецьке духовенство стало самостійною економічною силою в державі. У жодній країні Західної Європи не було стільки церковних земель, як у Німеччині. Значна частина цих прибутків надходила до папської казни.

По-друге, могутні церковні князівства втручалися в політику. Із семи курфюрстів три були архієпископами – Майнєцький, Трірський, Кельнський. Вони брали участь у виборах імператорів і таким чином посилювали політичний вплив папства в країні.

По-третє, духовенство не було підсудним світському суду. Священиків за будь-які вчинки судив їх власний суд.

Усе це свідчило про автономне становище католицької церкви у Німеччині, про її тісний зв'язок із Римом. Побори римської курії з німецьких земель були особливо високими.

Реформацію у Німеччині ділять на три етапи.

Перший етап (1517-1520 рр.) – мирний розвиток подій, єдність усіх антипапських сил під егідою Мартіна Лютера.

Другий етап (1520-1525 рр.) – виділення трьох напрямків у реформаційному русі: бюргерсько-буржуазного, народного, князівського.

На третьому етапі (1525-1555 рр.) у країні іде «реформація зверху». Князі Саксонії, Мекленбургу, Померанії та ін. провели у своїх землях Реформацію і привласнили собі все церковне багатство. Імператор Карл V і князі-католики виступили проти князів-протестантів. Розпочалися тривалі Шмалькальденські війни (1546-1548, 1552-1554) між двома релігійно-політичними угрупованнями. Вони призвели до Аугсбурського релігійного миру 1555 р., яким було встановлено принцип: «Чия влада,

того і віра». Тридцятилітня війна була своєрідним продовженням цього протистояння.

Документи

З «95» тез Мартіна Лютера

Кожний християнин, якщо тільки він справді розкаюється, дістає повне відпущення провини і без індульгенції.

Проте на цій підставі ні в якому разі не слід нехтувати відпущенням, яке дає папа, бо воно є виявом божественного прощення.

Справжнім скорбом церкви є, звичайно, не відпущення, а Святе Євангеліє величі і ласки бога...

Сказати, що хрест відпущення, оздоблений гербами папи і поставлений в храмах, має однакову цінність з хрестом христовим – є кощунство ... Такі проповіді роблять те, що й ученим людям важко зберігати належну повагу до папи проти дошкульних докорів й безперечно гострих промов мирян. Тому геть усі пороки, які кричать народові христовому: «Мир, мир», – а миру ніякого нема...⁴⁶

Чому Лютер виступав проти продажу індульгенції?

Чому Лютер переконував народ не застосовувати силу проти ворогів Реформації?

Документ

Німецький поет Ганс Сакс (XVI ст.) писав про католицьку церкву в Німеччині:

А главное – в церквах идет
Продажа индульгенций бойко,
Вот что и есть овечья дойка!
Толпа церковников жадна,
Привыкнув грабить издавна,

⁴⁶ Хрестоматія з історії середніх віків, Т. III, 1953, С. 106.

Живя бессовестным обманом,
Церковник ловко лжет мирянам:
За мощи выдав зуб быка,
Он им притронется слегка
К больному – и дань сберет...
Страдает от попов народ,
Не перечесть ему невзгод:
Зимой и летом гнет он спину,
Чтоб отдавать им десятину.

Які джерела доходів церкви перераховані у цьому творі Ганс Сакса? Чому католицька церква у Німеччині продовжувала користуватися великою владою? Про які настрої народу свідчить цей вірш?

Другим центром Реформації були міста Цюріх і Женева у Швейцарії.

У Цюріху з критикою католицизму виступив Цвінглі. У вченнях Лютера і Цвінглі було багато спільного: по-перше, вони обидва виступали за дешеву церкву; по-друге, обидва стверджували, що релігійна істина є тільки у Святому Письмі, а не в Переказі; по-третє, обидва вимагали секуляризації церковних земель; по-четверте, обидва вважали, що світська влада вища духовної – звідки церква повинна бути національною; по-п'яте, обидва виступали за причастя всіх віруючих хлібом і вином.

Відмінності у поглядах ґрунтувалися на політичних, соціальних поглядах реформаторів. Наприклад, Лютер ставив церкву під контроль держави, Ульріх Цвінглі був переконаним республіканцем. Під час війни між кантонами Цвінглі загинув.

Іншим важливим центром Реформації була Женева, провідником якої був Жан Кальвін. В основі кальвінізму два догмати: догмат «про абсолютне визначення і догмат про Божественне невтручання у закономірності світу».

Формально церква, створена Кальвіном, будувалася за республіканським принципом і мала певні риси «демократичного централізму».

Згідно з «Церковним установленням», керувати церковними справами повинні були проповідники, вчителі, пресвітери (старшини) і диякони.

Реформація швидко поширювалася по країнах Західної Європи. У деяких країнах вона проводилася королівською владою «зверху»: Англія, Швеція, Данія та ін.

4.7. Реформування католицької церкви

За всю свою історію католицизм не знав такого глибокого потрясіння, яким стала для нього Реформація. Зі Святим Римським престолом поривали одна за іншою європейські країни – частина німецьких і швейцарських земель, Англія, Швеція, Данія і Норвегія, частина населення Франції, Нідерландів, Польщі, Чехії та Угорщини.

Католицька церква почала активну боротьбу з Реформацією, одночасно здійснювала церковну реформу. Одним із напрямків реформування католицької церкви було утворення нових орденів ченців. Серед них: театинців, капуцинів, «босих» кармеліток, барбанітів, святої Урсули. Всі ці ордени відроджували втрачений дух високої моралі і милосердя, стали взірцем релігійності нового типу. Особливе місце серед нових орденів займав орден ієзуїтів. Виникнення його пов'язують із ім'ям іспанського ідальго Ігнатія Лойоли (1491-1556). Офіційне утвердження ордену відбулося у 1540р., коли папа Павло III своєю булою санкціонував його діяльність. Основною метою ордену було зміцнення католицької церкви і боротьба з єрессю.

Велику роль у консолідації католицької церкви відіграв Тридентський собор 1545-1563 рр. Собор відкинув основний постулат протестантських реформаторів, згідно з яким лише Біблія – джерело віри, і підтвердив, що Священний переказ також є джерелом віри. Він підтверджував главенство папи у церкві, статус кліру, celibat, месу, тайну сповіді, шанування святих і поклоніння мощам. У центрі теологічних дискусій було вчення про спасіння та милість Божу, тобто все те, що розділяло католицьку і реформовану церкву. Собор постановив, що спасіння дається людям завдяки благодіянням Христа, але віра – це лише ворота, які відкривають шлях до спасіння. Для досягнення

цього необхідна посередність церкви, активна релігійність і благодіяння. Таким чином, була підтверджена вся догматична основа й організаційна структура католицької церкви. Розрив із протестантами став остаточним.

Для здійснення католицької реформи були важливими такі рішення собору: про проведення раз у рік єпархіальних і раз у три роки – провінційних соборів; посилення нагляду єпископів за підлеглим духовенством; про введення заходів проти зловживань, які підривали авторитет церкви – торгівля церковними посадами, здирства, зосередження в одних руках кількох церковних бенефіцій. Одним із важливих рішень собору була постанова про створення духовних семінарій.

Панство багато зробило для реалізації рішень Тридентського собору. Зросла роль папської канцелярії в управлінні церковними справами. Колегія кардиналів була обмежена 70 членами і стала адміністративним органом, який був підпорядкований папі. За папи Григорія XIII (1572-1585) були затверджені постійні нунціатури (дипломатичні представництва) при дворах світських правителів. Із санкції папи запроваджувалася однакова католицька літургія. Велика увага приділялася поліпшенню церковного навчання. Папа римський Григорій XIII особливою увагою оточив Григоріанський університет.

За папи Григорія XIII була здійснена реформа календаря. Зміни зводилися до того, щоб наступний день за 4 жовтня 1582 р. був не 5, а 15 жовтня. Календар став називатися Григоріанським замість Юліанського, що існував до цього. Ця реформа була прийнята у всіх католицьких країнах; протестанти визнали її через століття, а ряд православних церков, включаючи російську, зберегли вірність Юліанському календарю.

У 1542 р. папа Павло III затвердив «священну Конгрегацію римської і вселенської інквізиції». Панська інквізиція проіснувала довго, лише у 1965 р. вона була реорганізована у конгрегацію віровчень.

Було також затверджено Індекс (список) заборонених книг. Перше офіційне видання Індeksu припадає на 1559 р. Конгрегація існувала до

1966 року. За цей період було видано 32 списки заборонених книг. До цього списку заносили твори багатьох відомих письменників світу. Завдяки цим реформам, католицька церква зберегла своє місце, зміцніла, завдяки новим (колонізованим) землям Америка значно поширила свій вплив.

Документ

Єзуїти за роботою

Обов'язок молодшого коритися старшому сам Лойола визначав так: «Підлеглий повинен дивитися на старшого, як на самого Христа; він повинен коритися старшому, як труп, який можна перевертати в усіх напрямках; як куля з воску, яку можна видозмінювати і розтягувати в усіх напрямках; як маленьке розп'яття, яке можна піднімати і яке можна пересувати як завгодно».

«Наші брати, – вчив Лойола, – повинні відзначатись істинним, безумовним послухом, відреченням від усякої волі і власного роздуму...». «Якби бог, – говорив він далі, – дав тобі в повелителі тварину, яка не має розуму, ти повинен був би, не вагаючись, підкоритись їй, бо так бажано богові». Лойола не випадково оспівував і звеличував сліпоту думки і волі, говорячи: «Цілковитий послух сліпий і ця сліпота становить мудрість і досконалість людини».

Вважалося, що сам бог діє в особі орденського начальника; і щоб вкоренити цю думку, орденський статут згадував про те, що генерал ордену є представником Христа рівнісінько...500 разів!

З цим сліпим послухом, який не знає вагань, було пов'язане особливе поняття «колективної совісті». Рядовому єзуїтові веліли чинити обман, зраду або вбивство. Сумнів щодо дозволеності такого вчинку заглушався вказівкою на те, що вчинок цей робиться «в ім'я святого послуху» і відповідає за нього не безпосередній виконавець, а начальник, весь орден у цілому.

Французький історик Мішле писав, що, коли старі ордени говорили про «покору аж до смерт», орден єзуїтів пішов далі, вимагаючи покори «аж до

гріха, аж до злочину...». Щоб знищити в своїх одурманених слугах найменший проблиск сумніву і совісті, єзуїти створили зухвалу теорію «уявного гріха». Вони учили, що там, де людина не має наміру навмисно, свідомо грішити, там нема і справжнього смертельного гріха, а є тільки «уявний», тобто простимий гріх!

Єзуїти радили розв'язувати сумніви совісті не власним міркуванням, а авторитетною думкою якого-небудь святого. Вони добре знали, що серед мотлоху богословських хитросплетень завжди можна знайти фразу або натяк, які виправдовують найчорнішу справу. Єзуїт міг порушити всяку обіцянку, і один з єзуїтських авторів Ескобар учив: «Людина не повинна вважати себе зв'язаною, якщо вона не мала наміру себе зв'язати [обіцянкою]...». Єзуїт Лайман з відвертістю розбійницького отамана повчав: «Необхідно виплачувати обіцяну винагороду найнятому вбивці, якщо вбивство принесло користь і якщо вбивця наражав на небезпеку власне життя...».

Виходило, що можна було порушувати які завгодно обіцянки, дані чесним людям, але з найманим убивцею, як з найближчим товаришем єзуїта по ремеслу, належало розплачуватися «чесно». Це не дивно: десятки разів єзуїти вдавалися до послуг найманих убивць.

Надаючи величезного значення шпигунству як найважливішому виду своєї діяльності, єзуїти вчили молодих своїх членів порушувати таємницю сповіді: готуючись вислухати таємницю віруючого, сповідник проголошував урочисту клятву нікому її не видавати. Але при цьому в думці він робив застереження: «нікому, крім мого найближчого орденського начальника». Цей шахрайський прийом називався «мисленням застереження».

Справжнє обличчя єзуїтів розкриває різючий документ «Таємні напучення». Єзуїти доводять всіма правдами й неправдами, що це документ підроблений, що він є вимислом ворогів. Однак католицький автор абат Гетте зауважує з цього приводу:

«Якщо «Таємні напучення» не є таємною книгою єзуїтів, то треба визнати, що авторів її цілком вдалося зобразити ті засоби, за допомогою

яких єзуїти здобули свої багатства і свій вплив». Наведемо з цієї книги кілька уривків:

«Першу одержану милостиню слід роздавати бідним, щоб багаті ставали до нас щедрішими. Всі члени повинні здаватись пройнятими одним духом, у них повинні бути однакові манери, щоб вражати своєю єдністю. Спочатку наші повинні утримуватись від купівлі маєтків інакше, як на ім'я скромного друга. Щоб ми здавалися біднішими, землі, що знаходяться поблизу якої-небудь нашої колегії, треба приписувати до віддалених колегій; таким чином, ніколи не дізнаються точно про наші доходи. Для заснування різних установ треба вибирати переважно багаті міста. Треба старатися виманити якомога більше грошей у вдів під приводом невідкладних потреб. Тільки провінціалові мають бути відомі доходи кожної провінції. Скарби римського двору повинні бути вкриті покровом глибокої таємниці. Наші повинні голосно заявляти, що вони не обтяжують нікого, як інші чернечі ордени; що вони виконують свої обов'язки безплатно, що вони присвячують себе переважно вихованню дітей і благові народу...

Треба докладати всіх зусиль, щоб здобути прихильність і увагу правителів та найбільш знатних осіб. З цією метою треба приховувати все погане в їхніх вчинках і подавати їм надію на прощення за нашою допомогою. Підтримуючи якого-небудь правителя, бережіться говорити йому що-небудь певне: якщо те, що малося на увазі, не вдасться, слід висунути тих з нас, яким нічого невідомо і які скажуть, що на орден зводять наклеп, вплутуючи його в справу, зовсім йому невідому...

Треба запрошувати вельмож на проповіді, співбесіди, присвячувати їм вірші і тези, виявляти всілякі ознаки люб'язності. Ми повинні прагнути дістати посаду вихователя принців. Якщо хто-небудь з наших дістане місце духівника, він повинен часто говорити про правосуддя, заявляючи, що не хоче втручатися в справи держави.

Які методи використовували єзуїти для роботи серед населення? На яких принципах будувалися відносини підлеглих з їх начальниками?

Ранній новий час який було започатковано у країнах Західної Європи на межі XV- XVI ст. характеризувався:

- початком розвитку капіталістичних відносин, поступовим руйнування феодального суспільства;
- формуванням нових соціальних верств суспільства;
- державною нового типу абсолютною монархією;
- виникненням нової ідеології, нової протестантської церкви.

У другій половині XVII – на поч. XVIII ст. ці процеси набувають подальшого розвитку, нових форм, нових ідеологій. Суспільство поступово рухалося до нової якості – індустріального.

Словник термінів:

Гуманізм – (від лат. humanus – людський) Ідейний напрям культури епохи Відродження, що затвердив право людини на земне щастя.

Реформація – (від лат. Reformation – перетворення, поліпшення) – суспільно-політичний та ідеологічний рух у більшості країн Західної і Центральної Європи в XVI ст., що був спрямований проти католицизму.

Мануфактура – форма капіталістичного промислового виробництва, що історично передувала великій машинній промисловості. Характеризується ручною працею і поділом праці між найманими робітниками.

Література:

1. Маркс К. Капітал. – Т. 1,3 // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.23. – С. 323 – 325, 344 – 349, 674/681, 699 – 701; Т. 25. – Ч.2.– С. 338 – 348.
2. Епоха первонаочального накоплення в Англії XVI в. в політике Тюдоров. /Сост. А.А.Кириллова // Практикум по истории средних веков. – М., 1986. – С. 57 – 70.

3. Генезис капитализма в Германии / Сост. С.А.Фараджиева // Практикум по истории средних веков. – М., 1986. – С.57 – 70.
4. Авдеева К.Д., Барг М.А. Еще раз о переходе от феодализма к капитализму // Экономическая история: Проблемы исследования. – М., 1987.
5. Барг М.В., Черняк Е.Б. Социально-классовые отношения в эпоху перехода от феодализма к капитализму // Формации и социально-классовые структуры. – М., 1985. – С. 42 – 94.
6. Развитие капиталистической мануфактуры в Англии и Германии XVI – XVII вв. /Под ред. А.А.Кирилловой – М., 1981. – С.3 – 40.
7. Шевеленко А.Я. Технические новшества и развитие механики в Западной Европе XIII – XV вв. // Вопросы истории. – 1988. – №7. – С. 160 – 165.
8. Маркс К. Лютер як третейський суддя // Маркс К., Енгельс Ф. – Твори. – Т. I. – С. 27 – 28.
9. Хрестоматия по истории средних веков / Под ред. Н.П.Грацианского, С.Д. Сказкина: В 3-х т. – М., 1950. – Т.3 – С. 106 – 118.
10. Ивонин Ю.Е. Социальная сущность Реформации // Вопросы истории. – 1986. – С. 161 – 162.
11. Майер В.Е. Современники Реформации о роли народных масс в общественном перевороте // Культура эпохи Возрождения и Реформации. – М., 1981. – С. 123 – 130.
12. Смирнов М.М. Передовые идеи народной Реформации // Средние века. – 1975. – Вып. 39. – С. 25 – 40.
13. Соловьев Э.Ю. Мартин Лютер – выдающийся деятель немецкой и европейской истории // Вопросы истории. – 1983. – № 10. – С. 33 – 54.
14. Штекли А.Э. Томас Мюнцер. – М., 1961. – С. 5 – 47.
15. История средних веков. В 2-х т. Под общей ред. С.Д. Сказкина. М., 1977.

НОВА ІСТОРІЯ

КЕЙС № 5. «АНГЛІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ СЕРЕДИНИ XVII СТ.»

Англійська революція є однією з найважливіших подій європейської історії XVII ст., суперечки про характер якої й досі точаться в історіографії. Виділяють наступні головні інтерпретації революції: ліберальну, марксистську, ревізіоністську і пост-ревізіоністську.

Перша, ліберальна, закладена в працях таких істориків, як Ф. Гізо і Т. Маколей (XIX ст.). Вони вважали революцію подією закономірною, і пояснювали її причини політичними суперечками між англійським парламентом і королівською владою, покладаючи відповідальність за їх загострення на династію Стюартів, представник якої Яків VI Шотландський став у 1603 р. одночасно королем Англії під ім'ям Якова I. Революція, отже, була справедливою відплатою, боротьбою парламенту і народу за відновлення законних прав, а в ретроспективному плані – кроком на шляху до встановлення в країні конституційно-демократичних порядків. Історик С. Гардінер вважав, що виключне значення мали релігійні протиріччя, і висунув концепцію Англійської революції як «пуританської». Ліберально-вігське трактування революції переважало в зарубіжній історіографії аж до 60-х–70-х рр. XX ст.

Основа марксистської інтерпретації Англійської революції ґрунтується на працях К. Маркса і Ф. Енгельса. Не заперечуючи політичних суперечностей між короною і парламентом, Маркс вважав їх вторинними, а першорядне значення надавав економічним причинам. З точки зору істориків-марксистів, революція була викликана довготривалими передумовами, перш за все тим, що протягом багатьох десятиліть в Англії розвивалися ринкові відносини, і пануючі феодальні форми суспільного устрою стали до середини XVII ст. гальмом для їх розвитку. Отже, революція була буржуазною, тобто була спрямована на заміну феодального ладу капіталістичним. Протидія королівської влади й парламенту відбивала боротьбу між відсталим феодальним дворянством і буржуазією, що виступила в союзі з новим

(буржуазним) дворянством. Такий підхід знайшов багатьох послідовників в історіографії ХХ ст. Ряд відомих англійських істориків (Р. Г. Тоуні, К. Хілл та ін.) займали марксистські або близькі до марксизму позиції. Марксистський підхід панував у радянській історіографії, передовсім виокремимо праці таких відомих фахівців, як Є. А. Косьмінський, В. М. Лавровський, М. А. Барг, Г. Р. Левін, Т. А. Павлова та ін.

Ревізіоністська інтерпретація історії Англійської революції склалася в 60–80-х рр. ХХ ст. Історики-ревізіоністи вважають, що передумови Англійської революції не носили довгострокового характеру. Вони не вбачають у політиці перших королів з династії Стюартів тенденції до свідомого насадження абсолютизму в Англії, хоча і відзначають їх помилки і недоліки. Причиною загострення політичної ситуації в країні вони вважають прагнення корони утвердити одноманітність в управлінні трьома частинами держави: Англією, Шотландією та Ірландією, відмінності між якими корона ігнорувала. Крім того, причини революції доцільно шукати в аналізі ситуації, що склалася зі скликанням Довгого парламенту в 1640 р. Чому депутати, не думали про боротьбу з королем, виявилися в 1642 році в стані війни з ним? «Відповідь на це питання дають не абстрактні міркування про економічні, політичні та релігійні розбіжності, що наростали впродовж довгого часу, а вивчення особистих і групових інтересів головних гравців на політичній арені в 1640–1642 рр.» – вказував один з провідних істориків цього напрямку К. Рассел.

У новітній пост-ревізіоністській історіографії відкидається властива ревізіоністському підходу ідея про випадковий характер революції, що впливала з сьогохвилинних позицій і розбіжностей. Ряд істориків констатує провину Карла I і його оточення, політика якого сприяла наростанню конфлікту, що особливо прослідковується у спробі введення єдиного молитовника в Шотландії.

У російській науковій та навчальній літературі в основному зберігається прихильність марксистському підходу. Цей видно, наприклад, з

новітніх проектів шкільних стандартів і програм з історії, в яких Англійська революція характеризується як «буржуазна»⁴⁷.

Для обґрунтування ідеї про економічних характер причин Англійської революції історики-марксисты вдаються до наступної аргументації. Хоча в XVII ст. Англія залишалася переважно аграрною країною, розвиток капіталізму знайшов свій прояв у сільському господарстві, промисловості і торгівлі. Слідом за Марксом розвивалася концепція первісного нагромадження капіталу, складовою частиною якої була теза про аграрну революції, що розпочалася в XVI ст. Показниками розвитку капіталізму в сільському господарстві було посилення нового дворянства, яке перевело своє господарство на капіталістичні рейки і активно брало участь у торгово-грошових відносинах, а також соціальне розшарування селянства (виділилися категорії багатих селян-йоменів (деякі дослідники вважали, що це слово правильно відносити до всього англійського селянства, а не до однієї його частини); фрігольдерів (власників землі); копігольдерів (орендарів) і коттерів (безземельних селян). У промисловості, свідченням розвитку капіталізму, став швидкий розвиток мануфактурного виробництва і занепад середньовічної цехової системи. У сфері торгівлі показники швидкого розвитку капіталізму вбачались, насамперед, у створенні торгівельних компаній для зовнішньої торгівлі, як регульованих (Компанія купців-авантюристів), так і акціонерних (Московська компанія, Ост-Індська компанія та ін.).

Політичні причини революції більшість істориків пов'язувало з прагненням королів з династії Стюартів утвердити в Англії абсолютизм. Яків I був наступником Єлизавети I Тюдор (1533 – 1603), що правила з 1558 р. У своїх творах він намагався обґрунтувати абсолютистські ідеї; парламент при ньому збирався нерегулярно і на короткий час, а сам Яків спирався на фаворитів, яких вибирав відповідно до своїх вподобань. Коли парламент все-таки збирали, на його засіданнях усе більш гостро звучала критика корони. У

⁴⁷ Барг М. Великая английская революция в портретах ее деятелей. – Москва, 1991. – 397 с.

1621 р. парламент звинуватив у хабарництві канцлера Англії Ф. Бекона. Парламентарі критикували економічну політику (примусові позики, монополії), зовнішню політику королівської влади (тісні зв'язки з католицькими державами Іспанією і Францією, ігнорування протестантських інтересів у Тридцятилітній війні).

Незабаром після воцаріння Карла I (1625–1649) його відносини з парламентом стали ще напруженими. Різко звучала критика на адресу Бекінгема, якого король взяв під власний захист. Коли Бекінгем був убитий релігійним фанатиком в 1628 р., Карл вказав, що вбивство було спровоковано парламентарями.

У парламенті 1628 р. виділилися яскраві лідери опозиції – Т. Еліот, Дж. Пім, Дж. Гемпден. У 1628 р. у палату громад був вперше обраний О. Кромвель. Маючи потребу в згоді парламенту на отримання грошей, Карл підписав вимоги опозиції, виражені у формі Петиції про право. Проте вже в 1629 р. він розігнав парламент і не скликав його протягом 11 років. Ці роки називають часом проведення «політики примусу». Натхненниками цієї політики вважали Т. Уентворта (раніше одного з лідерів опозиції), який 1640 р. отримав титул графа Страффорда, а також архієпископа Кентерберійського У. Лода. В даний час посилювався податковий тиск на населення, фіскальні заходи передбачали стягнення так званих корабельних грошей (щитових), а також штрафів за відмову землевласників від вступу в рицарське звання.

Також варто виділити серед причин революції ідеологічну, або релігійну. У результаті Реформації, проведеної в XVI ст., державною в Англії стала англійська, або англіканська церква, главою якої вважався сам монарх. Англійські католики були позбавлені політичних прав і переслідувалися. У той же час багато протестантів вважали, що проведена владою реформація є недостатньою і наполягали на її поглибленні. Такі позиції займали послідовники Ж. Кальвіна, яких в Англії називали пуританами. До XVII ст. усередині пуританського руху виділилися дві основні групи: пресвітеріани і індепенденти.

Пресвітеріани визнавали, що на чолі нової церкви повинна перебувати рада виборних старійшин-пресвітерів. ІнDEPENDENTI займали більш радикальну позицію вони стояли за незалежність кожної церковної громади. Пуритани поділяли догмат Кальвіна про божественне приречення, що, на думку багатьох істориків, і визначило революційний характер їхніх поглядів. Складність ситуації була пов'язана з тим, що в трьох королівствах релігійні відмінності були суттєвими. В Англії прихильники реформації дивилися на католиків як на загрозу. Коли за Карла I керівництво англiканської церкви зайняло примирливу позицію по відношенню до католиків, пуритани сприйняли це як чи не більший гріх, ніж бути католиком. У Шотландії пануючі позиції займала пресвітеріанська церква, а в Ірландії більшу частину населення становили католики.

Спроба корони уніфікувати порядок служб викликала протест. У 1637 р. у Шотландії був запроваджений Єдиний молитовник, що спричинило невдоволення. З петиціями протесту виступили представники різних верств суспільства. 28 лютого 1638 р. під час чотиригодинної церемонії в шотландській столиці Единбурзі священиками та представниками міст був підписаний Національний Ковенант, релігійний і політичний документ, що став ідеологічною основою шотландського повстання. У наступні дні в різних містах підписи під ним поставили десятки тисяч людей. До весни 1639 р. шотландці зібрали армію, в якій було від 25 до 30 тисяч чоловік. Коли почалася війна, розрізнені загони королівської армії не змогли успішно протистояти цим боєздатним силам. У сучасній зарубіжній історіографії визнано, що серйозні помилки і помилки Карла I в його шотландській політиці стали безпосередньою причиною, що призвела до конфлікту в самій Англії.

Продумайте и обговоріть:

Чи можна вважати Карла I Стюарта винним в Англійській революції середини XVII ст.?

При відповіді на це питання використайте список рекомендованої літератури та джерел, а також тези праць істориків, наведені нижче.

Англійський історик К. Брайс про правління Карла I без парламенту.

Петиция о праве и убийство Бэкингэма усилили взаимные подозрения. Карл не забыл и не простил, что убийца заявил, что был воодушевлен «Петицией о праве», хотя в то же время признавал, что Бэкингэм «был единственной стеной, разделявшей нас и народ». Когда в 1629 году палата общин вновь отказалась утвердить ему пожизненное право на бочоночный и фунтовый сбор, Карл решил, что может обойтись без парламента. Как повлияло отсутствие парламента на управление?

Коротко можно ответить: очень мало. Яков I успешно правил без парламента с 1610 по 1621 год, собрав его на короткое время в 1614 году. Парламентские статуты принимались сравнительно редко и конкретную политику парламент не формулировал. Реальная важность постоянных сессий была символической. Но в обществе, в котором существовали сравнительно примитивные средства коммуникации, орган, способный выразить монарху чаяния и жалобы народа, имел исключительное значение. Парламент действовал как клапан безопасности. Недовольство королевской политикой выражалось в парламенте свободно. Так король узнавал, что ему необходимо или изменить политику, или объяснить ее по-другому, чтобы она казалась приемлемой и не вызывала протестов. В 1630-е гг. это было исключительно важно, так как Карл предпринимал исключительно непопулярные шаги.

Существует (среди историков) широкий консенсус, что Карл I допустил серьезные ошибки в управлении страной, которые привели к разъединению политической нации. В чем историки расходятся, как распределить ответственность за разрыв в отношениях. Нынешний ортодоксальный взгляд – это взгляд ревизионистов. Они возлагают долю вины на палату общин за отказ предоставить королю финансы, необходимые для эффективного управления... Между Карлом и парламентом не было принципиальных расхождений, кроме религиозных, если принять, что Карл

хотел ввести католицизм «с заднего входа». Карл отверг парламентское правление в конкретной ситуации, когда за то, чтобы что-то получить, он должен был слишком много заплатить. Гражданская война до 1642 года не была неизбежной и явилась результатом ложных решений Карла (таких как введение в Шотландии молитвенника) и серии совпадений.

Пост-ревизионисты попытались модернизировать этот анализ. Они утверждают, что существовали фундаментальные различия между теми, кто верил в божественное королевское право, и теми, кто думал, что конституция основывается на обычном праве и традиции. В целом, пост-ревизионисты рассматривают Карла менее благожелательно, чем ревизионисты. Шотландия и Ирландия видятся сейчас решающими факторами для развития событий в самой Англии.

Питання:

- 1. Як автор інтерпретує суперечки між королем і парламентом та розпуск парламенту в 1629 році?***
- 2. Як відсутність парламенту вплинуло на управління країною?***
- 3. Чи можна вважати політику Карла репресивною?***
- 4. Які тенденції переважають в сучасній історіографії безпарламентського правління Карла I?***

Англійський історик А. Андерсон про парламентську опозицію.

Современная концепция парламентской оппозиции, стремящейся изменить правительственную политику законным и приемлемым путем, была неизвестна в XVII веке. Управление принадлежало королю, а министры и чиновники, наделенные исполнительными функциями, были слугами, назначаемыми и смещаемыми по его желанию и выбору. Роль парламента состояла в том, чтобы, во-первых, информировать короля о нуждах и желаниях подданных посредством рассмотрения петиций; во-вторых, принимать законы, необходимые для осуществления управления; в-третьих, через налоговую систему предоставлять деньги для постоянных и

исключительных расходов. Концепция короля-в-парламенте, лежащая в основе английских конституции в XVII веке, основывалась более на прецеденте, чем на идее, будто бы парламент ограничивает власть или выбор королем его министров и политики. Королевский закон, проведенный через парламент – высший закон, но его инициатива, подготовка и представление принадлежит только королю (или избранным им его слугам), функция же парламента скорее юридическая, чем политическая.

Лидеры (Долгого парламента) заявляли, что просто стремились к восстановлению конституционного баланса и протестантской церкви, к защите политических и религиозных свобод, подрывавшихся «дурными советниками», вставшими между королем и народом. Принять эти утверждения невозможно. В напаках на Страффорда и Лода последние изображались как источники заговора, цель которого – разрушение английских свобод; король же выглядел как невинный простофиля, но трудно представить, что при их опыте они не считали Карла действительным источником трудностей. Они просто тянули время, чтобы заручиться поддержкой заднескамеечников, а затем атаковать его прямо. Концентрируя внимание на непопулярном Страффорде, они получили поддержку таких будущих роялистов, как Дигби и Слингсби, чтобы подорвать на практике право короля на свободу в выборе советников. Факт состоит в том, что оппозиция не доверяла Карлу и искала путь, чтобы связать его в будущем. Благодаря многочисленным адвокатам они прекрасно знали, что такие законы, как Трехгодичный акт, увеличивал власть парламента и ограничивал короля, тем самым скорее нарушая, чем восстанавливая конституционный баланс.

Можно признать, что оппозиция Карлу состояла из маленькой, организованной и единой группы парламентариев (в обеих палатах), которая умело управляла потоком жалоб и в церкви, и в государстве, чтобы внести конституционные изменения, которые они считали необходимыми. Они оказались способными планировать парламентскую программу и намеревались использовать политические и финансовые возможности, чтобы

заставить короля принять их политику и новых советников, гарантировать безопасность для парламента, религии, «свобод», в том числе и для них самих. Для достижения цели они были готовы использовать пропаганду, манипулирование, убеждение, связи. Вплоть до казни Страффорда в мае 1641 года их дело провигалось замечательно успешно.

Питання:

- 1. Яке уявлення про правильність конституційної моделі панували в Англії в XVII ст. і як це пов'язано з позиціями сторін у конфлікті між королем и парламентом?***
- 2. Яку позицію займала опозиція в 1640-1642 рр. і яка її роль у початку громадянської війни?***

Английський історик К. Рассел про Карла I та його політику як передумову революції.

Неудачливый король на троне – вот, пожалуй, единственное, что помогает ответить на вопрос о причинах гражданской войны в Англии. Совсем не трудно видеть в характере и политике Карла одну из причин «епископской войны». Решение ввести в Шотландии единый молитвенник, с чего и началась британская смута, полностью было решением Карла, и оно естественным образом вытекало из его убеждений о природе власти, о Британии, о церкви. Если он разделяет ответственность с другими, то они были им назначены, возможно, потому что поддерживали его взгляды.

Значителен вклад Карла в разделение страны на партии. И в Шотландии, и в Англии он демонстрировал умение нянчить «мою партию», которого он никогда не демонстрировал в управлении всей страной. При этом его позиция не была центристской. Если бы он был современным партийным лидером, то не имел бы успеха, но его провал не был бы таким драматичным, как тогда. В неудаче переговоров весной 1642 года его вклад был главным. Необходимость вести переговоры с парламентом, также как с ковенанторами после гражданской войны,

ставило Карла в ту область, где он был слабее всего: он был вынужден иметь дело с теми, кому не доверял. Когда процесс переговоров проваливался, он выплескивал такой поток раздражения и гнева, что это только разжигало противоположную сторону.

То, что Карл 1, несмотря на свои добродетели, был непригоден к тому, чтобы быть королем, представляется очевидным, но не ответ, насколько он несет ответственность за гражданскую войну. Историки, все еще освобождающиеся от наследия Томаса Карлейля, показательным образом противятся утверждению, что какой-то мужчина (или женщина) могут нести ответственность за серию событий. Причины такого нежелания внушают уважение, поскольку в каждом обществе происходят долговременные прогрессивные сдвиги, которые никакой индивид не может ни создать, ни изменить. Достойно ремарки, что политики менее неохотно принимают ответственность за важные события. Историки, конечно, могут допустить, что политики страдают иллюзиями, на деле только поднимая пыль. В то же время есть и разумное в представлении, что ярость, которая возникает или которую сумели избежать в ходе политического противоборства, есть результат личных отношений между заинтересованными партиями. Даже не будучи способными убедить, политики хотят быть выслушанными и понятыми. Это чувство выслушанности рождает надежду, основу их ремесла. Этой надежды Карл всегда лишал тех политиков, с которыми имел дело. И тогда расстройство превращалось в ярость. Человек, унизивший политиков до такого положения, не может рассчитывать на их добрую волю, когда события поворачиваются против него. Один из заметных фактов 1642 года в том, что у тех, кто имел опыт ежедневного сотрудничества с Карлом, не было по отношению к нему ни тепла, ни энтузиазма. Представляется, что Карла правильно рассматривать как необходимое условие для гражданской войны. Без его решения ввести молитвенник для Шотландии весь тот поезд событий, который привел к войне, не пришел бы в движение.

Питання:

- 1. Яке значення надає автор Карлу I у початку громадянської війни?***
- 2. Які риси характеру та переконання Карла I впливали на хід політичної боротьби?***
- 3. Які аргументи наводить автор на доказ того, що Карл I був необхідною умовою для виникнення громадянської війни?***

Радянський історик М.А. Барг про причини Англійської революції

Пролог революции 40-х годов XVII века

Проблема абсолютизма первых Стюартов привлекает в последнее время пристальное внимание историографии. И это неудивительно: в ней заключена «тайна» превращения времени правления Якова I и его преемника Карла I в пролог революции.

Новейшая англоязычная историография в освещении данной проблемы чрезмерно большое внимание уделяет фактору, явно второстепенному, подчеркивая «специфические черты» характера первых Стюартов, но упуская из виду, что кризис систем абсолютизма давал о себе знать уже в последние годы правления «великой королевы» Елизаветы I Тюдор. Король Шотландии Яков V вступил на английский престол в 1603 г. под именем Якова I. Он неплохо усвоил абстрактную теорию абсолютной монархии, но при этом оказался абсолютно неспособным понять специфику исторических условий Англии.

В самом деле, английский абсолютизм, иступив в нисходящую фазу кризиса и упадка, неизбежно все теснее «принизывал» свою внутреннюю и внешнюю политику к интересам весьма узкого слоя придворной и частично провинциальной знати, составлявшего в новых условиях его основную социальную опору. Подобный крен в политике абсолютизма – прямой результат обострившихся в обществе того времени социальных противоречий. Дело в том, что новые «средние классы» – денежные воротилы, предприимчивое купечество в городах и обуржуазившиеся

джентри в деревне к этому времени настолько материально окрепли объективно и выросли в сознании своей силы и специфики своих интересов субъективно, что продолжение прежней (тюдоровской) политики «покровительства» по отношению к ним сделалось для них фактором сковывающим и все более угнетающим, а для Стюартов – политически невозможным, ибо для абсолютизма это было бы равносильно отказу от собственной, т. е. феодальной, природы. Вторым действовавшим в том же направлении фактором являлось резкое сужение социальной базы абсолютизма в среде самого дворянства, поскольку «новое дворянство» все решительнее смыкалось политически с позицией буржуазии. В результате резко сузился для первых Стюартов диапазон возможностей лавировать между противоречивыми интересами дворянства и буржуазии, сталкивая их между собой, чередуя «уступки» и «проявления твердости и в целом оставаясь «над битвой».

Подавляющее большинство английского народа, поскольку речь шла о праве участвовать в парламентских выборах, не относилось к числу «свободных». Напомним, что сэр Томас Смес включал в этот разряд поденщиков, бедных хозяев, торговцев или лавочников, лишенных свободной земли, копигольдеров и всех ремесленников: «...они не обладают ни голосом, ни властью в нашем государстве, и их не принимают в расчет, за исключением того, что ими только-следует управлять». Таким образом, и публичная свобода рассматривалась в качестве привилегии прежде всего обладателей земельной собственности определенной юридической категории (фригольд) и определенного размера (с годовым доходом 40 шилл.). В результате ею обладало лишь абсолютное меньшинство английского народа – фригольдеры в деревне и так называемые фримены в городах. По сути палата общин была по своему составу однородно дворянской, ибо в подавляющем большинстве случаев и города были представлены джентри.

Иными словами, особенно бросающиеся в глаза факты «политической слепоты», «негибкости», «близорукости» и прочих субъективных черт,

характеризующих правление первых Стюартов, удивительно совпали с исчезновением объективных условий, которые поддерживали бы в стране политический климат, свойственный эпохе Тюдоров. Тем самым того, что с легкостью удавалось Тюдорам, последним Стюартам уже приходилось добиваться с трудом и чаще всего в нарушение неписаной конституции.

Наконец, английский парламент – сословно-представительный орган собственнических классов страны – в своих отношениях с двором первых Стюартов, в своем «политическом поведении» отразил новое соотношение сил в объеме и структуре – собственности отдельных классов, представленных в палате лордов, с одной стороны, и в палате общин – с другой. С дисбаланса собственности в пользу новых средних классов не мог не сказаться в форме все более настойчивых притязаний последних на голос в определении внутренней и внешней политики двора. Очевидно, что степень «строптивости» парламента, точнее, палаты общин находилась в прямой связи с резким сужением спектра общественных интересов, представленных с политике первых Стюартов.

Как уже отмечалось, первые признаки зреющей в парламенте оппозиции короне появились еще в последние годы правления Елизаветы I. В полный голос эта оппозиция заявила о себе уже в первом парламенте ее преемника – Якова I (1604 г.), где предметом обсуждения оказалась стержневая проблема конституции – о границах прерогативы, т. е. исключительных прав короны, и привилегиях парламента (в противовес абсолютистским притязаниям Якова I, развитым в его трактате «Истинный закон свободных монархий»). Яков I был склонен рассматривать парламент лишь как подсобный институт, возникший и функционирующий по милости короля, обладающего абсолютной властью божественного происхождения. Ответом на эти притязания явилась «Апология палаты общин» – документ, составленный палатой общин к «сведению» короля-чужестранца, весьма недвусмысленно утверждавший, что король Англии не является ни абсолютным, ни независимым от парламента главой государства,

конституционное устройство которого основано на признании парламента верховным органом страны во главе с королем, но отнюдь не одного короля, действующего независимо от парламента. Решительно отвергая сам принцип божественности королевской власти, палата общин подчеркивала, что власть смертного короля не является ни божественной, ни единоличной.

Наконец, в противовес склонности Якова I рассматривать права и вольности общин, олицетворяемые привилегиями парламента в качестве «дарованной» и «временной уступки» со стороны короля, ограничившей действие этих прав сроком заседаний каждого данного парламента, «Апология», напротив, рассматривала их в качестве исконного, изначального своего права, подтвержденного «Великой хартией вольностей» и другими статутами королевства.

Как показала вся последующая история парламентов предреволюционной эпохи, начатый в 1604 г. в первом парламенте Якова I спор об объеме полномочий короля, принадлежавших ему в силу обладания английской короной, был в своей основе спором о границах прав короля на имущество подданных. В этом споре отражалось стремление «новых средних классов» оградить свою наполнившуюся буржуазным содержанием собственность от фискального ее разграбления посредством королевских произвольных, т. е. собираемых без разрешения парламента, поборов.

Экономическая программа указанных классов, сформулированная составителями «Апологии палаты общин», может быть вкратце охарактеризована следующим образом: свободное, неограниченное обращение собственности подданных, огражденной привилегиями парламента от фискальных притязаний короны.

С точки зрения дворянства, речь при этом шла об отмене так называемого рыцарского держания, дававшего право королю как феодальному сюзерену не только требовать от держателей земли на этом праве определенных повинностей, во многом давно изживших себя, но и осуществлять «опеку» над несовершеннолетними наследниками, более чем

разорительную для их владений. Регулирование гражданского оборота этих владений осуществляла так называемая Палата по делам опеки и отчуждении. Поскольку же речь шла о свободе «бюргерской» собственности, то под ней имелась в виду отмена форм «регулирования» торговой и промышленной деятельности, прежде всего посредством так называемых монополий, и ограждение ее от не разрешения парламентом обложений. Наконец, так как короля, впрочем не без оснований, подозревали в тайных симпатиях к католицизму и попустительстве католикам, то «Апология» отрицала за королем единоличное право вносить какие-либо изменения и существующую англиканскую церковь – ее организацию и вероучение.

Со своей стороны палата общин «успокаивала» короля в том, что она отнюдь не стремится к каким-либо новшествам пуританского характера, что ей чужды пуританский или браунистский дух и какие-либо проявления религиозного диссента, инакомыслия и индивидуализма в религиозных вопросах. Тем не менее Яков I обвинил палату общин в сочувствии пуританизму и распустил парламент. Так было положено начало «конституционному конфликту», продолжавшемуся в течение всего правления Якова I и начала правления Карла I, вплоть до 1629 г., когда Карл I, распустив парламент, предпринял попытку единолично править страной. В действительности же углубление конституционного конфликта явилось прологом революции.

Питання для обговорення

- 1. У чому автор вбачає причини невдач перших Стюартів та як пояснює тезу про кризу й занепад королівського абсолютизму?***
- 2. Які аргументи висуває автор проти ревізіоністського напрямку в історіографії революції і в захист марксистських соціально-класових підходів?***

Опинившись у безвихідному становищі (для продовження війни з шотландцями були гостро необхідні гроші), Карл, за порадою Страффорда, 13 квітня 1640 р. скликає парламент. Він був упевнений в тому, що швидко отримає необхідні субсидії. Для короля стало шоком, що парламент не тільки відмовився слухняно слідувати королівській волі в питаннях фінансів, але і виступив із критикою «безпарламентського правління». На чолі опозиції стояли фанатичні пуритани, які вважали себе «обранцями»: до 1630-х рр. пуританізм вже не був просто особливою формою богослужіння; тоді склався пуританський спосіб життя і пуританська субкультура, через призму якої сприймалися і політичні проблеми. Так виникла політичний пуританізм, і в парламенті його представляли Дж. Пім, Дж. Гемпден, А. Гезельріг, графи Ессекс, лорд Брук та інші лідери. За цих обставин 5 травня Карл I парламент розпустив, однак не маючи достатніх сил для продовження війни, змушений був знову його скликати. Цей парламент почав свої засідання 3 листопада 1640 р. і проіснував протягом 13 років, за що отримав в історії назву Довгого. У багатьох роботах істориків саме скликання Довгого парламенту розглядається як початок революції.

В якості лідерів виділилися ті ж люди, що проявили себе за кілька місяців до цього. Вони дотримувалися не тільки радикальної релігійної (знищення єпископату – «Петиція про коріння та гілки»), а й політичної програми. Вони не бажали, щоб парламент залишався просто органом, що санкціонує збір податків. 15 лютого Карл був змушений підписати трирічний акт.

Мовою документу!

АКТ О ПРЕДОТВРАЩЕНИИ НЕУДОБСТВ, КОТОРЫЕ МОГУТ ПРОИЗОЙТИ ВСЛЕДСТВИЕ ПРЕЖДЕВРЕМЕННОГО ПЕРЕРЫВА ЗАНЯТИЙ, ОТСРОЧКИ ИЛИ РОСПУСКА НАСТОЯЩЕГО ПАРЛАМЕНТА

10 мая 1641 г.

Принимая во внимание, что необходимо получить вперед в кратчайший срок значительные суммы денег и принять для обеспечения снабжения армии

его величества и населения в северных областях английского государства и для предотвращения неминуемо грозящей опасности для этих областей, а также для удовлетворения остальных имеющихся в настоящее время безотлагательных потребностей его величества, что не может быть осуществлено в такой срок, как это требуется без предоставления кредита для сбора этих денег, а кредит не может быть получен до тех пор пока сначала не будут устранены препятствия, которые порождены опасением, боязнью и страхом различных верноподданных его величества, что в отношении настоящего парламента могут быть допущены перерывы его заседаний, отсрочка или роспуск ранее того времени, когда правосудие над злонамеренными лицами будет надлежащим образом осуществлено, общественные неурядицы исправлены, заключен прочный мир между двумя нациями – Англией и Шотландией – и до того, как будет сделано соответствующее постановление о возврате означенных выше денег, полученных указанным выше порядком, общины, заседающие в настоящем парламенте, обсудив надлежащим образом все вышеизложенное, в силу этого весьма почтительно просят ваше величество, чтобы было объявлено и постановлено и настоящим объявляется и постановляется королем, нашим великим государем, с согласия лордов и общин, заседающих в настоящем парламенте, и сказанною выше властью, что существующий парламент, заседающий в настоящее время, не может быть распущен иначе как актом парламента, изданным для этой цели, а также не может быть отсрочен или прерван в какое-либо время в продолжение своего существования иначе, как актом парламента, также изданным для этой цели, и что заседания палаты пэров не могут быть отсрочены в какое-либо время в продолжение существования настоящего парламента иначе, как ими самими или по их собственному постановлению, и подобным же образом заседания палаты общин не могут быть отсрочены в какое-либо время в продолжение существования настоящего парламента иначе, как самими ее членами или по

их собственному постановлению, и что всякое мероприятие или мероприятия, сделанные или предпринятые кем-либо для отсрочки, перерыва заседаний или роспуска настоящего парламента, противоречащие настоящему акту, должны считаться полностью недействительными и не имеющими никакой силы⁴⁸.

Питання для обговорення:

- 1. Коли та за яких обставин прийнято вказаний документ?***
- 2. Чим парламентарі мотивували прийняття цього закону?***
- 3. Чи відповідали положення акту традиційній англійській системі права (конституції)?***

Довгий парламент прийняв рішення про арешт Страффорда і Лода і пізніше вони були страчені. Парламентарі відчувши власні сили, посилили тиск на короля і після довгих дебатів невеликою більшістю голосів (159 проти 148) парламентом була прийнята «Велика ремонстрація».

Мовою документу!

ВЕЛИКА РЕМОНСТРАЦІЯ, З ПЕТИЦІЄЮ, ЩО ЇЇ СУПРОВОДЖУЄ. ПЕТИЦІЯ ПАЛАТИ ГРОМАД, ЩО СУПРОВОДЖУЄ РЕМОНСТРАЦІЮ

1 грудня 1641 р. (Витяг)

Ми ... просимо вашу величність:

1. Щоб ви великодушно погодились врахувати скромні побажання вашого народу, виражені через парламент, для збереження миру та безпеки королівства від зловісних планів папістської партії: шляхом позбавлення єпископів права засідати в парламенті і скорочення їхніх надмірних повноважень... якими вони зловживали, наражаючи на небезпеку релігію та

⁴⁸ Кислица Н. А. Английская буржуазная революция середины XVII века. Практикум. – М., 1963. – С. 17–18.

завдаючи великих втрат і порушуючи закони королівства і закони свободи вашого народу; шляхом об'єднання всіх ваших вірних підданих в одну істинну віру проти папістів...

2. Щоб ваша величність подібним чином зводила звільнити з вашої ради всіх хто сприяє будь-яким зловживанням від яких страждає наш народ; і що на майбутнє ваша величність зволить обіцяти призначати для виконання ваших великих державних справ і тримати біля себе на місцях тих осіб, які вимагають довіри і яким ваш парламент буде мати підстави довіряти...

ВЕЛИКА РЕМОНСТРАЦІЯ

1 грудня 1641 р.

(Витяг)

Ми [парламент] вважаємо, що причиною всіх нещасть є злісний та пагубний намір ліквідувати головні закони і принципи нашого правління, на яких міцно тримається релігія та правосуддя нашого королівства.

- Першим результатом і проявом... був розпуск парламенту в Оксфорді після того, як його величності були надані дві дотації...

- Замість військових операцій його величності в Західній Індії, що було найлегшим і найнадійнішим засобом для нашого королівства

- Укладення миру з Іспанією без згоди парламенту...

- Розпуск парламенту на другому році правління його величності після того, як цей парламент оголосив про свою згоду надати королю п'ять субсидій.

- На четвертому році правління теперішнього короля був розпущений інший парламент і були порушені його привілеї...

- Був придуманий новий нечуваний раніше податок – корабельні гроші...

- Монополія на мило, сіль, вино, шкіру, кам'яне вугілля і на всі предмети, найбільш ходові та необхідні.

• Купцям заборонялося вивантажувати їхні товари в тих портах, які були для них найбільш зручними; їх примушували доставляти товари у місця, найбільш вигідні для власників монополій...⁴⁹

Питання для обговорення:

- 1. За яких обставин було прийнято цей документ і ким його було складено?***
- 2. Кого автори документа вважають винним в бідах, які переживає Англія?***
- 3. Які звинувачення в сфері економіки містяться в Ремонстрації?***
- 4. Що викликало невдоволення парламентарів у релігійній сфері?***
- 5. Як король Карл I сприйняв Ремонстрацію і чому?***
- 6. Яке значення мала Ремонстрація для розуміння причин Англійської революції?***

У цілому, документ був спрямований на обмеження суверенітету короля. Гостроту проблеми надавало питання про те, хто повинен контролювати збройні сили, які варто було спрямувати на придушення повстання в Ірландії. У листопаді–грудні 1641 р. у Лондоні все більше посилюється протистояння роялістських і парламентських загонів. Саме тоді в обіг увійшли прізвиська «кавалерів» і «круглоголових», що стали символами протилежних партій у громадянській війні. 4 січня 1642 р. король спробував заарештувати п'ятьох лідерів опозиції в палаті громад. Спроба провалилася: коли король з охороною з'явився в парламенті для взяття під варту опозиціонерів, це було розцінено як порушення парламентських привілеїв. На захист парламентських діячів виступили лондонці, які організували загони народної міліції і стали на захист парламенту від королівської сваволі. Король залишив Лондон і закликав своїх прихильників приєднатися до нього.

⁴⁹ Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII – XVIII вв. / Под. ред. Б. Сироткина. – Москва, 1990. – С. 29–36.

Збройний конфлікт ставав неминучим. Парламент спробував вирішити конфлікт мирним шляхом, направивши королю «Дев'ятнадцять пропозицій», проте, їх можна розглядати як ультиматум королю, прийняття якого монархом було малоімовірне.

У серпні 1642 р. Карл I підняв королівський штандарт над замком в м. Ноттінгем на знак початку війни проти бунтівного парламенту. У короля були більш міцні позиції на півночі країни, у парламенту на південному сході.

Виділяють дві громадянські війни: перша 1642–1646 рр. і друга 1648 р. На початку першої громадянської війни спостерігалася відносна перевага кавалерів. Головною причиною невдач парламентської армії радянські дослідники вважали примирливу політику пресвітеріан, яку, нібито, провадив заступник головнокомандувача графа Ессекса, граф Манчестер: «Нехай ми розіб'ємо короля 99 разів, він все одно залишиться нашим королем. Якщо ж король розіб'є нас один раз, ми будемо повішені, а наше потомство стане рабами».

Позиції парламенту покращилися, коли вдалося укласти угоду з шотландцями, що об'єктивно ускладнило становище роялістів. Головною причиною перелому в ході першої громадянської війни вважають військову реформу, здійснену під керівництвом О. Кромвеля. У 1643 р. він організував загін, солдати якого за стійкість і фанатизм отримали прізвисько «залізобоких». На цій базі була сформована армія «нового зразку», характерними рисами якої були міцна дисципліна, закріплена положеннями статуту, радикальний пуританський фанатизм, що забезпечував високий бойовий дух, а також висунення на керівні офіцерські посади осіб не тільки дворянського походження. У 1644 р. вирішальне значення мав хід військових дій на півночі країни. Саме тут були зосереджені основні сили роялістів, у тому числі кіннота, якою командував племінник короля принц Руперт. 2 липня біля містечка Марстон-Мур відбулася важлива битва. Хоча бій почався вдало для кавалерів, його результат вирішили загони Кромвеля. Він сам,

незважаючи на поранення, вивів своїх солдатів на неукріплений лівий фланг сил противника. Марстон-Мур зробив Кромвеля знаменитим військовим командиром.

До кінця 1644 р. парламент контролював в Англії і Уельсі 37 графств з 57, а також майже всі головні міста та стратегічно важливі пункти, за винятком Брістоля, Ексетера і Честера. Проте у короля зберігався військовий і особливо політичний потенціал. Саме тоді Манчестер вимовив знамениту фразу про 99 перемог, на що Кромвель відповів: «Якщо це так, то навіщо ми першими підняли зброю?» Суперечки між пресвітеріанським керівництвом армії і індепендентами, як стали називати себе ті, хто наполягав на рішучій боротьбі, призвели до того, що парламент вирішив «розділити» політику і армію. Відповідно до білля про самозречення, парламентарі повинні були відректися від військових посад, а новим командувачем армії «нового зразку» став Т. Ферфакс, єдиний з генералів, який зберігав у цих суперечках політичний нейтралітет. Кромвель, зберігши місце в палаті, став його замісником.

До 1645 р. стало зрозуміло, що війна в Англії для Карла програна. 14 червня 1645 р. біля містечка Незбі відбулася вирішальна битва. Сили були нерівні: у Кромвеля і Ферфакса було 14 тисяч, у Карла – удвічі менше. Королівські сили були повністю розбиті. Громадянська війна закінчилася повною перемогою парламенту. Король опинився в руках парламенту (шотландці видали короля англійському парламенту, отримавши за це 400 тис. фунтів «Я проданий і куплений задешево», – сказав Карл).

Проте, завершення першої громадянської війни не призвело до умиротворення. Навпаки, здавалося, ось-ось почнеться нова громадянська війна, цього разу між пресвітеріанським парламентом і армією, в якій провідну роль відігравали індепенденти. Парламент хотів розпустити армію, вважаючи, що тепер вона становить для нього небезпеку, але армія відмовилася розійтися, і не тільки тому що солдати і офіцери вважали, що парламент спочатку повинен розрахуватися з ними, але і з ідеологічних мотивів. Радикали в армії вважали, що армія є інститутом, що представляє народ більше, ніж сам парламент. У

червні 1647 р. загін солдатів на чолі з корнетом Джойсом захопив короля, який знаходився в Holmby House в Нортхемптонширі. Захопивши гроші, якими парламент мав намір з нею розрахуватися, армія тримала всі козири у своїх руках: гроші, силу, короля. Був створений армійський орган, що не мав прецеденту – Армійська рада, до якої увійшли не тільки офіцери, а й солдати, обрані від кожного з полків. 2 серпня армія Ферфакса увійшла в Лондон. Армійська верхівка висунула свій проект угоди з королем, на противагу парламентському. Цей документ носив назву «Основи пропозицій».

ОСНОВИ ПРОПОЗИЦІЙ, ЩО ВИХОДЯТЬ ВІД АРМІЇ

1 серпня 1647 р. (Витяг)

(Тези пропозицій, вироблені та погоджені його високістю сером Томасом Ферфаксом з радістю армії і передані комісарам парламенту при армії з метою спільного обговорення їх комісарами парламенту та комісарами армії. Тези містять детальні побажання армії щодо здійснення її колишніх декларацій і записок, що мають на меті чітко з'ясування та забезпечення прав і вольностей королівства та встановлення справедливого і міцного миру в ньому).

1. Парламенти повинні обиратися кожні два роки та скликатись у визначений день.

2. Засідання кожного дворічного парламенту повинні продовжуватися 120 днів (якщо тільки він не буде відтермінований або розпущений раніше з його власної згоди), після чого він не може бути відтермінований або розпущений королем, і жоден парламент не повинен, навіть за виняткових обставин, засідати більше 240 днів, рахуючи з першого дня засідань...

3. Король, за рекомендацією Державної ради, в перервах між сесіями дворічного парламенту може скликати надзвичайний парламент...

5. Вибори членів палати громад у майбутні парламенти повинні бути розподілені по всіх графствах та інших частинах королівства, відповідно до

відомих правил рівності, таким чином, щоб усі графства могли мати кількість членів парламенту, яка б відповідала їхнім голосам, пропорційно розміру їх участі в загальній сумі податків і повинностей королівства і згідно з деякими іншими правилами рівності та пропорції, щоб зробити палату громад рівним представництвом всього королівства.

6. Повинна бути видана постанова про свободу виборів в майбутньому та визначено час виборів...

8. Повинна бути встановлена свобода висловлювань думок у палаті громад з вказівкою, що жоден її член не повинен піддаватися за сказане чи проголосоване в палаті будь-якому покаранню більшому, ніж виключення його з палати, причому виключення повинно проводитися згідно з рішенням самої палати...

10. Повинні бути уточнені та захищені права і свободи членів палати громад...

11. Для подальшої безпеки парламенту і для належної організації з цією метою міліції актом парламенту повинно бути встановлено наступне:

1. Морська та сухопутна міліція протягом 10 років, починаючи з найближчого року, повинна перебувати в управлінні та розпорядженні лордів та коммонерів...

2. Протягом вказаного терміну названі сили не повинні перебувати в розпорядженні короля та отримувати від нього практичні завдання...

4. Ніхто з підданих, що брали участь в останній війні у ворожих діях проти парламенту, не має права без згоди парламенту або Державної ради займати будь-яку посаду, пов'язану з владою або суспільною довірою держави, протягом 5 років...

XIV. Після того, як викладені вище пропозиції для забезпечення та встановлення права, свобод, миру та безпеки королівства будуть здійснені, його величність король, королева та їхнє королівське потомство відновлюються в умовах безпеки, пошани та свободи.

... Ми хочемо, щоб парламент, окрім викладених пропозицій для негайного встановлення миру, не гаючи часу, швидко здійснив ряд інших заходів, що мають на меті сприяння процвітанню, заспокоєнню та справедливому задоволенню королівства.

I. Повинна бути чітко проголошена та твердо встановлена справедлива та необхідна свобода населення подавати свої скарги та побажання у формі петицій.

II. Звичайні скарги населення повинні швидко розглядатися і отримувати належне задоволення.

1. Повинні бути скасовані податки на ті предмети споживання, які вкрай необхідні для життя бідної частини населення.

...3. Всі монополії та обмеження свободи торгівлі повинні бути ліквідовані.

...V. Повинні бути прийняті заходи для виплати заборгованості армії та іншим солдатам королівства, згодом також і для виплати суспільних боргів та збитків⁵⁰.

Питання для обговорення:

- 1. Пригадайте якими були час та обставини створення документу?***
- 2. Визначте характер цього документа?***
- 3. Як в документі вирішуються питання про державну владу та повноваження гілок влади?***
- 4. Які зміни у виборчу систему пропонували внести інDEPENDENTI?***
- 5. Яку перспективу політичного та суспільного розвитку виражали «Основи пропозицій»?***

В армійських низах певну популярність отримали погляди левеллерів (зрівнювачів), політичного угруповання, лідером якої був Дж. Лільберн. У

⁵⁰ Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640 – 1870). – Сост. Е. Юровская. – Москва, 1990. – С.16 – 18.

1647 р. вони розробили першу редакцію «Народної угоди», в якій була висловлена ідея державного устрою в Англії без короля і без єпископів.

***НАРОДНОЕ СОГЛАШЕНИЕ в том виде, как оно было
представлено военному совету***

(1-я редакция)

28 октября 1647г.

Народное соглашение для установления прочного и скорого мира на основе общего права.

Теми трудами, которые мы понесли, теми опасностями, которым мы себя подвергали в последнее время, мы показали миру, насколько высоко мы ценим законно принадлежащую нам нашу свободу. Теперь, когда бог столь подвинул наше дело, предав наших врагов в наши руки, мы считаем себя обязанными друг перед другом, в силу взаимного долга, приложить все наши старания, поскольку это в нашей власти, чтобы избежать в будущем как опасности снова впасть в рабство, так и прискорбной необходимости вести новую войну. Невозможно даже представить себе, чтобы такое огромное число наших соотечественников выступило против нас во время междоусобной войны, если бы они не заблуждались в понимании своего собственного блага. Мы можем поэтому с уверенностью полагать, что, когда принадлежащие нам наши общие права и наши вольности будут ясно установлены, усилия тех, которые стремятся сделаться нашими господами, будут напрасны.

Так как причиной наших угнетении в прежнее время и смут, из которых мы едва вышли, было, с одной стороны, отсутствие частых созывов народных представительств, а с другой, препятствия, которые ставились этим представительством, то мы решились с общего согласия принять меры к тому, чтобы отныне наши представители не находились в неизвестности относительно времени их созыва и не были сделаны бессильными для осуществления тех целей, для которых они были призваны.

С этой целью мы объявляем:

1. Английский народ, будучи в настоящее время очень неравномерно распределен для выборов своих представителей в парламент между графствами, городами и местечками, должен быть распределен более равномерно на основе численности, населения. Подробности относительно числа, места и способа избрания должны быть урегулированы до окончания полномочий ныне существующего парламента.

2. Чтобы предотвратить многочисленные неудобства, являющиеся последствием, как выяснилось на опыте, долгого пребывания одних и тех же лиц у власти, ныне существующий парламент должен быть распущен в последний день сентября, наступающего в 1648 г.

3. Народ будет производить выборы в парламент раз в каждые два года, а именно в первый четверг марта месяца каждого второго года, по способу голосования, который будет установлен ранее окончания полномочий ныне существующего парламента. Этот парламент начнет заседания в Вестминстере или в каком-нибудь другом месте, как это будет указываться время от времени предшествующим представительным собранием, с первого четверга апреля (следующего за избранием) до последнего дня сентября того же года, и ни в коем случае не далее.

4. Полномочия настоящего парламента и всех будущих представителей нашего народа подчинены лишь их избирателям и простираются, независимо от согласия или содействия какого-либо другого лица или лиц на установление и упразднение должностей и судов, на назначение, увольнение и надзор за чиновниками и должностными лицами всякого ранга, на объявление войны и заключение мира, на заключение договоров с иностранными державами и вообще на все права, которые избиратели не удержали (прямо или подразумеваемо) за собой, а именно:

а) Право законодательствовать в религиозной области и относительно способа богослужения не передается нами вовсе никакой человеческой власти,

так как мы не можем уступать или превысить, без допущения греха, ни буквы в том, что наша совесть признает божьей волей. Однако способ публичного наставления нации предоставляется компетенции представителен при условии, что не будет применено принуждение.

б) Несовместимо с нашими свободами быть принуждаемыми или насильственно привлекаемыми к военной службе во время войны. Поэтому мы не позволим делать такое привлечение нашим представителям. Это по тем соображениям, что, так как деньги (нерв войны) находятся в их распоряжении, они никогда не будут ощущать недостатка в необходимом количестве пригодных людей, готовых вербоваться для справедливого дела.

в) После роспуска ныне существующего парламента никто никогда не будет преследоваться за какое бы то ни было, слово или действие, связанное с минувшей гражданской смутой, иначе, как во исполнение приговора, постановленного ныне существующим представительным собранием, палатой общин.

г) Все изданные или имеющие быть изданными законы будут обязательны для каждого. Никакое различие в держании, собственности, пожаловании, звании, происхождении или положении не дает права на изъятие от обычной юрисдикции, которой подчинены остальные.

д) Подобно тому как законы должны быть равными для всех, так они должны быть и спасительными и явно не противоречащими безопасности и благополучию народа.

Мы объясняем, что это – наши прирожденные права и что мы согласились и решили защищать их всеми нашими силами, против всякого противодействия, откуда бы оно ни исходило. Мы обязаны к этому не только примером наших предков, кровь которых текла напрасно для восстановления вольностей и которые теряли плоды своих побед, благодаря обманчивым соглашениям, но еще и нашим собственным плачевным опытом, так как, хотя мы и долго ждали и дорого оплатили свое право провозглашать эти ясные принципы управления, тем не менее мы поставлены в зависимость, в

установлении наших мира и свободы, от того самого, кто стремится обратить нас в рабство и привести нас к жестокой войне.

(2-я редакция)

11 декабря 1648 г.

Генералу и генеральному совету армии вручено новое положение о народном представительстве, или «Народное соглашение», предназначенное служить руководством для будущего правительства с целью установления прочного и постоянного мира; указанное положение, или соглашение, должно быть подписано всем королевством... Основы этого соглашения в общих чертах состоят в следующем.

Имея в виду, что наши прежние бедствия и не прекращающиеся смуты происходили или вследствие редкого созыва национальных народных представительств, или вследствие ненадлежащей или неправильной их организации, или вследствие отсутствия какой-либо плодотворности в деятельности этих собраний, мы пришли к единодушному соглашению и решили установить, что народные представительства на будущее время не должны ни оставаться несозываемыми в течение неопределенного времени, ни неправильно организуемыми, ни делаемы бесполезными для выполнения тех целей, для которых они предназначены. Для достижения вышеуказанных целей мы объявляем и соглашаемся:

1. Для предотвращения многих неудобств, несомненно возникающих, вследствие продолжительного обладания одними и теми же лицами верховной властью, настоящий парламент должен быть распущен в последний день апреля 1649 г. или ранее этого времени.

2. Английский народ, представительство интересов которого в парламенте в настоящее время весьма неравномерно распределено между графствами, городами и парламентскими местечками (бургами), должен получить более равномерное представительство; для этой цели представительное собрание всей нации будет состоять из 300 лиц...

В отношении порядка выборов мы предлагаем:

1. Что избирателями в каждом округе должны быть природные англичане или иностранцы, получившие права английского гражданства, подписавшие настоящее соглашение, причем избирателями не могут быть ни лица, получающие пособие по бедности, а только те, которые облагаются налогами на содержание бедных, ни состоящие в услужении, ни лица, получающие заработную плату от какого-либо частного лица; во всех выборах, за исключением университетов; избиратели должны быть мужчинам и, достигшими возраста в 21 год или выше, домохозяевами, проживающими в пределах округа, в котором выборы производятся. (Лица, сражавшиеся на стороне короля против парламента, не могут получить избирательное право ранее истечения 7 лет со дня окончания полномочий настоящего парламента. Не получают избирательного права также лица, противодействующие проведению в жизнь настоящего соглашения и не подписавшего до истечения полномочий настоящего парламента; лица, подписавшие это соглашение впоследствии, получают право участвовать в выборах ближайшего парламента, если они подписали это соглашение ранее, чем за шесть месяцев до выборов.)

2. Что до истечения 14 лет со дня окончания срока полномочий настоящего парламента могут быть избраны в народные представители от какого-либо округа лишь те лица, которые, согласно вышеизложенным постановлениям, пользуются правом голоса при выборах в том или ином месте.

(Не могут быть избраны в первое или во второе народное представительство, следующее за настоящим парламентом, лица, которые не добровольно поддерживали парламент лично или имуществом во время его войны с королем, или которые присоединились или содействовали изменническому соглашению, заключенному в 1647 г., или которые соглашались или обещали положить оружие при вторжении шотландцев

летом 1648 г., или входили в сговор с участниками мятежей, имевших место в это лето, или с принцем Уэльским, или с его соучастниками в мятежном флоте.)

3. (Лица, не имеющие права избирать или быть избранными в число членов парламента, в случае участия в выборах подвергаются наказанию в виде конфискации в пользу государства половины принадлежащего им имущества. Если же их имущество не превышает 50 фунтов ст., такие лица подвергаются заключению в тюрьме сроком на три месяца.)

И если кто-либо будет насильственно противодействовать, стеснять или препятствовать лицам, имеющим избирательные права, согласно указанным выше правилам, в осуществлении ими беспрепятственного и свободного выбора своих представителей, то каждое лицо, допустившее такие правонарушения, должно быть подвергнуто наказанию в виде конфискации всего принадлежащего ему имущества, как движимого, так и недвижимого, а если это лицо не располагает имуществом стоимостью в 50 ф. ст., оно должно быть подвергнуто лишению свободы в течение одного года без права представления поручительства или поруки, причем виновный в каждом таком случае должен быть привлечен к ответственности в течение ближайших трех месяцев после совершения им преступления.

4. Что всегда должно присутствовать по крайней мере 150 членов в каждом заседании народного представительства для издания каких-либо законов или совершения какого-либо акта, обязательного для населения.

5. Что каждое народное представительство должно в течение 20 дней после своего первого заседания избрать государственный совет для управления государственными делами до наступления нового дня заседаний ближайшего народного представительства. Названный выше совет обязан управлять и вести дела в соответствии с теми инструкциями и в тех пределах, какие будут предоставлены ему народным представительством, а не иначе.

6. В целях, чтобы все должностные лица государства подлежали ответственности без всякого исключения и чтобы не возникали заговоры для способствования преступным целям, ни один член государственного совета или офицер, получающий вознаграждение в армии или гарнизоне, казначей или сборщик государственных доходов не могут быть избраны в число членов народного представительства, пока они состоят в означенных выше должностях. В случае, если такое избрание состоится, оно признается недействительным. Если какой-либо правовед будет избран народным представителем или членом государственного совета, он признается не имеющим права заниматься судебной практикой, пока он состоит в этих должностях.

7. Что полномочия народных представителей распространяются, без согласия или участия какого-либо другого лица или лиц. на издание, изменение, отмену и обнародование законов, удаление должностных лиц, судебных установлении, упразднение их должностей и на все то, что не указано в настоящем соглашении как изъятое или не предоставленное их ведению.

В частности:

1. Мы не вверяем нашим представителям права сохранять в силе или издавать какие-либо законы, устанавливая клятвенные обязательства и соглашения, посредством которых принуждать путем наложения взысканий или иным образом какое-нибудь лицо к чему-либо в области, касающейся или относящейся к делам веры, религии или богопочитания, или препятствовать какому-нибудь лицу в исповедании своей веры или совершении им религиозных обрядов, согласно его убеждениям, в каком-либо доме или месте, за исключением тех, которые в настоящее время или впоследствии будут закрыты для публичного богопочитания. Однако предписание или распоряжение нации в публичном порядке по делам веры, богопочитания или благочиния, не носящее принудительного характера или не устанавливающее изъятие для папистов, относятся к компетенции представителей.

2. Мы не предоставляем им права принуждать или заставлять какое-либо лицо состоять на военной службе на море или на суше. Совесть каждого человека должна быть убеждена в правоте того дела, за которое он рискует своей жизнью.

3. (После прекращения деятельности настоящего парламента никто не должен подвергаться ответственности за что-либо сказанное или сделанное во время имевших место гражданских войн или смут иначе, как во исполнение постановлений ныне существующей палаты общин в отношении сторонников короля; лица, обязанные отчетностью в полученных ими государственных средствах, сохраняют обязанность в них отчитаться.)

4. Что в законах, имеющих быть изданными впоследствии, никакое лицо в силу своего положения, пожалования, хартии или патента, звания или происхождения не должно быть изъято от подчинения этим законам или от обязательности их (для указанных выше лиц) на тех же основаниях, как и для других.

5. (Все существующие привилегии и изъятия для каких-либо лиц из-под действия законов должны быть признанными недействительными и не имеющими никакой силы; они не могут устанавливаться вновь.)

6. Что народные представители не должны ни вмешиваться в исполнение законов, ни выносить приговоры в отношении личности или имущества граждан за деяния, наказания за которые не предусмотрены изданными ранее законами, за исключением случаев привлечения к ответственности и наказания государственных должностных лиц за учинение ими злоупотреблений или упущений при исполнении ими возложенных на них обязанностей.

7. Что ни один член какого-либо будущего народного представительства не может быть назначен сборщиком, казначеем или иным должностным лицом во время состояния его народным представителем, за исключением должности члена государственного совета.

8. Что ни одно народное представительство не должно никаким способом посягать, нарушать или упразднять какую-либо из основ гражданских прав, свободы или общественной безопасности, содержащихся в настоящем соглашении, а также уравнивать состояния людей, упразднять собственность и делать все имущества общими.

9. Что государственный совет в промежутках между заседаниями представительных собраний, в случае неминуемой опасности или крайней необходимости, может распорядиться о назначении выборов и созыве собрания с тем, чтобы его сессия не превышала 40 дней и оно было бы распущено за 2 месяца до начала заседаний следующего очередного представительного собрания.

10. (Все государственные долги должны быть оставлены в силе последующими представительными собраниями, за исключением выдач денежных сумм ныне существующей палатой общин своим членам, кому-либо из лордов или сторонников; такие выдачи могут быть или сохранены, или признаны недействительными полностью или частично.)

11. (Каждый офицер или командующий вооруженными силами, который позволит себе противодействие распоряжениям какого-либо народного представительства, .кроме случаев нарушения ими настоящего соглашения, лишается покровительства законов и предается смерти.)

(3-я редакция)

15 января 1649 г.

...Имея в виду, что бедствия и бесконечные смуты, которые мы терпели, происходили или вследствие редкого созыва национальных собраний, или вследствие ненадлежащей или неправильной их организации, или вследствие отсутствия какой-либо плодотворности в деятельности этих собраний, мы пришли к единодушному соглашению и решили, с помощью бога, установить, что на будущее время наши представители не должны быть ни несозываемы в течение неопределенного времени, ни неправильно

организуемы, ни сделаны бесполезными для выполнения тех щелей, для которых они предназначены. Для достижения вышеуказанного мы объявляем и соглашаемся:

1. Что для предотвращения многих неудобств, несомненно возникающих, вследствие продолжительного обладания одними и теми же лицами верховной властью, настоящий парламент должен прекратить свое существование и быть распущенным в последний день апреля 1649 г. или ранее этого времени.

2. Что английский народ (представительство интересов которого в парламенте в настоящее время весьма неравномерно распределено между графствами, городами и парламентскими местечками (бургами) должен получить равномерное представительство; и для этой цели представительное собрание всей нации должно состоять из 400 лиц и не более (далее следует таблица, указывающая, какое число депутатов должны выбирать отдельные графства и города, пропорционально численности их населения.)

3. Что население должно, во всяком случае, производить выборы представительного собрания раз в 2 года... что все будущие выборы должны производиться согласно правилам, изложенным по этому вопросу в настоящем соглашении, а именно: 1) избирателями в каждом округе должны быть природные англичане или получившие права английского гражданства иностранцы, причем избирателями не могут быть ни лица, получающие пособие по бедности, а только те, кто облагается налогами на содержание бедных, ни состоящие в услужений, ни лица, получающие заработную плату от какого-либо частного лица, и во всех выборах, за исключением университетов, избиратели должны быть мужчинами возраста 21 года или выше, домохозяевами, проживающими в пределах округа, в котором выборы производятся; 2) могут быть избраны в народные представители лишь те лица, которые, согласно вышеизложенным правилам, пользуются правом голоса на выборах в том или ином месте...

4) ни один член государственного совета, ни один офицер, командующий войсками, состоящими на жаловании в армии или гарнизоне, ни один казначей или сборщик публичных средств не должен, пока он состоит в перечисленных выше должностях, быть избираем в народные представители, а/в случае, если такое избрание состоялось, оно признается недействительным; в случае, если бы какой-нибудь правовед был избран в какое-либо представительное собрание или в государственный совет, он признается не имеющим права заниматься судебной практикой, пока он состоит в этих должностях; 5) для достижения большего удобства выборов народных представителей каждое графство, от которого должно быть избрано более трех народных представителей, с городами, пользующимися правами корпорации, и другими городами, если такие имеются, расположенными в его пределах, которые не пользуются самостоятельным правом выбора представителей, должно быть разбито в соответствующей пропорции на столько и такие округа, чтобы каждый округ мог избирать 2 и не более 3 представителей.

4. (Кворум членов представительного собрания, для издания законов или совершения иных актов, обязательных для населения, определяется в 150 человек, а для подготовительного обсуждения указанных выше законов или актов в 60 человек.)

5. (Представительное собрание обязано избрать в течение 20 дней после своего открытия государственный совет для управления государственными делами, который выполняет свои обязанности по 10-й день открытия следующего представительного собрания.)

6. В промежутках между двухгодичными представительными собраниями государственный совет, в случае неминуемой опасности или крайней необходимости, вправе собрать чрезвычайное представительное собрание с тем, что сессия его не может продолжаться свыше 80 дней до начала заседаний следующего двухгодичного представительного собрания.

7. Ни один член какого-либо представительного собрания не может быть сборщиком, казначеем или Другим должностным лицом во время его пребывания в этом звании, за исключением занятия должности члена государственного совета.

8. ...Полномочия (представительных собраний) распространяются, без согласия или участия какого-либо другого лица или лиц, на учреждение и упразднение судебных мест и публичных должностей, на издание, отмену и обнародование законов и высшее окончательное разрешение всех обычных или гражданских дел, но не дел духовных или евангельских... (Из гражданских дел из ведения представительного собрания изъяты): 1) Представительное собрание не вправе устанавливать принудительного набора на военную службу, за исключением случаев вторжения неприятеля, подавления мятежей и необходимости содействия в исполнении законов, причем в этих случаях граждане не могут быть принуждаемы оставлять пределы графств, в которых они проживают. 2) Участникам гражданских смут, боровшимся против парламента, даруется амнистия. 3) Государственные займы и обязательства, сделанные или принятые на себя одним представительным собранием, не могут быть уничтожены следующими. 4) Никому не должно предоставляться никаких льгот или изъятий из-под действия законов. 5) Представительное собрание не может постановлять приговоры относительно лиц или их имуществ за деяния, наказание за которые не предусмотрено законом, за исключением случаев злоупотребления должностными лицами предоставленными им правами. 6) Ни одно представительное собрание не может никаким способом посягать, допускать нарушение или упразднять какие-либо из основ гражданских прав, свободы или общественной безопасности, содержащихся в настоящем соглашении, или уравнивать состояния, упразднять собственность или делать все имущества общими... 9) (Христианство признается государственной религией. Содержание духовенства должно производиться из государственного казначейства, а не путем взимания десятины. Устанавливается терпимость для

всех христианских культов, но католичество и англиканство не должны быть публично исповедоваемы.) 10) Признается, что всякий, кто бы он ни был, оказывающий сопротивление силою оружия предписаниям ближайшего или следующих представительных собраний (за исключением того случая, когда представительное собрание, очевидно, посягнуло, допустило нарушить или упразднило основы гражданских прав, свободы или общественной безопасности, содержащиеся в настоящем соглашении), признается немедленно после его или их сопротивления утратившим защиту и покровительство законов и подлежит наказанию смертью как враг народа и изменник.

СОГЛАШЕНИЕ СВОБОДНЫХ ЛЮДЕЙ АНГЛИИ

(4-я редакция)

1 мая 1649 г.

Мы, свободный, английский народ... согласились установить образ нашего правления, упразднить всякого рода произвольную власть, поставить определенные границы, как для нашей верховной, так и для всех подчиненных властей и устранить все общеизвестные неурядицы. В соответствии с этим, объявляем и ставим в известность весь свет, что нами заключено следующее соглашение:

1. Что верховная власть Англии и территорий, к ней принадлежащих, должна быть отныне вверена народному представительству, состоящему из 400 человек, но не более; правом их избрания (согласно естественному праву) должны пользоваться все мужчины, достигшие возраста в 21 год и более (не состоящие в услужении, не получающие пособия для бедных иди не служившие, покойному королю с оружием в руках путем оказания добровольной денежной поддержки), причем лиц, служившие королю, лишаются права быть избранными в члены указанного выше верховного правительства на время в течение 10 лет...

2. Что 200 из указанных выше 400 членов и не менее должны считаться и признаваться полномочным народным представительством, а большинство их голосов должно рассматриваться как решение нации.

Место заседаний и выбор спикера (председателя) со всеми другими подробностями предоставляются на усмотрение настоящего и будущего народных представительств.

3. И с целью, чтобы все публичные должностные лица были надлежаще подотчетны и не было предоставлено возможности питать корыстные интересы, ни один офицер, состоящий на жаловании военных сил армии или гарнизона, ни хранитель (казначей) или сборщик государственных доходов, не может (пока он занимает это место) быть избранным в качестве члена какого-либо народного представительства; и если будет избран какой-либо адвокат, он лишается права заниматься практикой в качестве адвоката во все время его состояния народным представителем.

4. Что никакой член существующего в настоящее время парламента не может быть избран в число членов ближайшего за ним, а равно ни один член какого-либо будущего народного представительства не может быть избран 1 в число членов народного представительства, непосредственно за ним следующего; он имеет право быть избранным с пропуском одного народного представительства....

5. (Парламент, существующий в настоящее время, должен прекратить свою деятельность в первую среду августа 1649 г.)

6. (В случае, если ныне существующий парламент не предпишет произвести выборы в новый парламент или его созыв, выборы новых народных представителей производятся населением в тех местах, тем порядком и в том количестве, как это 'было установлено ранее.)

7. (Для предотвращения того, чтобы верховная власть не попала в руки тех, кто не избран населением, ближайший парламент должен собраться в первый четверг августа 1649 г.).

8. И для сохранения верховной власти (на все времена) полностью только в руках народных избранников, мы согласны и заявляем, что ближайший и все следующие парламенты должны пользоваться своими

полномочиями в течение одного года и что население должно в соответствии с этим избирать парламент ежегодно.

9. ...Полномочия народных представителей должны осуществляться без согласия или содействия какого-либо другого лица или лиц...

С целью обеспечения, – находя по горькому опыту, что господство корыстных интересов властно склоняет большинство людей, однажды облеченных властью, обращать ее на укрепление своего господства и к ущербу для нашей безопасности и свобод, – мы поэтому далее соглашаемся и заявляем.

10. Что мы не уполномочиваем или не управомочиваем указанных выше наших представителей сохранять в силе или издавать какие-либо законы, клятвенные обязательства или соглашения, путем которых принуждать, под угрозой наказания или иным путем, какое-либо лицо к чему-нибудь относящемуся к делам веры, религии или богопочитания, или препятствовать какому-либо лицу исповедовать свою веру или отправлять религию в соответствии с его убеждениями, так как ничто не порождало более смут или возмущений во все времена, как преследование и гонение в делах совести, относящихся к религии.

11. (Никто не может быть принуждаем сражаться на земле или на море вопреки своего убеждения.)

12. (По окончании срока полномочий ныне существующего парламента никакое лицо не может подвергаться преследованиям за то, что им сказано или совершено во время» имевших место войн или смут иначе, как ‘на основании постановлений настоящего парламента.)

13. Что все привилегии и изъятия для отдельных лиц из-под действия законов или ответственности перед судами в обычном порядке судопроизводства... признаются отныне ничтожными и не имеющими силы, а равно такие изъятия не могут быть установлены или вновь восстановлены.

14. Мы не уполномочиваем их (народное представительство) выносить приговоры о каком-либо лице или имуществе (за деяния), которые не были

предусмотрены ранее изданными законами, а также предоставлять такого рода полномочия какому-либо другому судебному учреждению или власти...

15. (С целью иметь возможность устранить все долговременно существовавшие неустройства и их причины и не зависеть в этом отношении от колеблющегося отношения парламентов) мы согласны и заявляем...

16. Что не может входить и состав полномочий какого-либо народного представительства наказывать или назначать наказания какому-либо лицу или лицам за отказ давать показания против себя в уголовных делах.

17. (Парламент не должен создавать гражданам какие-либо препятствия защищать свои права судебным порядком.)

18. Что не должно входить в состав их (народного) представительства полномочий издание или продолжение действия законов с целью воспрепятствовать или мешать какому-либо лицу или лицам торговать или вести торговые операции в каком-нибудь месте за морями, где дозволено свободно торговать кому-либо из английской нации.

19. (В состав полномочий народного представительства не должно входить право продолжать взимание акциза или пошлин на какие-либо товары более чем на четыре месяца со дня открытия ближайшего народного представительства)... И они не должны устанавливать налоги какими-либо иными способами (после указанного времени), но только путем равномерного расчета на фунт стерлингов пропорционально движимому и недвижимому имуществу каждого.

20. Что не должно входить в состав полномочий народного представительства издавать или продолжать действие законов, в силу которых движимое или недвижимое имущество или их отдельные части были бы изъяты от платежа долгов их собственников, или подвергать тюремному заключению кого-либо за долги какого-либо рода...

21. Что в состав полномочий народного представительства не должно входить издание или продолжение действия законов о наказании лишением жизни иначе, как за умышленное убийство или иные тому подобные

отвратительные преступления, пагубные для человеческого общества, или за попытки силой уничтожить это настоящее соглашение...

22. Что не должно входить в состав их (народного представительства) полномочий издание или продолжение действия какого-либо закона, лишаящего лиц в судебных процессах по делам, касающимся жизни, членов тела, свободы или имущества, права представлять свидетелей в его или в их пользу или лишать какое-либо лицо тех привилегий и свобод, которые предусмотрены в Петиции о праве, изданной в третий год правления покойного короля Карла (1628 г.).

23. Что не должно входить в состав полномочий народного представительства продолжать обременительное взимание десятин более, чем до конца ближайшего народного представительства...

24. Что не должно входить в состав народного представительства назначение духовных лиц в какие-либо приходы, но (необходимо) предоставить прихожанам каждого отдельного прихода полную свободу избирать духовных лиц по своему усмотрению, а также на тех условиях и за то вознаграждение, как они найдут по добровольному согласию нужным установить или как они заключат договор с тем, кого избирают. Предусматривается, что правом быть выбранным пользуется лишь лицо, могущее быть избранным в число народных представителей.

25. Что не должно входить в состав полномочий народного представительства издавать или продолжать действие законов о каком-либо ином порядке судопроизводства или вынесения приговоров (о наказании) лишением жизни, членов тела, свободы или имущества, но только 12-ю присяжными, выбранными из среды местных жителей.

26. Народное представительство не может лишать кого-либо права занимать какую-либо должность в государстве за исповедование или отправление религии, за исключением тех лиц, которые поддерживают власть папистов (или иную иностранную власть).

27. Что в состав полномочий народного представительства не должно входить назначение каких-либо публичных должностных лиц в какие-либо графства, сотни, города, городские поселения или парламентские местечки (бурги); население, пользующееся правом, в силу настоящего соглашения, избирать народных представителей, будет выбирать всех своих публичных должностных лиц, которые будут отправлять свои обязанности на их соответствующих местах в течение одного года, но не далее...

28. (Ближайшее и все дальнейшие народные представительства должны твердо соблюдать и дать полное удовлетворение по государственным долгам, не выплаченным государством суммам, за убытки, по Договорам и т. д.)

29. Мы заявляем, по нашему соглашению, что никакие военные силы не могут быть призваны иначе, как имеющимся налицо народным представительством.

И поскольку мы научены горьким опытом, что обычно люди, противодействуют очень слабо или вовсе не противодействуют введению новшеств в образ правления, злоупотреблениями сроком (полномочий) и властью на местах общественного доверия, установлению произвольной и тиранической власти и ввержению всех дел в состояние анархии и беспорядка, если не установлены наказания за подобные пагубные преступления и деяния.

30. Мы поэтому согласны и объявляем, что власть будущего народного представительства не должна обладать правом нарушения, изменения или отмены какой-либо части настоящего соглашения, а равно правом уравнивания состояний (имуществ), упразднения собственности или обобществления всех имуществ. И если какое-либо народное представительство сделает попытку, как таковое, уничтожить настоящее соглашение, каждый член, присутствовавший в палате, не объявивший или немедленно не опубликовавший своего несогласия, должен подвергнуться наказанию, установленному за государственную измену....⁵¹

⁵¹ Кислица Н. А. Английская буржуазная революция середины XVII века. Практикум. – М., 1963. – С. 133 – 150

Питання для обговорення:

- 1. В якій політичній обстановці було укладено цей документ?***
- 2. Як пропонували левеллери змінити виборчу систему?***
- 3. Як представлена в документі ідея прав людини?***
- 4. Наскільки реалістичними були пропозиції левеллерів?***
- 5. Наскільки «Народна угода» корисна для розуміння позицій левеллерів в їх боротьбі проти індепендентів?***

У листопаді 1647 року Карл I зумів втекти з острову Уайт, і розпочав збирати сили для нової боротьби з парламентом та армією. Вже з кінця 1647 р. почалися роялістські виступи в деяких районах Англії. Ці події отримали назву другої громадянської війни. Виділяється три її головні вогнища: 1) Південна Англія та Уельс, 2) східна Англія (війська під командуванням Т. Ферфакса і Г. Айртона жорстко придушили повстання, але кілька тисяч інсургентів відійшли до Ессексу, де чинили опір ще протягом кількох місяців. Повстання на півдні було придушене Кромвелем, і останній оплот опору, фортеця Пемброк в Уельсі, здався після облоги в липні 1648 р.) Третім вогнищем війни була північна Англія, де загони англо-ірландських роялістів билися разом з шотландцями. Кромвель попрямував сюди відразу після перемоги в Уельсі. 17 і 18 серпня 1648 він одержав вирішальну перемогу при Престоні, потім при Уінвіку. Друга громадянська війна завершилася перемогою армії.

Тепер головною політичною проблемою стало питання про долю Карла Стюарта. Навесні 1648 р. парламент прийняв резолюцію, що Англія повинна управлятися королем, лордами і общинами. Навіть у вересні на острів Уайт була спрямована парламентська депутація, але переговори не мали успіху. Однак настрої впливових лідерів індепендентів швидко змінювався. Кромвель, мабуть, під впливом Г. Айртона поступово схилявся до такої думки: якщо раніше провина за кровопролиття покладалася на «людей кривавих» навколо Карла (придворне оточення), то тепер сам король

розглядався як «людина кривава». Але навіть у грудні Кромвель ще висловлював думку, що особи, що замислили усунути короля від влади, зрадники. Айртон стверджував, що втеча короля і друга громадянська війна показали, що переговори з ним є марною справою. Інші армійські керівники вважалися: тільки в листопаді, коли спроба домовитися з Карлом на основі нового варіанту «Основ пропозицій» провалилася, Ферфакс погодився з вимогами Ремонстрації, написаної Айртоном, яка передбачала суд над королем і знищення монархії.

6 грудня відбулася «Прайдова чистка» парламенту, і пресвітеріани були вигнані з парламенту. Армія, таким чином, здійснила переворот, у результаті якого парламент втратив залишки легітимності: у Вестмінстері тепер засідали тільки ті, кого сучасники назвали «охвістям» Довгого парламенту. Було оголошено про створення Верховного трибуналу для суду над королем, в який було призначено 135 осіб, проте багато утрималися від участі в ньому. Добре відомий епізод: коли голова назвав ім'я Ферфакса, жінка в публіці, в якій впізнали дружину командувача, вигукнула: «У нього достатньо розуму, щоб не прийти сюди». На суді Карл тримався з гідністю і відкинув усі звинувачення на свою адресу. Його засудили до смертної кари шляхом відрубання голови як «тирана, зрадника і ворога держави». 30 січня 1649 р. вирок був виконаний у палаці Уайтхолл в присутності величезної юрби.

Страта Карла I означала, що інDEPENDENTI відмовилися від монархії і пішли на встановлення республіканського державного устрою. Палата громад проголосила себе вищою владою в країні. Були прийняті закони про знищення палати лордів і королівського звання. Головну роль в управлінні у період інDEPENDENTСЬКОЇ республіки (1649–1653) відігравала Державна рада, що мала риси виконавчого органу влади. 19 травня 1649 р. нова держава була проголошена офіційно.

Від початку становище режиму не було міцним. Потрібен був час, щоб усунути небезпеку нових роялістських повстань. Серйозні побоювання у

лідерів індепендентів викликала активність левеллерів, які визнали, що нова влада не має нічого спільного з демократичним республіканським ідеалом, проголошеним у «Народній угоді». Лільберн засудив процес над королем і його страту. У памфлетах Лільберн та інші левеллери піддали гострій критиці не тільки Державну раду, а й парламент. У них був сформульовано питання, чи слід було підкорятися режиму, який левеллери розглядали як незаконний. Не дивно, що наприкінці березня Державна рада розпорядився заарештувати лідерів левеллерів Лільберна, Овертона і Уолвіна, а також Томаса Прінса.

Арешт лідерів левеллерів викликав заворушення в армії, під яких припав на кінець квітня—початок травня 1649 р. Спроба повстання була придушена Кромвелем і Ферфаксом, за що Сіті висловило їм «сердечну подяку». Нова серія хвилювань під гаслами левеллерів припала на осінь того ж року, але і вони були швидко придушені офіцерами. Таким чином, до 1650 року рух левеллерів втратив свою головну опору в армії. Велика частина його лідерів, залишаючись противниками індепендентів, відмовилася від насильницької боротьби і приєдналася до релігійних пуританських сект. Те ж трапилося і з самим Лільберном: восени 1649 р. він постав перед судом за звинуваченням у державній зраді, але був звільнений, а потім висланий з країни. Повернувшись до Англії, він приєднався до квакерів.

Радянський історик М.А. Барг про левеллерів

«...Одним словом, если оставить в стороне честолюбие верхушки индипендентски настроенного командного состава армии но главе с Оливером Кромвелем, то расхождения этого крыла индипендентов с пресвитерианским большинством в парламенте отнюдь не были принципиальными и непреодолимыми. Истинный водораздел в лагере революции на этом ее этапе проходил между пресвитерианами и грандами, с одной стороны, и более радикально настроенным крылом индипендентов в армии, а за ее пределами – левеллерами, выражавшими устремления

городских, по преимуществу мелких самостоятельных тружеников, – с другой. Именно они оказались в сложившихся условиях наиболее адекватными выразителями недовольства в народных низах социально-политическими результатами революции.

28 октября 1647 г. и был созван Совет армии в Пэтни. К этому времени были разработаны две программы будущего политического устройства страны, противостоящие, хотя и в различной степени, замыслам просвитериан: «шелковых индпендентов» («Главы предложений») и левеллеров («Дело армии»), легшие в основу так называемого «Народного соглашения».

Принципиальное различие между ними заключалось в том, что первые не мыслили себе политического строя страны без короля и палаты лордов. И в этом отношении устремления офицерской верхушки мало чем отличались от планов просвитериан. Сохранение основ традиционной конституции предусматривалось и в вопросе об избирательном праве. Помимо некоторого перераспределения парламентских мандатов пропорционально населению графств и корпоративных городов вся избирательная система оставалась прежней.

В отличие от «Глав предложений» левеллерское «Народное соглашение» являлось в тех условиях программой намного более демократического политического устройства страны, поскольку в число «свободнорожденных» был включен обширный слой мелких самостоятельных тружеников города и деревни. В противовес монархизму «шелковых индпендентов», не говоря уже о пресвитерианах, левеллеры на конференции в Пэтни отстаивали по существу республиканский строй с однопалатным парламентом в качестве верховного органа власти при наличии законодательно фиксируемых «неотчуждаемых» прав граждан в качестве гарантии от произвола власти, делегированной парламенту. Важно отметить, что отдельные ораторы от имени левеллеров отстаивали принцип всеобщего избирательного права для мужчин.

На этом этапе революции левеллеры выступили глашатаями республиканизма, основанного на принципах народовластии (пусть и в ограниченном условиях времени понимания его), и тем самым указали путь

к углублению демократического содержания революции. Эта историческая роль левеллеров подтверждена была второй гражданской войной, вспыхнувшей весной 1648 г. Если заговору против революции (в нем участвовали король, бежавший из плена на остров Уайт, и шотландцы), поддержанному роялистскими мятежами в самой Англии, удалось нанести быстрое и сокрушительное поражение, то только благодаря левоблокистской тактике «шелковых индипендентов», вступивших в вынужденный союз с левеллерами в целях борьбы против общего врага.

После установления республики переданный в парламент «отредактированный» офицерами вариант «Народного соглашения» был положен под сукно и полностью забыт. Левеллеры не без основания обвиняли офицерскую верхушку в «сознательном обмане», в том, что «украд» у них идею республики, они сделали все, чтобы она служила прикрытием тирании олигархии. Однако в самой возможности подобной подмены обнаружились не только изворотливость и вероломство «шелковых индипендентов», но и организационная слабость, политическая незрелость и ограниченность программы левеллеров⁵².

Питання для обговорення:

- 1. В чому вбачає втор принципові відмінності між індипендентами та левеллерами?***
- 2. Як ним визначається характер руху левеллерів?***
- 3. У чому автор вбачає витоки англійського радикалізму?***
- 4. Як автор пояснює причини політичної поразки левеллерів?***

Ці роки були просякнуті підйомом релігійної пуританської свідомості. У радянській історіографії особливе значення надавалося ідеям Дж. Уінстенлі, який створив релігійну групу, члени якої називали себе «істинними левеллерами», а їх критики диггерами, або копачами.

⁵² Барг М.А. Великая Английская революция в портретах ее деятелей. – М., 1991.

Вважається, що в поглядах Уінстенлі, більше ніж у інших проповідників, виражено соціальний аспект, найяскравіше прослідковується критика сучасного ладу, заснованого на майновій та соціальній нерівності. Це знайшло відображення в численних памфлетах цього автора, найзнаменитіші з яких – «Світло, що засяяло у Бекінгемшірі» та «Закон свободи».

ДЖЕРАРД УІНСТЕНЛІ «ЗАКОН СВОБОДИ»

(Витяг)

.. у чому полягає справжня свобода...

Одні говорять, що вона полягає в свободі торгівлі і що всі патенти, ліцензії та обмеження повинні бути ліквідовані, але це свобода під владою завойовника.

Інші стверджують, що справжня свобода полягає в свободі проповіді для священиків, а для народу – в праві слухати будь-кого, без обмеження і без примусу до будь-якої форми богослужіння; але це невизначена свобода.

Ще інші наполягають на тому, що справжня свобода – у можливості спілкуватись з усіма жінками і в безперешкодному задоволенні їхніх прагнень та ненаситності, але це свобода невгамовних, нерозважних тварин, які прагнуть до зруйнування.

На думку інших, справжня свобода полягає в тому, щоб старший брат був лендлордом землі, а молодший брат – слугою. Але це тільки половина свободи, яка породжує обурення, війни та чвари.

Все це і подібне цьому – свободи, але вони ведуть до рабства і не є істинною свободою – основою, яка встановлює республіку у світі.

Справжня республіканська свобода полягає у вільному користуванні землею.

Справжня свобода там, де людина отримує їжу та засоби для підтримання життя, а це можливе при користуванні землею⁵³.

⁵³ Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640 – 1870) / Сост. Е. Юровская. – Москва, 1990. – С.32.

*Російський історик Т. Павлова про «нове прочитання» ідей
Уінстенлі*

«...Власть в республике Уинстэнли вручается избранным народом должностным лицам; они призваны следить за исполнением законов. Народ же берет на себя обязательства помогать им и защищать их, т.е. выступать с оружием в руках в случае иноземного вторжения, бунта или для подавления смуты, поднятой нарушителями общего мира.

Избирательное право в республике на первый взгляд может показаться всеобщим и равным. Избраны на правительственные должности могут быть все граждане старше 40 лет, за исключением людей антиобщественной (uncivil) жизни, т.е. пьяниц, склочников, «боязливых невежд», лжецов, болтунов, тех, кто «всецело отдается удовольствиям и развлечениям». Все эти категории, однако, имеют право избирать. Лишаются права избирать и быть избранными люди, заинтересованные в монархическом правлении: те, кто помогал роялистам в войне деньгами или сражался в королевской армии. Они, однако, не лишаются свободы и не обращаются в слуг; к ним следует относиться, пишет Уинстэнли, как к братьям, заблуждающимся или пребывающим в невежестве.

В праве избирать и быть избранными отказано также земельным спекулянтам, которые покупали и продавали земли республики и тем самым опутали ее паутиной торгашества, «ибо своими поступками они показали себя или сторонниками королевских интересов, или совершенно невежественными людьми в вопросах республиканской свободы, или и теми, и другими».

Гражданами считаются только мужчины; женщина в республике Уинстэнли – прежде всего жена, хозяйка дома, мать, иногда работница, но не равный с мужчинами член общества.

Таким образом, «всеобщее избирательное право» на поверку оказывается далеко не всеобщим. Его лишены больше половины граждан: инакомыслящие – сторонники монархии, покупатели республиканских земель, осужденные по закону и женщины.

Верховной властью в стране является переизбираемый ежегодно однопалатный парламент, который одновременно является «высшим судом равных в стране». Его функции опять-таки сводятся прежде всего к надзору. «Этот суд должен следить за всеми другими судами. Должностными лицами, частными людьми и их поступками».

Парламент объединяет в себе все формы власти: законодательную, исполнительную и судебную. Левеллеры в «Народном соглашении» попробовали разделения властей; впоследствии это требование станет обязательным для всех демократических конституций. Уинстэнли, следуя патриархальным традициям средневековья, особенно сильным среди милого его сердцу крестьянства, считает парламент «отцом страны»; власть его неделима.

К должностным лицам относился и избираемый в каждом приходе проповедник. Его обязанности решительно отличаются от функций старого духовенства. В седьмой день недели, который, согласно Моисееву закону, предназначен для физического отдыха и людей, и домашнего скота, а также для дружеских встреч жителей прихода (заметим, здесь и речи нет о столь значительном для христианских ортодоксов дне Воскресения Христова!), проповедник собирает людей и проводит с ними то, что в не столь отдаленные времена могло быть названо «политинформацией». Он зачитывает им известия «о состоянии дел во всей стране, согласно данным, полученным от почтмейстера».

Все утопии отводили важное место проблемам воспитания и образования: формирование жителя нового общества не менее важно, чем создание законов или системы управления. «Пренебрежительное отношение к этому вопросу, так же как и недостаток мудрости в его разрешении, — пишет Уинстэнли, — были и остаются причиной серьезной вражды и волнений в мире».

Ему представляется, что главная задача воспитания — это борьба с ленью и праздностью, обучение трудолюбию. Оно начинается с самого

раннего возраста. Дети воспитываются сначала в семье. Матери сами вскармливают их, и первые уроки вежливого и почтительного поведения по отношению ко всем людям» они получают от родителей. Отец обязан помочь им в обучении чтению и письму, а также приучить к посильному труду. Уинстэнли подчеркивает необходимость с самого начала привить ребенку простейшие трудовые навыки: он должен помогать отцу в обработке земли или в ремесле. При этом отец обязан следить, чтобы дети работали, а не бездельничали. Он отвечает также за то, чтобы дети в семье «не ссорились, как звери, а жили в мире, как разумные люди, привыкшие повиноваться законам и должностным лицам республики». Орудием воспитания при этом служили розги.

Затем обязанности воспитания переходят к обществу – дети поступают в школы. Школы, насколько можно судить, носят общеобязательный и равный для всех характер. Главная их задача – научить детей «читать законы республики» и тем самым сделать из них примерных законопослушных граждан. Школа призвана, кроме того, развить их ум и продолжить обучение, начатое дома, познакомить «со всеми искусствами и языками». Эта часть воспитательной программы имеет три аспекта: этический («с помощью этого традиционного знания они приобретут способность лучше управлять собою, как подобает разумным людям»), гражданский («они станут добрыми республиканцами и будут поддерживать правление республики, ибо познакомятся с природой правления») и международный («если Англии случится посылать послов в какую-нибудь другую страну, мы будем иметь людей, знакомых с ее языком; или если приедет какой-нибудь посол из другой страны, у нас будут люди, понимающие его речь»). Но главное – и обучение в школе, и воспитание, продолжающееся после ее окончания, носят трудовой, деятельный характер.

Но так ли уж «современна» система воспитания и образования, предлагаемая им, на самом деле Уинстэнли – непримиримый враг книжной учености. Уже в трактате «Истина, поднимающая голову над скандалами» он

выступает против схоластического и пуританского богословия. Он называет университетскую мудрость «шаблонной болтовней попугая», закрывающей путь к тайнам творения. В его республике не будет специального «сорта» детей, растимых только как носители книжной мудрости, «без других занятий», не будет профессиональных ученых. В их деятельности Уинстэнли не видит смысла: как он думает, проводят время «в поисках способа выдвижения самих себя в качестве лордов и господ над своими трудящимися братьями».

В его республике лица, утратившие свободу за различные преступления, получают особую одежду из неокрашенной шерсти, чтобы отличаться от прочих граждан. В каждом приходе избирается специальный надсмотрщик, который ведает распределением работы среди общественных слуг.

Им поручаются наиболее тяжелые виды сельскохозяйственных, ремесленных и общественных работ, они назначаются грузчиками, возчиками или посылаются в семьи для помощи по дому. Каждый свободный хозяин может использовать труд такого «общественного слуги», и тот не вправе отказываться ни от какой работы. За нерадивость их бьют кнутом и переводят на более грубую пищу. В случае побега их ждет смертная казнь «без снисхождения».

При всей своей революционности программа Уинстэнли оставалась утопической: он полагал, что пример общин, построенных на «справедливом законе», будет столь вдохновляющим, что рано или поздно ему последуют все. Последуют, добавим, вынужденно, ибо бедняки, получив землю, перестанут работать на богачей и платить им ренту; сословие юристов, защищающее власть имущих, будет ликвидировано, купля-продажа как источник обогащения перестанет существовать.

Что же касается постоянно подчеркиваемого Уинстэнли мирного перехода к справедливому строю, то здесь дело не только в том, что, как соглашаются большинство исследователей, Уинстэнли действовал после завершения гражданских войн и казни короля, но и в специфике

идеологической формы народного движения. Стремясь возвратиться к теории и практике ранних христиан, диггеры, как и квакеры, и представители многих других плебейских движений в революции, воспринимали из их учения и миролюбивый, по принципу своему ненасильственный образ действий. Наряду с другими факторами, этот принцип привел их движение к краху. Но идеи установления строя общности и социальной справедливости, основанного на уничтожении частной собственности, передались последующим поколениям и составили далеко идущую традицию.

Уинстэнли никак нельзя, на наш взгляд, причислить к пацифистам. Он оправдывал гражданскую войну, сопровождавшуюся кровопролитием, и жестокую казнь короля. Он считал необходимым широко применять смертную казнь к тем, кто покупал и продавал землю и ее плоды, кто спасался бегством от принудительного «общественного рабства», кто насиловал женщину. Он считал возможным употреблять армию против сторонников монархии и мятежного «темного народа». Наконец, он признавал, что существуют войны законные, справедливые, и незаконные, захватнические. Несправедливой, угнетательской войной он считал иноземное вторжение или попытку уничтожить республику и насадить в ней прежние, монархические порядки. Войну же простых людей, угнетенных бедняков за свое освобождение он считал справедливым отвоеванием народных прав и вольностей. «Республиканская армия подобна Иоанну Крестителю, который сравнивает горы с долинами, свергает тирана и возвышает угнетенных и тем самым пролагает путь для духа мира и свободы, дабы он пришел править и наследовать землю».

Таким образом, несмотря на мирные заверения Уинстэнли, его с полным правом вместе с историками-марскистами можно признать революционером, бунтарем, ниспровергателем существующих порядков⁵⁴.

⁵⁴ Павлова Т. А. Народная утопия в Англии XVII века. – М., 1997.

Питання для обговорення:

- 1. Які нові риси, за Уінстенлі, притаманні системі управління?***
- 2. Чи є система управління суспільним порядком і вихованням, запропонована діячем революції, тоталітарною?***
- 3. Уінстенлі: пацифіст чи революціонер? Точка зору авторки і як вона її обгрунтовує?***

Диггерів часто розглядали як представників утопічного соціалізму, які бажали досягти своїх цілей суспільної перебудови мирним ненасильницьким шляхом. Рух був локальним; його центром став пагорб Св. Георгія в графстві Серрей, і остаточно зійшов з історичної арени на початку 1651 року.

Характерно, що Лільберн та інші левеллери підкреслювали, що їхня позиція принципово відрізняється від диггерів, що на відміну від останніх вони – реалісти. Дійсно, найбільш радикальна політична вимога левеллерів, яка зводилася до введення загального виборчого права для чоловіків (не католиків), була не такою вже й неможливою: в деяких містах правом обирати користувалися практично всі домовласники. Деякі положення програми левеллерів мали продовження, тоді як ідеї дигерів залишилися тільки в історії соціалістичних вчень.

Окрім внутрішніх проблем з демократичними рухами, лідери Інденпенденської республіки повинні були прийняти ряд дієвих заходів з ліквідації збройних конфліктів у Шотландії та Ірландії.

Першочерговим завданням для Кромвеля стало упокорення Ірландії. У 1649 р. його армія висадилася на «Зеленому острові». Центральним епізодом стало взяття фортеці Дрогеда. Після того, як у результаті запеклого штурму фортеця впала, її гарнізон і жителі були повністю знищені. Долю Дрогеда розділили і деякі інші ірландські міста. У літературі традиційно вказувалося, що чинником, який багато в чому визначив жорстокість кромвелівської армії, була релігія: на ірландців-католиків англійські пуритани дивилися з ненавистю; багато хто вважав,

що справедливо відплачує за насильства, які раніше мали місце по відношенню до протестантів у ході ірландського повстання. Ірландія була підкорена до 1652 р. Велика частина ірландських землевласників, пов'язаних з повстанням, була позбавлена маєтків, їх власність перейшла в руки нових господарів-англійців. Більше, ніж будь-яка інша його перемога, ірландська кампанія зробила Кромвеля пуританським героєм Англії, але вона ж багато в чому визначила гострі проблеми в англо-ірландських відносинах на довгий час вперед.

Іншим напрямом військової політики індепендентів стала війна з Шотландією, де парламент засудив страту Карла I і визнав його сина своїм королем Карлом II. У той же час роялістське повстання на чолі з вождем одного з гірських кланів Монтрозом було придушено ковенанторами, а сам Монтроз був страчений. У вересні 1650 р. Кромвель здобув перемогу при Денбарі над шотландським головнокомандувачем Леслі. У 1651 р. війна продовжилася, і Карлу II вдалося вторгнутися в Північну Англію. Однак у вересні 1651 р. англійці домоглися вирішальної перемоги при Вустері.

Новий режим прагнув захистити торгові інтереси Англії. Навігаційні акти 1650 і 1651 рр. обмежували ввезення в країну іноземних товарів і, отже, особливо боляче зачепили інтереси Голландії, багатство якої багато в чому забезпечувалося її функцією «морського перевізника». Це призвело до англо-голландської морської війни 1652–1654 рр., яку історіографії часто розглядали як одну з перших торгівельних воєн XVII–XVIII ст.

Перемога Англії на морі призвела до ослаблення економічних і політичних позицій Голландії та поклала початок пануванню Англії на морях.

До 1653 р. Кромвель і його угруповання настільки зміцнилися, що не потребували більше «охвістя» парламенту, який на той час остаточно втратив будь-яку підтримку в країні. У квітні 1653 р. Кромвель розігнав «охвістя» Довгого парламенту і констатував, що «жодна собака не загавкала». Спроба створення нового представницького органу – Малого парламенту – влітку

того ж року провалилася. Створити авторитетний і в той же час слухняний парламент не вдалося: інDEPENDENTІВ турбували радикальні депутати. У грудні Малий парламент оголосив про саморозпуск, і була проголошена нова конституція Англії – «Знаряддя управління». У країні встановився новий політичний режим – протекторат (1653–1659).

ФОРМА ПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВОЮ АНГЛІЇ, ШОТЛАНДІЇ ТА ІРЛАНДІЇ ТА ВОЛОДІННЯМИ, ЩО ЇМ НАЛЕЖАТЬ («ЗНАРЯДДЯ УПРАВЛІННЯ») 16 грудня 1653 р. (Витяг)

I. Верховна законодавча влада вільної держави Англії, Шотландії та Ірландії й володіння, що їм належать, зосереджується та перебуває в одній особі і народі, який представлений у парламенті; титул названої вище особи – «лорд-протектор вільної держави Англії, Шотландії та Ірландії».

II. Здійснення повноважень верховного правителя та управління означеними вище країнами та володіннями і їх населенням належить лорду-протектору, при сприянні ради, кількість членів якої не повинна перевищувати двадцяти одного і не бути нижче тринадцяти.

III. Всякого роду накази, виклики в суд, повноваження, патенти, пожалування та інші розпорядження, які до цього часу видавалися від імені та титулу охоронців свободи Англії владою парламенту, повинні видаватися від імені та титулу лорда-протектора, яким надалі будуть проводитися призначення усіх посадових осіб та присвоєння почесних звань у названих вище трьох націях. Він має право помилування (крім випадків вбивства та зради) та отримання всіх конфіскацій, зроблених для публічних цілей. Він повинен управляти означеними вище країнами та володіннями у всіх справах при сприянні ради і на основі дійсного акту та законів.

IV. Лорд-протектор під час засідань парламенту повинен мати у розпорядженні міліцію та війська та керувати ними як на морі, так і на суші для досягнення миру та благоденства трьох націй, за згодою парламенту, і

лорд-протектор у проміжках між засіданнями парламенту повинен мати у розпорядженні міліцію та керувати нею для досягнення вказаних вище цілей з відома та за згодою більшості членів ради.

V. Лорд-протектор, з відома вказаної вище ради, повинен керувати всіма справами, що стосуються підтримання та зміцнення добросусідських відносин з іноземними королями, правителями і державами, а також, за згодою більшості членів ради, має право вести війну та укладати мир.

VI. Закони не можуть бути змінені, призупинені, виведені з вжитку чи відмінені, як і не можуть бути прийняті будь-які нові закони чи введені буді-які податки, збори чи податі, якими обкладається народ, іншим чином, як за його згодою, висловленою в парламенті...

VII. Парламенти повинні скликатися один раз в кожен третій рік, рахуючи з дня розпуску нині існуючого парламенту.

VIII. Ні парламент, який скликається вперше, ні скликання будь-яких наступних парламентів не можна відтерміновувати, переривати або розпускати протягом п'яти місяців з дня їх першого засідання без їхньої на те згоди.

IX. (Кількість членів парламенту визначається: від Англії, Уельсу, островів Джерсей, Гернсей та міста Бервік-на-Твіді – не більше 400, від Шотландії – не більше 30, від Ірландії – не більше 30).

XIV і XV. (Особи, які брали участь в будь-якій війні проти парламенту, з 1 січня 1641 р. позбавляються як активного, так і пасивного виборчого права при виборах в найближчий парламент і в три наступні, якщо тільки ці особи не перебували згодом на службі парламенту і не довели своєї відданості останньому. Учасники ірландського повстання та католики позбавляються виборчих прав назавжди).

XVII. Особи, які будуть обрані в число членів парламенту, повинні бути відомі своєю чесністю, богобоязливістю, доброю поведінкою та мати не менше 21 року.

XVIII. Усі особи, які мають на правах власності або володіння від свого імені майно рухоме чи нерухоме вартістю 200 фунтів стерлінгів і не потрапляють під вказані вище обмеження, визнаються такими, що мають права вибирати членів парламенту від графств.

XXIII. (Лорду-протектору, за згодою більшості ради, належить право скликання, у випадку державної необхідності, надзвичайних сесій парламенту. Засідання цього парламенту не можуть бути відтерміновані і перервані...)

XXXII. Звання лорда-протектора над названими вище націями є виборним, а не спадковим; після смерті лорда-протектора на його місце негайно повинна бути обрана інша відповідна особа; цей вибір повинен проводитися радою, котра відразу ж після смерті лорда-протектора повинна зібратися в палаті...

XXXIII. Олівер Кромвель, капітан-генерал військ Англії, Шотландії та Ірландії, визнається і дійсним оголошується пожиттєво лордом-протектором вільної держави Англії, Шотландії та Ірландії й володінь, що їм належать⁵⁵.

Формально Англія залишалася республікою, але фактично вся влада була передана в руки лорда-протектора, яким проголошувався Олівер Кромвель. Чи прагнув Кромвель до встановлення особистої влади? Думки про це розходяться у сучасників і істориків. Сам Кромвель не раз декларував, що ні що більше не противно йому, ніж приписувані йому такі наміри. У той же час його противники вважали, що це не більше ніж лицемірство. Кромвель став довічним главою держави, але в 1657 р. відмовився стати королем Олівером I, коли це запропонували йому найближчі сподвижники, члени Державної ради. У той же час він погодився з правом призначити спадкоємця.

⁵⁵ Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640–1870) / Сост. Е. Юровская. – Москва, 1990. – С.37–39.

У роки протекторату зберігалася Державна рада, і лорд-протектор мав право скликати однопалатний парламент. Новий режим мав риси військової диктатури, що прослідковується в ході адміністративної реформи 1655 р., коли країна була поділена на 11 округів, на чолі яких були поставлені генерал-майори, наділені Кромвелем необмеженими повноваженнями в місцевому управлінні. Однак не можна забувати, що в реальних умовах ці посадові особи могли спертися і спиралися на традиційні структури місцевого управління: перш за все на констеблів і мирських суддів. До компетенції генерал-майорів входив не тільки збір податків та запобігання бунтам, а й контроль за моральністю. Припинялися карнавали, маскаради, скачки та інші подібні розваги. Питні заклади піддавалися найсуворішому контролю, азартні ігри в них не допускалися.

У роки протекторату зріс міжнародний престиж Англії. Дві держави, Іспанія і Франція, в умовах війни між ними, потребували Кромвеля як союзника. Наприклад, католицька Іспанія була першою країною, що визнала офіційно новий режим. Проте, зрештою Кромвель зробив вибір на користь Франції: війна з Іспанією обіцяла важливі надбання за рахунок іспанських колоній. У 1655 р. англійська ескадра під командуванням адмірала Блейка захопила острів Ямайку, що став форпостом англійської колоніальної експансії у Вест-Індії.

Олівер Кромвель помер 3 вересня 1658 р., в річницю перемоги при Вустері. У ніч смерті Кромвеля по Англії прокотився жахливий шторм, і в країні говорили, що то диявол прийшов за душею протектора, надавши йому панувати рівно сім років. Новим протектором став син Кромвеля Річард. Він мало цікавився державними справами і вже за кілька місяців пішов у відставку, і до влади формально повернулося «охвістя» Довгого парламенту, розігнане Кромвелем у 1653 р. Цей період політичної нестабільності іноді називають «другою англійської республікою», проте реальну політичну владу в цей період мала армія (в якій точилася боротьба між армійськими

угрупованнями. Варто виділити два угрупування – генерала Ламберта і генерала Монка). Ламберт, відносився до числа «святих», тобто більш послідовних пуритан і республіканців. Помірковані позиції займав генерал Монк, який отримав перемогу в цій боротьбі. Завдяки його підтримці на англійський престол був запрошений син страченого короля Карл II Стюарт. Реставрація Стюартів у 1660 р. вважається завершенням радикального етапу Англійської революції.

Історичне значення революції полягає в тому, що внаслідок неї в Англії встановився новий економічний і суспільно-політичний лад. В економічній сфері було знищено все те, що заважало розвитку ринкових відносин і товарного виробництва. Після революції розпочався промисловий переворот, унаслідок якого Англія перетворилася на одну з найрозвиненіших країн світу. Її стали називати «майстернею світу». Промислова перевага над іншими країнами дозволила Англії перебрати першість і в торгівлі. Англійці опанували морські торговельні шляхи, створили могутню імперію з величезними колоніальними володіннями.

У політичному житті утвердилася конституційна монархія, в якій влада короля обмежувалася парламентом, що відображав інтереси різних верств англійського суспільства.

Величезним було й міжнародне значення англійської революції. Вона справила вплив на розвиток різних народів і континентів. Під впливом її ідеалів розпочалася боротьба північноамериканських колоній, яка привела до утворення США.

Політичні ідеали англійської революції стали взірцем для інших країн Європи: спираючись на ці ідеали, вони почали створювати політичні програми для власних революцій.

Роль, яку відіграла англійська революція XVII ст. в розвитку Європи і всього світу, дає привід розглядати її як подію не тільки англійської, а й всесвітньої історії.

Запитання і завдання

1. *Назвіть основні причини революції середини XVII ст. в Англії. Які основні суспільні верстви виступали проти існуючих феодальних порядків?*
2. *Яку внутрішню та зовнішню політику провадили королі з династії Стюартів?*
3. *Що стало поштовхом до відкритого протистояння короля та парламенту? Які верстви суспільства підтримували короля, а які – парламент у громадянській війні?*
4. *Чому армія парламенту спершу зазнавала поразок, а потім почала перемагати?*
5. *Схарактеризуйте діяльність О. Кромвеля та оцініть його дії у громадянській війні.*
6. *Які реформи були проведені парламентом після перемоги у громадянській війні?*
7. *Яку роль відігравала релігія у подіях громадянської війни?*
8. *Які сили доступилися до влади в Англії внаслідок громадянської війни? На яких засадах було створено Англійську республіку?*
9. *З'ясуйте основні ідеї левелерів та дигерів.*
10. *Чому протекторат О. Кромвеля визначають як військову диктатуру? Чиї інтереси вона захищала?*
11. *Охарактеризуйте політичний курс О. Кромвеля за схемою:*
 - а) внутрішня політика;*
 - б) зовнішня політика.*
12. *Складіть історичний портрет О. Кромвеля.*
13. *З'ясуйте причини реставрації Стюартів.*
14. *Чому було повалено режим протекторату?*
15. *Які верстви підтримували відновлення монархії та чому?*
16. *Які політичні партії було створено в парламенті? Чиї інтереси вони захищали? Чому в Англії сформувалася двопартійна система?*

- 17. Яку політику провадили Стюарти після відновлення своєї влади? Чи можна вважати події 1688–1689 рр. революцією?**
- 18. Розкрийте наслідки і значення Англійської революції.**

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

1. Английская буржуазная революция XVII века. / Под ред. Е.А. Косминского и Я.А. Левицкого. – М., 1954. – Т.1. – 495 с.
2. Английская буржуазная революция XVII в. Т. 2. – М., 1954. – 683 с.
3. Архангельский С.И. Аграрное законодательство английской революции: 1649–1660 гг. – М.-Л.: Издательство АН СССР, 1940. – 275 с.
4. Барг М. Великая английская революция в портретах ее деятелей. – М., 1991. – 397 с.
5. Барг М. Кромвель и его время. – М., 1970. – 269 с.
6. Барг М. Народные низы в английской буржуазной революции XVII в, Москва, 1967. – 314 с.
7. Всемирная история: в 24-х т. / А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчек й др. – Мн.: Литература, 1997. – Т.13: Европа в период английской революции. – 560 с.
8. Гизо Ф. История Английской революции. Т. 1-2. – Ростов-на-Дону, 1996. – 427 с.
9. Законодательство английской революции 1640-1660. / Сост. Н.П. Дмитриевский – М.-Л.: Издательство АН СССР, 1946.– 380 с.
10. История Европы. С древнейших времён до наших дней. В 6-ти томах. Т. 4. – М.: Наука, 1998. – 627с.
11. Лабутина Т.Д. Политическая борьба в Англии в период реставрации Стюартов: 1660–1681. – М., 1982. – 196 с.
12. Лавровский В.М. Сборник документов по истории Английской буржуазной революции XVII в. – М., 1983. – 247 с.
13. Лавровский В.М., Барг М.А. Английская буржуазная революции. М., 1958. – 348 с.

14. Мортон А.Л. История Англии. М., 1950. – 648 с.
15. Новая история стран Европы и Америки. – М.: Дрофа, 2003. – 912с.
16. Новая история стран Европы и Америки. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – 635 с.
17. Очерки истории Англии. Средние века. Новое время. – М., 1959. – 356 с.
18. Павлова Т.А. Кромвель. – М.: Мол. Гвардія, 1980. – 351 с.
19. Поулсен Ч. Английские бунтари / Пер. с англ. С.В. Кибирского, Ред., Предисл. и коммент. С.Н.Бурина. – М.: Прогресс, 1987. – 301 с.
20. Савин А.Н. Лекции по истории английской революции. 2 изд. Под общей редакцией Е.А.Косминского. – М., 1937. – 388 с.
21. Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII–XVIII вв. / Под ред. В.Сироткина. – Москва, 1990. – 364 с.
22. Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки 1640–1870 / Сост. Е.Юровская. – Москва, 1990. – 256 с.
23. Татаринова К.Н. Очерки по истории Англии (1640–1815 гг.). М.: Изд-во ИМО, 1958. – 456 с.
24. Тойнбі А.Дж. Дослідження історії. В 2-х т. Т. 2 / Пер. з англ. В.Митрофанова, П. Таращука. – К.: Основи, 1995. – 406 с.
25. Тревельян Дж. Социальная история Англии. Обзор шести поколений от Чосера до королевы Виктории. – М., 1959. – 607с.
26. Хилл К. Английская революция . – М., 1947. – 96 с.
27. Холореншоу Г. Левеллеры и английская революция. – М., 1947. – 114 с.
28. Хрестоматия по новой истории. 1640–1815. – М., 1963. – 458 с.
29. Хрестоматия по новой истории 1640–1870 / Ред. В. Сироткина, М., 1990. – 329 с.

КЕЙС № 6. ЄВРОПЕЙСЬКЕ ПРОСВІТНИЦТВО XVII – XVIII ст.

«Просвітництво – це вихід людини зі стану свого неповноліття, в якому вона знаходиться з власної вини. Неповноліття є неспроможністю користуватися своїм розумом без стороннього керівництва. Неповноліття з власної вини – це таке, причина якого полягає не у відсутності розуму, а у відсутності рішучості й мужності користуватися ним без стороннього керівництва. Май мужність користуватися власним розумом! – таким є гасло Просвітництва...

І.Кант.

Епоха європейського Просвітництва займає надзвичайне місце в історії людської цивілізації завдяки світовому масштабу та довгочасному значенню. Соціально-економічними передумовами культури епохи Просвітництва є криза феодалізму і розвиток капіталістичних відносин, що почався за три століття в Західній Європі. Вихідними компонентами капіталістичного розвитку є технічний прогрес і наявність ринкових товарно-грошових відносин. У європейській моделі пізнього феодалізму вони взаємообумовлювали одне одного і були пов'язані зі структурними особливостями соціально-політичної підсистеми суспільства, а також оточуючим природно-географічним середовищем.

Децентралізація і плюралізм, притаманні західноєвропейському феодалізму і пов'язані з особливостями природно-географічного середовища форм, підтримували сталу тенденцію до структуризації диференційованих непірамідальних структур суспільства. Ця тенденція чітко проявляється у формуванні виключно європейської соціальної організації – станової монархії. Поліцентрична структура станової монархії, характеризується балансом окремих елементів, що створює передумови для переходу від традиційної розподільчої економічної політики до ринкового упорядкування. У межах останнього торгівля і грошове господарство активізують технічний

прогрес, перетворюючи його на нову, європейську традицію. Дійсно, накреслений механізм не зміг би успішно «працювати» без підключення суто європейських культурно-цивілізованих особливостей (християнства, насамперед протестантського духу, й античного спадку, зокрема рецепції римського права). Таким чином, у Західній Європі почав здійснюватися перехід від статичних, соціальних утворень до стабільних саморегульованих суспільних систем (капіталізм – саме така система), яким немає аналогів у попередній історії людства, включаючи й греко-римську.

Європейське Просвітництво – історично конкретний комплекс ідей, що спричинився до певної системи культури. Так, у порівнянні з Відродженням Просвітництво означає глибокий переворот не тільки в умах відносно вузького кола ідеологів, але й у свідомості великої маси людей, котрі, за словами Канта, вийшли «зі стану свого неповноліття» і були захоплені зливою нових ідей, що призвело до появи специфічних рис культури епохи Просвітництва.

Культура епохи європейського Просвітництва має свої відмітні риси. По-перше, для неї характерний деїзм (вчення про Бога як творця Всесвіту, який після створення підпорядкований природній, закономірній ході подій). Деїзм як вчення вільнодумства відкриває можливість виступати проти релігійного фанатизму й християнської церкви, за свободу совісті та звільнення науки й філософії від опіки церкви. В епоху Просвітництва християнська ідея втрачає свою силу, виявляється прагнення вивільнити релігію від церковного вчення і сліпої історичної віри й вивести її з природного знання. По-друге, апеляція просвітителів до природи при відхиленні християнської ідеї призвела до космополітизму, котрий виявлявся в осудженні будь-якого націоналізму і впевненості в рівних можливостях кожної нації. Разом з тим розповсюдження космополітизму викликало падіння почуття патріотизму, що найяскравіше видно на прикладі Франції. У результаті скасування Нантського едикту стався значний відтік інтелектуальних і фінансових сил нації на межі Французького королівства, бо

гугенотам не гарантувалася свобода віросповідання. Це відбилося на життєспроможності патріотичного почуття; при конфесіональних погромах (в усякому разі й у французів) національна належність не бралася до уваги. По-третє, культурі епохи Просвітництва притаманна так звана «науковість».

Зрозуміло, певний «науковий дух» виявлявся і в XVII ст., тоді під ним розуміли прогрес в галузі метафізичних, математичних і теологічних досліджень, що можливо лише завдяки безкорисливій любові до суто інтелектуальних видів знання, прикладом якої є геніальні творіння Паскаля і Декарта. Розквіт математики сприяв розвитку природничих наук. Тому до початку XVIII ст. природознавство, звільнившись від перипатетизму, переживало своєрідне відродження завдяки працям видатних вчених. Те, що раніш судилося небагатьом, тепер стало загальним надбанням, прикладом чого є знаменита французька Енциклопедія, у ній вперше на історичну арену вийшов самостійний і цільний науковий світогляд. По-четверте, з «науковим духом» пов'язана така риса культури епохи Просвітництва, як раціоналізм (недарма Просвітництво називають «віком розуму»). Ідеологи Просвітництва вірили, що з допомогою розуму буде досягнуто істини про людину й оточуючу природу. Раціоналізм – основоположна риса культури епохи Просвітництва, природно, що просвітителям притаманний «раціоналістичний індивідуалізм», який нерозривно пов'язаний з гуманізмом, адже останній виходив з уявлення про раціональну суверенність людини. Розум трактувався як джерело і двигун пізнання, етики й політики: людина може і повинна діяти розумно; суспільство може і повинне улаштуватися раціонально. По-п'яте, визначального рисою епохи Просвітництва є ідея прогресу, що тісно переплітається з поняттям «розуму». Саме в епоху Просвітництва сформульовано концепцію «віри в прогрес через розум», яка надовго визначила розвиток європейської цивілізації.

Просвітництво XVII–XVIII ст. (спочатку англійське, а потім французьке) виступає як широка соціально-політична та філософська течія, яка вперше відверто і конструктивно заперечила ідеологію

феодалного суспільства, зосередивши увагу не на самій критиці, а на обґрунтуванні політико-філософських поглядів, що впливали з пізнання та відтворення буржуазних відносин. Представники Просвітництва прагнули передусім обмежити віру на користь розуму, релігію на користь науки і наукового споглядання, звільнити мораль від абсолютного впливу релігії, проголосити «природний промінь розуму» головним незалежним від релігії засобом удосконалення суспільства. При цьому відбувалося не грубе матеріалістичне заперечення релігійної етики, а відчуження від догматичних, застиглих форм розуміння світу, які дегуманізували сутність самої людини, її природні основи буття. Рушійною силою історичного розвитку й умовою цінності розуму просвітники вважали прогрес у раціональному формуванні долі людини.

Просвітництво XVIII ст. було засобом боротьби молодого в той час класу буржуазії проти структур (особливо їх ідейних форм), які склалися в феодальному суспільстві. Ці підвалини попередніх відносин перешкоджали розвиткові науки і наукового світогляду. Вони узаконювали ідейний абсолютизм церкви. Просвітники, навпаки, боролися проти такої форми підпорядкування, розкріпачували людський розум і цим самим впливали на політичне усунення старих феодальних форм і норм буття. В міру становлення у Західній Європі буржуазного суспільства ідеї Просвітництва набули розвитку спочатку в Англії, потім у Франції, а згодом у Німеччині.

Аналізувати особливості суспільно-політичної думки представників англійської школи епохи Просвітництва неможливо, не звернувшись до поглядів таких її представників, як Гоббс та Локк.

Видатний англійський мислитель Томас Гоббс (1588–1679) – теоретик природного права, на початку революції виступив захисником королівської влади. Після закінчення громадянської війни опублікував свій основний твір «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної і громадянської» (1651р.). Гоббс Томас народився в Мальмсбері, в родині священика. Закінчив Оксфордський університет, одержав ступінь бакалавра, але відмовився від

викладацької роботи. Відвідав Францію, Італію, Голландію. На початку англійської революції написав трактат на захист короля і був вимушений емігрувати. У 1651 р. повернувся до Англії і опублікував книгу «Левіафан». Шанобливо був прийнятий О. Кромвелем, прийняв участь в реорганізації університетської освіти, опублікував ряд праць з філософії. Після смерті Гоббса «Левіафан» було публічно спалено, а церква включила його твори в список заборонених книг.

Насамперед, своє вчення Гоббс будує на вивченні природи людини. На його думку, люди рівні від природи («рівність здібностей»), але через рівність виникає взаємна недовіра. До того ж людина ще й істота глибока егоїстична, збурена жадібністю, страхом і честолюбством. «Звідси видно, що, поки люди живуть без загальної влади, яка тримає усіх у страсі, вони знаходяться в тім стані, що називається війною, і саме в стані війни всіх проти всіх». До такого стану «війни всіх проти всіх», на думку мислителя, звичайно опускаються під час громадянської війни.

Який же вихід бачиться Гоббсу з цього стану суспільства? Такий вихід, вважає філософ, теж коріниться в природі людини: почасти в пристрастях, що схиляють людей до миру, почасти в розумі, який підказує умови миру. А «ці умови суть те, що інакше називається природними законами».

Отже, у природному стані, за Гоббсом, кожен індивід рівною мірою мав природне право. Останнє він визначає як свободу всякої людини використовувати власні сили за своїм розсудом для збереження власного життя. У природному стані кожна людина має право на все, «навіть на життя всякої іншої людини», що і призводить до війни між ними. Згубність такого стану примушує людей шукати шлях до його припинення. Цей шлях указують предписання розуму, природні закони. Отже, право і закон розрізняються між собою так само, як свобода і зобов'язання. Природне право Гоббс визначає як свободу людини робити чи не робити що-небудь (для свого збереження). Природний закон зобов'язує прагнути до миру, забороняє робити те, що згубно для життя.

Основний природний закон проголошує: необхідно шукати миру і слідувати йому. З нього випливає і другий природний закон: в інтересах миру і самозахисту варто задовольнятися таким ступенем свободи стосовно інших людей, яку людина допустила б у інших стосовно себе. Інакше право робити усе, що людина хоче, повертає людей у природний стан, тобто в стан війни.

З другого природного закону випливає третій: люди повинні виконувати укладені ними угоди. Вони – початок і джерело справедливості. Справедливість і власність, за Гоббсом, починаються із заснування держави. Він називає ще 16 природних (незмінних і вічних) законів, зміст яких може бути резюмований в одному легкому правилі: не роби іншому того, чого ти не бажав би, щоб було зроблено стосовно тебе.

Щоб усунути небезпеку порушення природних законів, пише Гоббс, необхідна сила, примусова влада, яка погрозою покарання примусила б усіх однаковою мірою до виконання угод, усталила б ту власність, що люди здобувають шляхом взаємних договорів замість відмови від загального права. Така примусова влада з'являється із заснування держави, а сила – з появою громадянських законів.

Мета держави – головним чином забезпечення миру, безпеки, оскільки природними законами вони не гарантуються. Угоди без меча – лише слова, що не в силах гарантувати людині безпеку, писав Гоббс.

Для встановлення загальної влади люди шляхом угоди між собою («кожної людини з кожною іншою») створюють загальну, єдину особу – державу. «Держава, – дає її визначення мислитель, – є єдина особа, відповідальним за дії якої зробила себе шляхом взаємного договору між собою величезна кількість людей, для того, щоб ця особа могла використовувати силу і засоби всіх їх так, як визнає за необхідне для їх миру і загального захисту». Носій такої особи (представлений однією людиною чи уповноваженим зібранням осіб), який володіє верховною владою, – суверен. Всякий інший – його підданий.

Мовою документу!

Такая общая власть, которая была бы способна защищать людей от вторжения чужеземцев и от несправедливостей, причиняемых друг другу, и, таким образом, доставить им ту безопасность, при которой они могли бы кормиться от трудов рук своих и от плодов земли и жить в довольстве, может быть воздвигнута только одним путем, а именно путем сосредоточения всей власти и силы в одном человеке или в собрании людей, которое большинством голосов могло бы свести все воли граждан в единую волю. Иначе говоря, для установления общей власти необходимо, чтобы люди назначили одного человека или собрание людей, которые явились бы их представителями; чтобы каждый человек считал себя доверителем в отношении всего, что носитель общего лица будет делать сам или заставит делать других в целях сохранения общего мира и безопасности, и признал себя ответственным за это; чтобы каждый подчинил свою волю и суждение воле и суждению носителя общего лица. Это больше чем согласие или единодушие. Это реальное единство, воплощенное в одном лице посредством соглашения, заключенного каждым человеком с каждым другим таким образом, как если бы каждый человек сказал другому: я уполномочиваю этого человека или это собрание лиц и передаю ему мое право управлять собой при том условии, что ты таким же образом передашь ему свое право и санкционируешь все его действия. Если это совершилось, то множество людей, объединенное таким образом в одном лице, называется государством, по-латыни – *civitas*. Таково рождение того великого Левиафана или, вернее (выражаясь более почтительно), того смертного Бога, которому мы под владычеством бессмертного Бога обязаны своим миром и своей защитой. Ибо благодаря полномочиям, отданным ему каждым отдельным человеком в государстве, указанный человек или собрание лиц пользуется такой огромной сосредоточенной в нем силой и властью, что внушаемый этой силой и властью страх делает этого человека или это собрание лиц

способным направлять волю всех людей к внутреннему миру и к взаимной помощи против внешних врагов. В этом человеке или собрании лиц состоит сущность государства, которая нуждается в следующем определении: государство есть единое лицо, ответственным за действия которого сделало себя путем взаимного договора между собой огромное множество людей, с тем чтобы это лицо могло использовать силу и средства всех их так, как сочтет необходимым для их мира и общей защиты⁵⁶.

Таким чином, абсолютна влада держави – ось, на думку Гоббса, гарант миру і реалізації природних законів. Він називає її Левіафаном (біблійським чудовиськом), штучною людиною, для якої верховна влада, «що дає життя і рух усьому тілу» – душа; посадові особи виконавчої і судової влади – штучні суглоби; нагороди і покарання – нерви; добробут і багатство громадян – сила; безпека народу – заняття; його радники – пам'ять; справедливість і закони – розум і воля; громадський мир – здоров'я; смута – хвороба; громадянська війна – смерть. Влада суверена абсолютна: йому належить право видання чи скасування законів і контроль за їх додержанням, оголошення війни і укладання миру, призначення чиновників і судова влада. Він вправі навіть визначати, які релігія чи секта, думка чи вчення істинні, а які ні, що є справедливість і чеснота.

Піддані не можуть засуджувати дії суверена, пише Гоббс. Уклавши один раз договір і перейшовши в громадянський стан, люди втрачають можливість його розірвати і змінити обрану державну форму правління, звільнитися від верховної влади. Її необмежена влада над життям і смертю підданих не може вважатися несправедливістю чи беззаконням. Адже, установлюючи «загальну владу», кожний підкорив свою волю волі

⁵⁶ Гоббс Т. Левіафан... Гоббс Т. Сочинения в 2 томах. Т.2. – М.: Мысль, 1991. – 731с. (С. 5–285).

носія «загальної особи». Для Гоббса єдине мірило добра і зла – громадянський закон.

Подібно тому, як люди для досягнення миру і самозбереження створили «штучну людину», тобто державу, вважає мислитель, точно так вони створили штучні ланцюги, тобто громадянські закони, прикріплені до вуст верховної влади і вух підданих. Тому, по-перше, воля підданих полягає в свободі робити те, що не зазначено в угодах із владою: укласти договори одне з одним, обирати своє місцеперебування, спосіб життя, наставляти дітей за своїм розсудом і т.д. Громадяни «користаються тим більшою свободою, чим більше справ закони залишають на їх розсуд». Таким чином, тут свобода розуміється як право робити все те, що не зазначено в угодах із владою, що не заборонено законом. За Гоббсом, наділена абсолютною владою держава повинна виконувати не одні тільки поліцейсько-охоронні функції, але і гарантувати своїм підданим свободи, «заохочувати всякого роду промисли, як судноплавство, землеробство, рибальство, і всі галузі промисловості, що пред'являють попит на робочі руки», примушувати фізично здорових людей до праці, займатися виховно-просвітньою діяльністю і т.п. Така трактовка свободи мала безперечно не тільки пробуржуазний економічний, але і прогресивний, гуманний соціальний зміст.

По-друге, право суверена, за Гоббсом, обмежено природними правами підданих. «Суверен, таким чином, має право на все з тим лише обмеженням, що, будучи сам підданим Бога, він зобов'язаний в силу цього дотримуватись природних законів». Автор трактату вважає, що піддані мають право захищати себе, своє життя навіть від тих, хто зазіхає на нього на законній підставі; вони не зобов'язані обвинувачувати себе і т.п.

По-третє, обов'язки підданих стосовно суверена зберігаються доти, поки суверен у стані захищати їх. Тому що дане природою право захищати себе, говориться в книзі, не може бути відчужено ніяким договором. Його не вправі переступати і суверен. Коли ж він, всупереч природним законам, зобов'язує підданого наносити шкоду собі чи убивати себе, або забороняє захищатися від нападу ворогів, тим самим залишає можливість підданам

стати проти його волі. Народ тим самим одержує право на повстання. Суверен ризикує утратити владу. Отже, природні закони предписані і йому.

Інша справа – громадянські закони: «суверен держави, будь то одна людина чи зібрання, не підлегли громадянським законам». Останні, за Гоббсом, це ті правила для кожного підданого, які держава усно чи письмово предписала йому, щоб він користався ними для розрізнення між правильним і неправильним, тобто між тим, що узгоджується і не узгоджується з правилами. Таким чином, мета законів у тім, щоб дати правильний напрямок діям людей, залишаючи на їх розсуд усе те, що не заборонено і не предписано законами.

За змістом і метою природні і громадянські закони, вважає Гоббс, співпадають, тому що останні також є частиною предписань природи, «адже справедливість є предписання природного закону». Однак природна свобода людини може бути урізана й обмежена, що «є природною метою видання законів, тому що інакше не може бути ніякого миру». Позитивними є ті закони, що стали такими з волі верховної влади. Закон – установлення розуму і наказ держави. Тлумачення закону залежить від верховної влади і його можуть тлумачити тільки ті, кого призначить для цього суверен.

Природа закону, пише Гоббс, не в його букві, а в його значенні чи сенсі, у його достовірному тлумаченні, що повинно виявити думку законодавця. Позитивні закони він ділить на розподільні (визначають права підданих) і каральні (визначають покарання за порушення законів), основні (визначають державний лад і обов'язки підданих стосовно влади) і неосновні (приватноправові). Гоббс робить висновок: право є свободою, що нам лишає громадянський закон. Останній же є зобов'язанням і віднімає в нас ту частину свободи, яку надає природний закон. У цьому така ж різниця між свободою і зобов'язанням, як і між правом і законом.

Обов'язки суверена, за Гоббсом, визначаються тією метою, заради якої він був наділений верховною владою: безпека і благо народу. Благо народу – вищий закон держави. Виконання його він пов'язує з турботою як про окремих індивідів (захистом їх від кривд), так і з виховно-просвітньою

діяльністю – виданням і застосуванням хороших законів, вихованням рівної справедливості (у захисті гідності, честі, власності) і її дотриманням усіма станами і самим сувереном. «Необхідним засобом до миру» – в трактаті називається приватна власність. Безпека народу вимагає, пише його автор, щоб до рівної справедливості відносилися і рівність обов'язків перед державою, рівномірне оподатковування. До обов'язків суверена він відносить також правильне застосування винагород і покарань.

Гоббс визнає тільки три форми держави: монархію, демократію й аристократію. Незалежно від розходжень, законодавцем у всіх державах є лише суверен. У цьому сенсі, на його думку, «влада, якщо тільки вона досить досконала, щоб могли надавати захист підданим, однакова у всіх формах». Розходження лише в придатності до здійснення тієї мети, для якої вони встановлені. Симпатії Гоббса очевидно еволюціонували: спочатку вони були на боці монархії, потім – сильної влади лорда-протектора О. Кромвеля. Тут краще інших форм виражається і реалізується абсолютний характер влади держави, а загальні інтереси тісно зв'язані з приватними.

Отже, Гоббс істотно розвинув ідеї про природу людини, її пристрасті і розум як про рушійні сили політики. В основі його теорії природного права – ідея загальної природної рівності людей, правової рівності в державі. Він обґрунтував і показав роль природних законів для публічного і приватного права. Політико-правовий ідеал Гоббса – громадянське суспільство, охоронюване авторитарною владою, з «необмеженою» владою суверена і правами підданих. Його звеличування держави – Левіафана, правопорядку – не гімн тоталітаризму, а правова альтернатива громадянській війні, війні «всіх проти всіх», безсиллю влади. Не випадково Гоббс повернувся в Англію в 1651 р., визнавши протекторат Кромвеля, і був з повагою прийнятий останнім.

Найбільш повно ідеї раннього Просвітництва відобразилися в соціально-політичних та філософських поглядах Дж. Локка (1632–1704 рр.) у книзі «Два трактати про правління».

Яка природа, джерела права і публічної влади, за Локком? Як і його попередники, він шукає їх джерела в «природному стані людей». Але на відміну від них дійшов висновку: вже в додержавному стані люди мали права і свободи. Це стан «повної свободи стосовно їхніх дій і стосовно розпорядження своїм майном і особистістю». Це стан «рівності, при якому вся влада і вся юрисдикція є взаємними, – ніхто не має більше іншого». Природний стан тут трактується в протигагу Гоббсу не як стан свавілля, ворожнечі, а як керований розумом, тобто природним законом. Цей закон вчить людей: оскільки всі люди рівні і незалежні, не наносити збитку життю, здоров'ю, свободі і власності іншого, вимагає миру і збереження всього людства. Природний стан, за Локком, – стан миру і доброзичливості.

Отже, у природному стані кожна людина володіє необмеженою свободою, вона зв'язана лише законом природи. Того, хто побажав би відняти свободу, слід вважати, пише мислитель, замишляючим відняти і все інше, оскільки свобода є підставою всього іншого (що, зокрема, робить законним вбивство злодія під час злочину). Природний закон, зауважує Локк, – це не стільки обмеження, скільки керівництво для вільної істоти. Метою закону є збереження і розширення свободи. Там, де нема закону, нема і свободи. Природне право людей включає владу кожного охороняти «свою власність, тобто життя, свободу і майно». Право власності трактується Локком також як право на власну особистість (індивідуальність), на працю і її результати.

Мовою документу!

Хотя земли и все низшие существа принадлежат сообща всем людям, все же каждый человек обладает некоторой *собственностью*, заключающейся в его собственной *личности*, на которую никто, кроме него самого, не имеет никаких прав. Мы можем сказать, что *труд* его тела и *работа* его рук по самому строгому счету принадлежат ему. Что бы тогда человек ни извлекал из того состояния, в котором природа этот предмет

создала и сохранила, он сочетает его со своим *трудом* и присоединяет к нему нечто принадлежащее лично ему и тем самым делает его своей *собственностью*. Так как он выводит этот предмет из того состояния общего владения, в которое его поместила природа, то благодаря своему *труду* он присоединяет к нему что-то такое, что исключает общее право других людей. Ведь, поскольку этот *труд* является неоспоримой собственностью трудящегося, ни один человек, кроме него, не может иметь права на то, к чему он однажды его присоединил, по крайней мере в тех случаях, когда достаточное количество и того же самого качества [предмета труда] остается для общего пользования других.

... Но *главным предметом собственности* являются теперь не плоды земли и не звери, которые на ней существуют, а *сама земля*, которая заключает в себе и несет с собой все остальное; мне думается, ясно, что и эта *собственность* была приобретена таким же образом, как и предыдущая. *Участок земли*, имеющий такие размеры, что один человек может вспахать, засеять, удобрить, возделывать его и потребить его продукт, составляет *собственность* этого человека. Человек как бы отгораживает его своим трудом от общего достояния. Его право не утрачивается, если даже и сказать, что каждый обладает равным с ним правом на эту землю и, следовательно, он не может присвоить ее, не может огородить ее без согласия всех своих братьев, всего человечества. Когда бог отдал мир всем людям вместе, он приказал человеку трудиться, и то жалкое состояние, в котором тот находился, требовало этого от него. Бог и разум человека приказывали ему покорить землю, т. е. улучшить ее на благо своей жизни, и для этого вложить в нее нечто ему самому принадлежащее, его труд. Тот, кто, повинуясь этой заповеди бога, покорял, вспахивал и засеивал какую-либо часть ее, тем самым присоединял к ней то, что было его *собственностью*, на которую другой не имел права и которую не мог, не причиняя ущерба, взять от него.

....Бог отдал мир всем людям сообща; но так как он отдал им его для их блага и для того, чтобы они могли извлечь из него наибольшие удобства для жизни, то нельзя предположить, будто бы он хотел, чтобы мир всегда оставался в общем владении и невозделанным. Он дал его для того, чтобы им пользовались прилежные и рассудительные (и *труд* давал им *право* на это), а не для прихоти или алчности сварливых и вздорных. Тот, кому осталось для улучшения столько же земли, сколько было уже занято, не должен был сетовать, не должен вторгаться туда, где уже было достигнуто улучшение трудом другого; если он так поступал, то ясно, что он желал воспользоваться трудами другого, на что он не имел права, а не земель, которую бог дал ему вместе с другими для того, чтобы ее обрабатывать, и которой осталось еще столько же, сколько уже занято, и, больше, чем он мог бы с пользой распорядиться или охватить своим трудолюбием.

...Меру собственности природа правильно установила в соответствии с тем, как далеко простираются труд человека и его жизненные удобства: никто не мог бы подчинить себе своим трудом, или присвоить себе все, и никто не мог бы использовать для удовлетворения своих потребностей больше, чем только незначительную часть всего этого; так что этим путем ни одному человеку невозможно было нарушить права другого или приобрести себе собственность в ущерб своему соседу, у которого оставалось столь же хорошее владение и такой же величины (после того как тот изъяс свое), как и до того, как это было присвоено. В первые века от сотворения мира, когда людям больше угрожала опасность затеряться, отдалившись от своих товарищей, в существовавших тогда огромных пустынных просторах земли, чем испытывать затруднения от недостатка места для земледелия, эта мера действительно ограничивала владения каждого человека очень скромными размерами, определявшимися тем, что он мог себе присвоить, не нанося ущерба другому. Еще и теперь, хотя мир кажется переполненным, эту же меру все еще можно применить без ущерба для кого бы то ни было.

Предположим, что какой-либо человек или семья находятся в таком же состоянии, какое существовало, когда мир впервые заселялся детьми Адама или Ноя; пусть он поселится в каких-либо отдаленных пустынных местностях Америки, и мы увидим, что те владения, какие он сможет себе приобрести, исходя из того мерила, которое мы дали, не будут очень обширными, и не будут даже и теперь наносить ущерб остальной части человечества, и не будут давать другим повод для жалоб или считать себя потерпевшими ущерб от посягательств этого человека, хотя в настоящее время человеческая раса распространилась во все уголки земного шара и бесконечно превосходит то небольшое число людей, которое было вначале. Более того, избыток земли представляет столь небольшую ценность без труда, что даже в Испании, как я слышал из достоверных источников, человеку могут разрешить пахать, сеять и собирать урожай без всяких помех на земле, на которую у него нет других прав, кроме того, что он ее использует. Тамошние жители, напротив, даже считают себя обязанными тому, кто благодаря своему прилежанию получил дополнительное количество зерна, в котором они нуждались, с заброшенной и, следовательно, бесплодной земли. Так это или не так, я не придаю этому особого значения; однако смею открыто утверждать, что то же самое правило собственности, согласно которому каждый человек должен иметь столько, сколько он может использовать, могло бы по-прежнему сохранять силу в мире, не стесняя кого-либо, поскольку в мире достаточно земли для того, чтобы удовлетворить двойное количество населения, если бы только не изобретение денег и молчаливое соглашение людей о придании им ценности не ввело (по соглашению) большие владения и право на них; каким образом это было сделано, я скоро покажу более подробно.

Не является также и странным, как это, пожалуй, может показаться до размышления, что собственность, возникшая благодаря труду, может перевесить общность владения землей. Ведь именно труд создает различия в стоимости всех вещей; и пусть каждый поразмыслит, какова разница между

акром земли, засаженной табаком или сахарным тростником, засеянной пшеницей или ячменем, и акром той же земли, лежащей невозделанной в общем владении, на которой не ведется никакого хозяйства, и он обнаружит, что улучшение благодаря труду составляет гораздо большую часть стоимости. Мне думается, что будет весьма скромной оценкой, если сказать, что из продуктов земли, полезных для человеческой жизни, девять десятых являются результатом труда. И даже более того; если мы будем правильно оценивать вещи, которые мы используем, и распределим, из чего складывается их стоимость, что в них непосредственно от природы и что от труда, то мы увидим, что в большинстве из них девяносто девять сотых следует отнести всецело на счет труда.

Из всего этого очевидно, что хотя предметы природы даны всем сообща, но человек, будучи господином над самим собой и владельцем своей собственной личности, ее действий и ее труда, в качестве такового заключал в себе самом великую основу собственности и то, что составляло большую часть того, что он употреблял для поддержания своего существования или для своего удобства, когда изобретения и искусство улучшили условия жизни, было всецело его собственным и не находилось в совместном владении с другими.

И таким образом, мне думается, очень легко понять, как мог труд вначале послужить источником права собственности на общие произведения природы и как трата этой собственности на наши нужды ограничила ее. Тогда не могло быть причин для споров о праве владения и никакого сомнения в величине тех владений, которые это право давало. Право и удобство шли рука об руку; ведь так как человек обладал правом на все, к чему он мог приложить свой труд, то у него не было искушения трудиться, чтобы производить больше, нежели он мог использовать. При этом не оставалось места для споров относительно права владения и не было покушения на права других; всегда было видно, какой кусок человек

себе отрезал, и было бесполезно, равно как и бесчестно отрезать себе слишком много или брать больше, нежели нужно⁵⁷.

До основних невідчужуваних природних прав людини він включає право на життя, свободу і власність (т. зв. тріада, правова формула Локка). З них впливають всі інші природні права – права на рівність, індивідуальність, свободу дій, власну працю та її результати. Але в природному стані вони не гарантовані.

Ненадійний і небезпечний стан, бажання уникнути стану війни подвигло людей створити політичне співтовариство – державу. Оскільки люди по природі вільні, рівні і незалежні, остільки державотворення можливе тільки з їх власної згоди. Головні цілі суспільного договору і створюваної держави: збереження власності (тобто «життя, свободи і володінь»), мирне і безпечне користування нею. Держава усуває недоліки природного стану.

Держава, за Локком, – єдине, незалежне політичне співтовариство із загальною владою, законом і судом. Тепер лише воно втілює політичну владу, що виникає з договору і згоди тих, хто складає співтовариство. «І хто б не володів ... верховною владою в будь-якій державі, – відзначається в трактаті, – він зобов'язаний правити відповідно до встановлених постійних законів, проголошених народом і відомих народу, а не шляхом імпровізованих указів; правити за допомогою безпристрасних і справедливих суддів, які повинні вирішувати суперечки за допомогою цих законів, і застосовувати силу співтовариства в країні тільки при виконанні таких законів, а за рубежем – ... для охорони співтовариства від вторгнення і захоплень».

Чи не придушує держава закони свободи? Локк вважає: тепер свобода людей полягає в тім, щоб жити відповідно до встановленого закону. Це – свобода слідувати власному бажанню у всіх випадках, коли цього не забороняє закон. Він – зв'язуюча ланка громадянського суспільства. Тому «ні

⁵⁷ Локк Дж. Сочинения в трех томах: Т. 3.– М.: Мысль, 1988.– 668 с.

для однієї людини, – підкреслюється в трактаті одне з основних положень локківської теорії, – яка знаходиться в громадянському суспільстві, не може бути зроблене виключення з законів цього суспільства». Таким чином, закони тоді сприяють досягненню цілей суспільства, коли їх усі знають і виконують.

По-друге, високий престиж закону виникає з того, що він, за Локком, «основне знаряддя» збереження свободи особи, гарант від сваволі і деспотизму свободи інших осіб. «Сила без права, звернена проти особистості людини, створює стан війни» як у природному стані, так і в державі. Однак тут наявність загального закону і загального судді піддають справедливому визначенню закону обидві сторони. Передаючи свою природну владу державі, кожен її підданий залишає за собою право на життя, свободу, володіння майном, що не відчужуються ні за яких обставин. Постійні закони, з одного боку, і природні права громадян – з іншого, – ось межі влади держави.

По-третє, держава і встановлений нею загальний закон, на думку Локка, зберігають і розширюють права і свободи громадян. Адже справедливий і основний закон говорить: *Salus populi suprema lex!* (Благо народу – вищий закон!). Він надає їм рівне право перед законом, право на правосуддя, покарання злочинця, відшкодування збитків і можливість перешкодити майбутнім збиткам. Звідси очевидно, вважає мислитель, що абсолютна монархія несумісна з громадянським суспільством: там немає гарантій природних прав, рівного для усіх, загальнообов'язкового і справедливого закону, прийнятого за згодою всього суспільства, правосуддя. Головна небезпека для природних прав і законів виникає з привілеїв носія владних повноважень.

Взагалі у Локка форма правління – похідна від верховної влади, створеної за добровільною згодою більшості співтовариства для прийняття і здійснення законів. «Форма правління залежить від того, – підкреслюється в трактаті, – у кого знаходиться верховна влада, що є законодавчою». Вона може бути демократією, олігархією чи монархією (спадкоємною чи

виборною). Ні одній з них автор трактату не віддавав особливої переваги. Для нього головне, щоб організація самої влади надійно гарантувала права і свободи громадян від сваволі і беззаконня. Саме з цього головного виходила його концепція поділу влади.

Мовою документу!!!!

... Поскольку с момента объединения людей в общество большинство обладало, как было показано, всей властью сообщества, то оно могло употреблять всю эту власть для создания время от времени законов для сообщества и для осуществления этих законов назначенными им должностными лицами; в этом случае форма правления будет представлять собой совершенную демократию; или же оно может передать законодательную власть в руки нескольких избранных лиц и их наследников или преемников, и тогда это будет олигархия; или же в руки одного лица, и тогда это будет монархия; если в руки его и его наследников, то это наследственная монархия; если же власть передана ему только пожизненно, а после его смерти право назначить преемника возвращается к большинству, то это выборная монархия. И в соответствии с этим сообщество может устанавливать сложные и смешанные формы правления и в зависимости от того, что оно считает лучшим. И если законодательная власть первоначально была передана большинством одному или нескольким лицам лишь пожизненно или на какое-то ограниченное время, а затем верховная власть снова должна была вернуться к большинству, то, когда это происходило, сообщество могло снова передать ее в какие ему угодно руки и, таким образом, создать новую форму правления. Ибо форма правления зависит от того, у кого находится верховная власть, которая является законодательной (невозможно предположить, чтобы низшая власть предписывала высшей или чтобы кто бы то ни было, кроме верховной власти, издавал законы); в соответствии с этим форма государства определяется тем, у кого находится законодательная власть.

.... Под государством я все время подразумеваю не демократию или какую-либо иную форму правления, но любое независимое сообщество (any independent community), которое латиняне обозначили словом «civitas»; этому слову в нашем языке лучше всего соответствует слово «государство» (commonwealth), оно более точно выражает понятие, обозначающее такое общество людей, а английские слова «община» (community) или «город» (citty) его не выражают, ибо в государстве могут быть подчиненные общины, а слово «город» у нас имеет совершенно иное значение, чем «государство». Вот почему во избежание двусмысленности я стараюсь использовать слово «государство» в этом смысле, в котором, как я обнаружил, его употреблял король Яков I, и я полагаю, что это подлинное значение данного слова; если же кому-либо это не нравится, то я готов с ним согласиться, как только он заменит его более подходящим словом⁵⁸.

Дж. Локк розрізняв законодавчу, виконавчу і федеративну владу.

«Першим і основним позитивним законом усіх держав є встановлення законодавчої влади; точно так само першим і основним природним законом, якому повинна підкорятися сама законодавча влада, є збереження суспільства і ... кожного члена суспільства». Жоден указ кого б то не було не має сили й обов'язковості закону, якщо він не одержав санкції законодавчого органу, обраного і призначеного народом. Закон робить дійсно законом згода суспільства, «вище якої немає нічого». Такий закон – гарантія і втілення свободи. Тому законодавча влада є вищою владою в державі: вона заснована на згоді і довірі підданих, обрана народом і відповідальна перед ним. Народу завжди належить верховна влада відстороняти чи змінювати склад законодавчого органу, коли він діє всупереч народній довірі.

Повноваження законодавчої влади, за Локком, суворо обмежені: берегти життя і надбання народу, відправляти правосуддя (тут позначилися особливості англійського права, одним із джерел якого є судова практика),

⁵⁸ Локк Дж. Сочинения в трех томах: Т. 3. – М.: Мысль, 1988. – 668 с.

збереження власності громадян, видання постійних законів – повноваження, які вона не може передати в чийсь руки. Тільки вона має право вказувати, «як повинна бути вжита сила держави для збереження співтовариства і його членів». Межі повноважень, дані і встановлені суспільством, законодавча влада не вправі порушувати.

Виконавчу владу держави, яку, на думку Локка, можна назвати природною, утворює сукупність виконавчої влади кожного в природному стані, переданої в результаті суспільного договору політичному співтовариству.

Федеративна влада має право війни і миру, участі в коаліціях і союзах, вести всі справи поза даною державою. Автор трактату обумовлює: незважаючи на відмінності виконавчої і федеративної влади, обидві вони є міністеріальними і підлеглими стосовно законодавчої влади.

Законодавча і виконавча влади не повинні знаходитися в одних руках, розмірковував Локк. У протилежному випадку носії влади можуть приймати вигідні тільки для них закони і виконувати їх, робити для себе виключення із загальних законів на шкоду загальному благу, миру і безпеці, природних прав громадян. Тому законодавчий орган не повинен засідати постійно – занадто велика спокуса для депутатів узурпувати владу цілком, створювати для себе привілеї, правити тиранічно. Визначені права депутатів не повинні перетворюватися в привілеї, що виводять їх з-під влади законів. Таким чином, зі слабостей людської природи, схильності до спокус теоретично виводилася необхідність спеціальних гарантій законності і прав громадян, у т. ч. поділу влади.

Мовою документу!!!

Законодательная власть — это та власть, которая имеет право указывать, как должна быть употреблена сила государства для сохранения сообщества и его членов. Но так как те законы, которые должны постоянно

соблюдаться и действие которых непрерывно, могут быть созданы за короткое время, то нет необходимости, чтобы законодательный орган действовал все время и тогда, когда ему нечего будет делать. И кроме того, поскольку искушение может быть слишком велико при слабости человеческой природы, склонной цепляться за власть, то те же лица, которые обладают властью создавать законы, могут также захотеть сосредоточить в своих руках и право на их исполнение, чтобы, таким образом, сделать для себя исключение и не подчиняться созданным ими законам и использовать закон как при его создании, так и при его исполнении для своей личной выгоды; тем самым их интересы становятся отличными от интересов всего сообщества, противоречащими целям общества и правления. Вот почему в хорошо устроенных государствах, где благо целого принимается во внимание так, как это должно быть, законодательная власть передается в руки различных лиц, которые, собравшись должным образом, обладают сами или совместно с другими властью создавать законы; когда же они это исполнили, то, разделившись вновь, они сами подпадают под действие тех законов, которые были ими созданы; это для них новая и непосредственная обязанность, которая побуждает их следить за тем, чтобы они создавали законы для блага общества.

Но так как законы, которые создаются один раз и в короткий срок, обладают постоянной и устойчивой силой и нуждаются в непрерывном исполнении или наблюдении за этим исполнением, то необходимо, чтобы все время существовала власть, которая следила бы за исполнением тех законов, которые созданы и остаются в силе. И таким образом, законодательную и исполнительную власть часто надо разделять.

Существует еще одна власть в каждом государстве, которую можно назвать природной, так как она соответствует той власти, которой по природе обладал каждый человек до того, как он вступил в общество. Ведь

хотя в государстве члены его являются отличными друг от друга личностями и в качестве таковых управляются законами общества, все же по отношению к остальной части человечества они составляют одно целое, которое, как прежде каждый из его членов, все еще находится в естественном состоянии по отношению к остальной части человечества. Отсюда следует, что все споры, которые возникают между кем-либо из людей, находящихся в обществе, с теми, которые находятся вне общества, ведутся народом; и ущерб, нанесенный одному из его членов, затрагивает, в вопросе о возмещении этого ущерба, весь народ. Таким образом, принимая это во внимание, все сообщество представляет собой одно целое, находящееся в естественном состоянии по отношению ко всем другим государствам или лицам, не принадлежащим к этому сообществу.

Следовательно, сюда относится право войны и мира, право участвовать в коалициях и союзах, равно как и право вести все дела со всеми лицами и сообществами вне данного государства; эту власть, если хотите, можно назвать федеративной. Лишь бы была понята сущность, а что касается названия, то мне это безразлично.

Эти две власти, исполнительная и федеративная, хотя они в действительности отличаются друг от друга, так как одна из них включает в себя исполнение муниципальных законов общества внутри его самого по отношению ко всему, что является его частями, другая же включает в себя руководство внешними безопасностью и интересами общества в отношениях со всеми теми, от кого оно может получить выгоду или потерпеть ущерб, все же эти два вида власти почти всегда объединены. И хотя эта федеративная власть при хорошем или дурном ее осуществлении имеет огромное значение для государства, все же она менее способна руководствоваться предшествующими постоянными положительными законами, чем исполнительная власть; и поэтому по необходимости она должна предоставляться благоразумию и мудрости тех, в чьих руках она

находится, для того чтобы она была направлена на благо общества. Ведь законы, касающиеся взаимоотношений подданных друг с другом, направлены на руководство их действиями и вполне могут предшествовать им. Но то, что следует сделать в отношении иностранцев, во многом зависит от их поступков и от различных замыслов и интересов, и это по большей части следует предоставлять благоразумию тех, кому доверена эта власть, чтобы они могли руководствоваться самым лучшим, что дает их искусство, ради пользы государства.

Хотя, как я сказал, исполнительная и федеративная власть в каждом сообществе в действительности отличается друг от друга, все же их вряд ли следует разделять и передавать одновременно в руки различных лиц. Ведь обе эти власти требуют для своего осуществления силы общества, и почти что невыполнимо сосредоточивать силу государства в руках различных и друг другу не подчиненных лиц или же создавать такое положение, когда исполнительная и федеративная власть будут доверены лицам, которые могут действовать независимо, вследствие чего сила общества будет находиться под различным командованием, а это может рано или поздно привести к беспорядку и гибели⁵⁹.

Тривалі зловживання, правопорушення і хитрощі з боку влади, пише Локк, роблять правомірним повстання народу. «Повстання – це спротив не окремим особам, але владі». Ті, хто силою порушують конституцію і закони і силою ж виправдують своє порушення, ким би вони не були, є істинними заколотниками. Народ вправі передати владу в руки тих, хто може забезпечити йому досягнення цілей, заради яких створювалася держава.

Отже, Локк, поглиблюючи і переробляючи досягнення політико-юридичного знання і передової наукової думки XVII ст., з огляду на історичний досвід англійської революції, послідовно розвиває природно-правову теорію. Її наріжним каменем виступають у нього природні права і

⁵⁹ Локк Дж. Сочинения в трех томах: Т. 3. – М.: Мысль, 1988. – 668 с.

свободи людини – у додержавному стані, у громадянському суспільстві як основі держави, верховної влади, загального закону, що принесло англійському мислителю славу засновника лібералізму.

Вчення Локка про право і державу розвивалося в наступному столітті французькими просвітниками, теоретиками американської революції.

Поміркуйте:

- 1. Якими були погляди Дж. Локка на походження держави?***
- 2. Яка мета, на думку Локка, створення держави?***
- 3. Охарактеризуйте державу, описану Локком.***

Видатний письменник і філософ Вольтер (1694–1778) справедливо вважається натхненником і визнаним лідером європейського Просвітництва. У численних філософських, історичних, драматичних, поетичних творах, публіцистиці і роботах з кримінального права і процесу Вольтера відбилися його політико-правові погляди.

Вольтер розглядав історію, громадське життя як арену боротьби добра і зла, освіти і неучтва, забобонів і марновірства – винуватців існуючих соціальних зол. Занадто великим є їх вплив на політичні відносини, верховну владу. Розсадниками марновірств і неучтва мислитель вважав церкву, католицизм, темряву народних мас. Високо цінуючи знання, мислитель все ж вважав: атеїзм небезпечний для простолюду – «Атеїст бідний і злий, який вірить у безкарність, – писав Вольтер, – буде дурень, якщо не уб'є вас, щоб привласнити ваші гроші. Чернь стане ордою розбійників». Бог необхідний людям. «Без Бога я сам для себе Бог, я пожертвую світом заради моїх фантазій». Він писав про необхідність освіти, торжество розуму, «природної релігії», під якою розумів принципи моралі, загальні для всього людства.

З позицій раціоналізму Вольтер критикує феодальні порядки, абсолютизм сваволі влади, в т. ч. і правову: «людське суспільство, яким править сваволя, схоже зовсім на череду під'яремних волів, що працюють на хазяїна». Пропонував звільнення кріпаків, що належать державі і

церкві, викуп поміщицьких селян за згодою їх власників. Він закликав скасувати кріпосництво й у Пруссії, Росії, Польщі. В «Історії Росії при Петрові Великому» (1759 р.), ідеалізуючи Петра I, вихваляв його реформи. У своєму «Проханні до всіх посадових осіб королівства» (1759 р.) виступив на захист селян.

Як публіцист Вольтер виступав послідовним борцем за правосуддя, засуджував інквізицію, християнські трибунали. У своїх статтях і листах виступав правозахисником несправедливо засуджених, таврував нецтво, юридичну безграмотність суддів, писав: «Якщо правосуддя зображується з пов'язкою на очах, то потрібно, щоб розум був його вожатим». У працях з кримінального права і процесу критикував теорію формальних доказів, зокрема, «визнання» звинуваченим своєї вини, захищав найважливіші принципи правосуддя – законності, рівності при застосуванні закону, гласності процесу, співмірності покарання злочину, справедливості, участі адвокатів у процесі тощо. Вважав, що карати повинна не людина, а закон, виступав проти страти, катувань. Пропонував здійснити реформу законодавства, демократизувати його в інтересах людини і держави.

Вольтер захищав природні права людини. Природне право, на його думку, утверджує справедливість у людських відносинах. Самим справедливим вважав свободу і власність. Під свободою просвітник розумів усунення феодальних пережитків, незалежність громадян від сваволі: «Свобода полягає в тому, щоб залежати тільки від одних законів». Завдяки їй, люди стають незалежними, автономними суб'єктами політичних відносин і права. З ідеї Вольтера про перетворення підданих у повноправних громадян, повернення їм невідчужуваних прав – на особисту недоторканність, свободу совісті, свободу слова і друку та ін., проростала нова філософія права з її ідеєю «панування права».

Матеріальною передумовою свободи і незалежності громадян в державі у Вольтера виступає приватна власність і рівні права. «Власницький дух подвоює сили людини, – вважав мислитель. – На себе і на свою родину працюють з більшим зусиллям і задоволенням, ніж на хазяїна». Був рішучим

противником майнової рівності (егалітаризму), розумів рівність в політико-юридичному змісті: рівність перед законом і судом, рівне право на «підтримку Порядку», участь у створенні законів. Свобода, а не власність зрівнює людей. Не всі будуть багаті, але бідні вільні продавати свою працю тому, хто більше заплатить. Ця свобода замінить їм власність. «Бути вільним, знати тільки рівних – ось істинне життя», – писав філософ.

Відповідно до поглядів Вольтера, на зміну деспотичному правлінню прийде царство розуму і свободи, що вже готується («починають мислити, просвіщатися і грамотно писати»). Гарантом реалізації природних прав людини стане держава. Її політична організація важлива для філософа не у формі, процедурі влади, а в суті – реалізації в ній свободи. Він виходив з того, що «досконалого державного устрою не було ніколи». Самим прийнятним державним ладом називає республіканський: він усіх більш наближає людей до природної рівності, що охороняється законами. Така рівність не припускає знищення підлеглості одних іншим: «ми всі в однаковій мірі люди, але ми не рівні члени суспільства», за своєю роллю, місцем у ньому. Зате кожному («і султану, і охоронцю») рівною мірою належать усі природні права – у правомочності розпоряджатись собою, своїм майном. «Я легко пристосувався б до демократичного ладу», – зауважує філософ, але вважає, що він важко реалізується на практиці.

Політичні реалії Франції й інших абсолютистських режимів Європи уможливають, переконаний просвітник, їх трансформацію в «освічені монархії». Зразком мудрого правління Вольтер називає Англію, де влада короля обмежена і де народ бере участь в управлінні. Він вважає, що народи були б щасливі, маючи госуларів-філософів. «Наступить день, коли у керівництва встануть філософи. Готується царство розуму».

Розчарувавшись у готовності європейських монархів до ліберальних реформ «зверху» і під впливом наростання революційних настроїв у Франції, він дійде висновку: заради свободи народ має право на повстання і скинення тиранів. На урні з його прахом, встановленої 1791 р. у паризькому Пантеоні,

були викарбувані безсмертні слова великого Вольтера: «Якщо людина поневолена тиранами, вона повинна їх скинути». Ставлення основоположника Просвітництва до революції було типовим для французьких просвітників XVIII ст.: міркування про небажаність кровопролиття, про пагубні наслідки громадянської війни переростали у впевненість неминучості революції.

Таким чином, просвіта, свобода, рівність є воістину девізом політичної доктрини Вольтера. Своїми ідеями він намітив програму французького Просвітництва, визначив шлях звільнення від феодальних пут, повалення абсолютизму. Вплив вольтеріан-ських ідей тією чи іншою мірою зазнали просвітники багатьох країн. Він відстоював загальнолюдський прогрес, загальнолюдські моральні цінності. «Людство є принципом усіх моїх думок», – любив повторювати він. І у своєму житті був вірним сформульованому ним принципу дії, вибору.

Мовою документу!

(Витяги з праць)

- Мені здається, що головне полягає не в метафізичній аргументації, а в тому, щоб зважити, чи потрібно для загального блага людей, цих нещасних мислячих тварин, прийняти існування Бога, який нагороджує та карає, який слугує нам водночас і вуздечкою і втіхою, чи облишити цю ідею, полишаючи нас у бідах без надії, а при здійсненні злочинів – без докорів сумління.

- Отже, віра в Бога, який винагороджує за добрі справи та карає за погані, прощає невеличкі провини, є найбільш корисною для людського роду. Це єдина вуздечка для могутніх людей, які нахабно здійснюють явні злочини. Це єдина вуздечка і для людей, які вміло здійснюють таємні злочини. Я не говорю вам, друзі мої, що до цієї необхідної віри треба примішувати забобони, які її ганьблять і які могли би навіть сприяти її загибелі. Атеїст – це чудовисько, яке пожирає тільки для того, щоб задовільнити свій голод. Забобонна людина – це інше чудовисько, яке мордує людей в ім'я обов'язку.

Я завжди помічав, що можна вичікувати атеїста, але забобонну людину ніколи не можна вилікувати повністю. Атеїст – це розумна людина, яка помиляється, але яка мислить сама. Забобонна людина – це грубий дурень, який завжди має лише позичені в інших людей думки... Так, друзі мої, атеїзм і фанатизм – це два полюси смуту та жаху. Невелика зона доброчесності лежить між цими двома полюсами. Йдіть твердим кроком по цій стежині. Віруйте в благого бога та будьте доброчесними.

- Ви самі визнаєте, що віра в Бога утримала кількох людей на межі злочину: цього мені достатньо. Якщо ця віра попередила хоча б десяток вбивств, обманів і несправедливих вироків, то я вважаю, що її повинна прийняти вся земля.

- Жодне суспільство не може існувати без справедливості. То ж оголосимо Бога справедливим. Якщо закон держави карає явні злочини, привітаємо Бога, який карає таємні злочини. Нехай філософ буде спінозистом, якщо він бажає, але нехай державна людина буде деїстом.

Ви не знаєте, що таке Бог, як він буде карати, як він буде винагороджувати. Але ви знаєте, що він повинен бути розумним владикою і чесним владикою; цього достатньо. Жоден смертний не повинен вам суперечити, тому що ви стверджуєте річ очевидну і необхідну для людського роду.

- На нашій нещасній планеті неможливо, щоб люди, живучи в суспільстві, не були розділені на два класи: багатих, які наказують, і бідних, які їм служать.

- Всі селяни не будуть багаті, і не потрібно, щоб вони були багаті. Необхідні люди, які володіють тільки руками і доброю волею. Вони будуть вільні продавати свою працю тому, хто краще заплатить. Ця свобода замінить їм власність. Їх буде підтримувати міцна віра в справедливу заробітну платню. Вони з радістю залучать свої сім'ї до своєї важкої, але корисної праці.

- Англійська нація – єдина в світі, якій вдалося обмежити владу королів, чинячи їй опір, і яка після довгих зусиль встановила, нарешті, це мудре правління, де володар всемогутній, якщо він хоче творити добро, але руки якого зв'язані, якщо він задумує зло; де вельможі величні без нахабності і васалів і де народ бере участь в управлінні, не вдаючись до смуту.

- Не вірили, що володарі чимось зобов'язані філософам. Однак істиною є, що цей філософський дух, який охопив всі стани, крім простого люду, багато сприяв тому, щоб виховати почуття поваги до прав володарів. Сварки, які колись призводили до відлучень, інтердиктів, розколів, тепер не спричиняють їх. Говорять, що народи були б щасливіші, маючи володарів-філософів, однак і володарі були б щасливіші, якби мали значну кількість підданих-філософів.

- Забобон – найстрашніший ворог людського роду. Коли він опанує володаря, то перешкоджає йому чинити добро для свого народу; коли він запанує народом, то піднімає його проти володаря. На землі не було жодного випадку, коли б філософи виступили проти законів володаря. Не знайдеться століття, в котрому б забобон та релігійне піднесення не стали причиною смут, які вселяють жах.

- Подібно до того, як найбільшим фізичним злом є смерть, так найбільшим моральним злом є, звичайно, війна. Вона тягне за собою всі злочини, пограбування, спустошення, всеможливі види смерті.

- Росте нове покоління, яке ненавидить фанатизм. Настане день, коли при керівництві стануть філософи. Готується царство розуму⁶⁰.

Видатним теоретиком держави і права французького Просвітництва був Шарль Луї де Монтеск'є (1689–1755). Його суспільно-політичні погляди викладені в сатиричному романі «Перські листи» про феодально-

⁶⁰ Антология мировой философии: В 4-х т. Т. 2. Европейская философия от эпохи Возрождения по эпоху Просвещения. – М., 1970. – С. 547–557.

абсолютистські порядки у Франції, історичному нарисі «Роздуми про причини величі і падіння римлян», а також у фундаментальній праці «Про дух законів», що принесли автору європейську славу.

Особливостями методології Монтеск'є в дослідженні природи права, держави, політики, законодавства є, по-перше, послідовний історизм, встановлення закономірностей історичного процесу. «Я установив загальні начала, – писав він у передмові до трактату «Про дух законів», – і побачив, що окремі випадки наче самі собою підкоряються їм, що історії всіх народів впливали з них як наслідок». Для мислителя історія людства – незалежний від Бога закономірний процес, закони – необхідні відносини, що впливають із природи речей, об'єктивно існуючого правила. Етапи розвитку людського суспільства, від далекого первісного до сучасної цивілізації у Монтеск'є – це зміна фізичних закономірностей на соціальні, котрі впливають і визначають загальний дух, загальний характер нації. Використовуючи емпіричний, порівняльно-історичний, хронологічний методи вивчення минулого, він переконливо показує вплив історичних закономірностей і обставин на виникнення права і держави, форми і принципи правління, докладно досліджує римське законодавство, походження і зміни цивільних законів у Франції, історію права і держави інших країн.

По-друге, розглядаючи виникнення політично організованого суспільства як історичний процес, вплив його закономірностей на дух нації, Монтеск'є відводив важливу роль фізичним і моральним причинам, що впливають на громадське життя, принципи правління і законодавство. Насамперед – географічним факторам: клімату, розміру і розташуванні країни, чисельності її населення, якості ґрунтів і т.п. З розвитком цивілізації в дію вступають моральні фактори: спосіб життя, вдачі і звичаї її народів, їх релігія, ступень свободи в державі тощо. Як писав сам просвітник, «моральні причини більш впливають на загальний дух, загальний характер нації і повинні більш враховуватися при виявленні загального духу в порівнянні з фізичними причинами». Дійсно, там, де сам Монтеск'є відступає від цього

правила, абсолютизує географічні фактори, він приходить до довільних висновків (на зразок того, що азійські народи схильні до підкорення, а європейці – до панування. Ці ідеї мислителя згодом були використані ідеологами геополітики і расизму). Але сам Монтеск'є мав на меті показати «тріумф моралі над кліматом».

Головна тема «Про дух законів» – політична і громадянська свобода людини, захищена законами. Обґрунтування ідеалу свободи мислитель пов'язував із природою права і держави, державним ладом, якістю позитивних законів.

Яка природа права і держави? Світ розумних істот, зауважує Монтеск'є, далеко ще не керується з такою досконалістю, як світ фізичний. Як істота розумна, людина в природному стані керується незмінними природними законами. До природних законів він відносив прагнення до миру, добування їжі, потяг до зближення, бажання жити в суспільстві.

З'єднавшись у суспільстві, люди втрачають свідомість своєї слабості, рівність між ними зникає і починається війна. На думку Монтеск'є, це війна двоякого роду: між націями і між окремими особами. «Ця двояка війна спонукує установити закони між людьми». Так з'являються закони, що визначають відносини між народами (міжнародне право), між правителями і підданими (право політичне), відносини всіх громадян між собою (право громадянське). Єдність волі людей утворює громадянський стан, досить розвинений стан життя людей у суспільстві, що передує державі.

Оскільки суспільство не може існувати без уряду і загальних законів (щоб захистити справедливість і уникати війни між людьми), згідно з Монтеск'є, необхідна держава. «З'єднання всіх окремих сил ... утворює те, що називається політичним станом (державою)». Уряд повинен відповідати характеру народу, для якого він встановлений. На уряді лежить обов'язок гарантувати всім підлеглим захист їх законних інтересів.

Закон взагалі є, за Монтеск'є, розумом людським, керуючим усіма людьми. Тому закони політичні і громадянські кожного народу не більш як

окремі випадки застосування цього розуму. Далі він досліджує ті чинники, що у своїй сукупності утворюють «дух законів»: вони повинні відповідати властивостям народу, для якого вони встановлені (адже лише в надзвичайно рідких випадках ці закони можуть виявитися придатними і для іншого народу); природі і принципам правління; фізичним і моральним властивостям країни (її клімату, величині, способу життя народу, ступеню свободи, релігії населення, вдачам і звичаям тощо.) Таким чином, тут вперше визначені і систематизовані правоутворюючі чинники для національного законодавства.

Ш.Монтеск'є розрізняє три форми правління: республіку, монархію і деспотію. Республіканське правління – де верховна влада в руках або усього народу (демократія), або його частини (аристократія). Монархічне – правління однієї людини, але за допомогою твердо встановлених законів. У деспотії все визначається сваволею однієї особи поза всякими законами і правилами. «Не можна говорити без жаху про це потворне правління», – відзначається в трактаті.

Республіка, за Монтеск'є, характерна для невеликих держав (типу грецького поліса), монархія – для держав середньої величини, деспотія – для імперій. Однак і республіканське правління може бути встановлене на великій території, якщо мова йде про федеративну республіку («суспільство суспільств»).

Природі кожного правління відповідає принцип його діяльності, що грає правотворчу роль. Належними принципами у республіці (особливо в демократії) Монтеск'є називає добродетель (любов до законів і батьківщини, рівності і помірності), у монархії – честь, у деспотії – страх. Місце добродетелі – поруч із свободою. Принципам правління повинні відповідати й основні (конституційні) закони держави.

До основних законів демократії Монтеск'є відносить закони, що визначають верховенство народу, його право видавати закони (обрання законодавчої влади), призначати правителів і посадових осіб, контролювати їх, закони виховання (любіві до демократії, добродетелі) та ін. До основних

законів аристократії Монтеск'є відносить ті, які визначають право частини народу видавати закони і стежити за їх виконанням. На його думку, аристократія буде тим краще, чим більше вона наближається до демократії, що і повинно визначати напрямок законодавства в аристократії. У монархії, де джерелом влади є сам государ, до основних законів просвітник відносить ті, котрі визначають напрямки влади, наявність підлеглої і залежної влади, їх повноважень, де головною є влада дворянства. Інакше монарх стає деспотом. У деспотії, де, власне, немає законів, основним законом є наявність посади повновладного візиря. Деспотія – антипод держав з поміркованою формою правління.

Автор трактату просліджує також вплив принципів різних видів правління на характер цивільних і кримінальних законів, на форми судочинства і визначення покарань. На його думку, чим більш правління наближається до республіканського, тим виразніше і точніше стає спосіб відправлення правосуддя. «Природа республіканського правління вимагає, щоб суддя не відступав від букви закону, – відзначає мислитель. – Там не можна витлумачувати закони на шкоду громадянину, коли справа йде про його майно, його честь чи його життя». У державах демократичних добродійність спроможна утримувати від багатьох злочинів. У цих державах законодавець буде менш піклуватися про покарання за злочини, ніж про попередження злочинів. Причини всякої розбещеності – від безкарності злочинів, вважає Монтеск'є, а не від слабості покарань. У демократії більше цінують свободу громадян.

Свобода, за Монтеск'є, «це право робити все, що дозволено законами». Подібно до Вольтера він ототожнює політичну свободу з особистою безпекою, незалежністю індивіда від сваволі влади, громадянськими правами. Розвиваючи вчення Дж. Локка, французький просвітник вважав: щоб не було можливості зловживати владою, необхідний поділ влади в державі на законодавчу, виконавчу і судову.

Принцип поділу влади полягає, згідно з Монтеск'є, у тім, щоб вони належали різним державним органам. Поза розмежування компетенції

передбачається надання кожній з трьох влад спеціальних повноважень з тим, щоб вони обмежували і стримували одна одну, діяли узгоджено. «Все загинуло б, – вважає він, – якби в одній і тій же особі чи установі, складеній з сановників чи дворян, чи з простих людей, були з'єднані ці три влади: створювати закони, здійснювати загальнообов'язкові постанови і судити злочини чи позови приватних осіб». Ведучі і визначальні позиції в системі влади надаються законодавчій владі. Судова «у певному сенсі як би зовсім не влада». Такий поділ і взаємне стримування влади, за Монтеск'є, є головною умовою для забезпечення політичної свободи в її відношенні до державного ладу. Вона встановлюється основними законами держави. Саме ці умови, а не природа державного ладу, будь то демократія чи аристократія, забезпечують політичну свободу, верховенство права.

По-друге, свобода стосовно громадянина може бути результатом звичаїв, «загального духу народу», фізичних властивостей країни і відповідності їм цивільних законів.

По-третє, безпека громадян забезпечується головним чином доброякісними кримінальними законами і правосуддям. «Якщо не захищена невинність громадян, то не захищена і свобода, – пише Монтеск'є. – Знання про найкращі правила, якими слід керуватися при карному судочинстві, важливіше для людства всього іншого в світі».

По-четверте, політична свобода громадян у значній мірі залежить від дотримання принципу відповідності покарання злочину. «Свобода тріумфує, – зауважує Монтеск'є, – коли кари, що накладаються кримінальними законами, добуваються ними з особливої природи злочинів». Тоді немає місця сваволі, а покарання вже залежить не від капризу законодавця, але від суті справи.

По-п'яте, залежність свободи від законів вимагає точної класифікації законів, дотримання правил їх складання і точного їх застосування. Люди, відзначає Монтеск'є, керуються різними законами: природним, божественним (правом релігії), церковним (канонічним), міжнародним, державним, цивільним, сімейним правом. І «вища задача людського розуму полягає в

тому, – пише мислитель, – щоб точно визначити, до якого з названих розрядів переважно відносяться ті чи інші питання, що підлягають визначенню закону, щоб не внести безладдя в ті начала, які повинні керувати людьми».

Основополагаючими принципами законодавства Монтеск'є називає відповідність законів позитивних «духу народу», фізичним властивостям країни, принципу правління, «духу помірності», адже «благі політичне, як і благо моральне, завжди знаходяться між двома крайнощами.... Він формулює правила складання законів, якими повинен керуватися законодавець. Зокрема, склад законів повинен бути стислий і простий. Слова закону повинні бути однозначними, викликаючи у людей одні і ті самі поняття. Закони не повинні вдаватися в тонкощі, оскільки «вони призначені для людей посередніх здібностей і містять в собі не мистецтво логіки, а здорові поняття батька сімейства». Не слід робити змін у законі без достатніх до того підстав. Не слід забороняти дії, у яких немає нічого дурного, лише заради чогось більш досконалого і т.д.

Теорія закону в Монтеск'є, його концепція принципів правління, поділу влади, політичної свободи мали значну новизну, поєднували ліберальне розуміння свободи з ідеями конституціоналізму. Обґрунтована ним тріада влади (законодавчої, виконавчої і судової) згодом стала класичною формулою теорії конституціоналізму. В умовах передреволюційної Франції його вчення закликала до створення представницьких органів влади і передачі їм законодавчих повноважень. Як компроміс, він допускав збереження привілеїв дворянства, передбачав створення в Законодавчих Зборах верхньої палати. Зразком послідовного втілення принципу поділу влади мислитель називав державний лад Англії, де законодавча влада належить парламенту, виконавча – королю, а судова – присяжним. Імовірно, така форма правління представлялася йому й у майбутній Франції.

Вчення Монтеск'є вплинуло на всю наступну політико-правову думку, особливо на розвиток теорії і практики правової державності. До його ідей зверталися представники історичної і соціологічної шкіл права. Ідеї свободи,

громадянських прав і поділу влади одержали закріплення і розвиток у конституційних актах революційної Франції, Конституції США і конституціях ряду інших держав.

ШАРЛЬ МОНТЕСК'Є «ПРО ДУХ ЗАКОНІВ» 1748 р. (Витяги)

Про принцип різних типів правління

Природа республіканського правління полягає в тому, що при ньому верховна влада належить усьому народу або певній кількості родин; природа монархічного – в тому, що там влада належить володареві, який управляє відповідно до встановлених законів; природа деспотичного типу правління – в тому, що там керує одна особа за своєю волею та забаганками.

Про закони виховання

Закони виховання повинні бути різними для кожного типу правління: в монархіях їх предметом буде честь, у республіках – доброчесність, у деспотіях – страх.

Про виховання в монархіях

У монархіях виховання отримують в основному не в публічних школах, де навчаються діти; справжнє виховання починається для людини лише з часом її вступу в світ. Світ – ось та школа, де ми знайомимося з тим загальним нашим наставником і керівником, ім'я котрому – честь.

Про виховання в деспотичній державі

Як у монархічних державах виховання прагне вселити в серця дух зарозумілості, так у деспотичних державах воно прагне його принизити. Воно повинно бути просякнуте духом рабства.

У певному змісті виховання там зовсім відсутнє. Потрібно позбавити людину всього, щоб дати їй дещо, і спочатку зробити з неї дурного підданого, щоб потім отримати доброго раба.

Про виховання в республіканській державі

Ні одне правління не потребує допомоги виховання такою мірою, як республіканське. Страх у деспотичних державах зароджується сам по собі,

під впливом погроз та покарань; честь у монархіях знаходить собі опору в пристрастях людини і сама служить їм опорою; а політична чеснота є самовідданість – річ завжди дуже важка.

Цю чесноту можна визначити як любов до законів і до вітчизни. Ця любов, що вимагає постійної переваги суспільного блага над особистим, лежить в основі всіх приватних чеснот: всі вони становлять не що інше, як цю перевагу.

Ця любов набуває особливої сили в демократіях. Тільки там управління державою довіряється кожному громадянину.

Про дух крайньої рівності

У природному стані люди народжуються рівними, але вони не можуть зберегти цієї рівності: суспільство забирає її в них, і вони знову стають рівними лише завдяки законам.

Розпізнавальні властивості республіки

Республіка за своєю природою передбачає невелику територію, оскільки в іншому випадку вона не втримається. У великій республіці будуть і великі багатства, а отже, і непомірні бажання. Коло суспільних інтересів, які доручаються турботам громадянина, стане надто обширним. Посиляться особисті інтереси. Спочатку людина відчує, що вона може стати щасливою, великою і славною поза своєю вітчизною, а згодом переконається, що вона може досягнути величі тільки одна на руїнах вітчизни.

Розпізнавальні властивості монархії

Монархічна держава повинна бути середніх розмірів. Якщо б зона була малою, вона сформувалась би як республіка; а якщо б вона була надто простора, то перші особи в державі, сильні за своїм становищем, перебуваючи далеко від володаря і маючи власний двір в стороні від його двору, захищені від швидких каральних заходів законами та звичаями, могли б перестати йому коритися...

Розпізнавальні властивості деспотичного типу правління Великі розміри імперії – передумова для деспотичного управління. Потрібно, щоб

віддаленість місць, куди розсилаються накази правителя, врівноважувалися швидкістю виконання цих наказів; щоб перешкодою, яка стримує недбалість з боку начальників віддалених областей та їх чиновників, служив страх; щоб уособленням закону була одна людина; щоб закон безперервно змінювався з урахуванням всеможливих випадковостей, кількість яких завжди зростає з розширенням кордонів держави.

Як республіки захищають свою безпеку

Невеликі республіки гинуть від зовнішнього ворога, а великі - від внутрішньої виразки.

Люди... винайшли особливий лад, який поєднує внутрішні переваги республіканського правління з зовнішньою силою монархічного правління. Я говорю про федеративну республіку.

Складаючись з невеликих республік, федерація користується благами внутрішнього управління кожної з них, а для відносин зовнішніх вона має, завдяки об'єднанню сил, усі вигоди великих монархій.

Як забезпечують свою безпеку деспотичні держави Республіки захищають себе, поєднуючись одна з одною, а деспотичні держави заради цієї ж мети відокремлюються і, так би мовити, ізолюються одна від одної. Вони жертвують частиною своєї країни, спустошують її окраїни і перетворюють їх у пустелю, внаслідок чого центр держави стає неприступним ворогові.

Деспотична держава, захищаючи себе, використовує ще й інший тип відокремлення; вона передає свої віддалені провінції в управління васальним державам... турки з великими для себе вигодами помістили між собою і своїми ворогами татар, молдаван, валахів і колись – трансильванців.

Як забезпечує свою безпеку монархія

Монархія не руйнує сама себе, як деспотична держава... в монархії є фортеці для захисту кордонів та армії для захисту цих фортець. Деспотичні

держави здійснюють напади одна на другу; війни ведуться тільки між монархіями.

Фортеці становлять приналежність монархії; деспотичні держави бояться будувати їх у себе. Вони нікому не зважуються довірити їх, оскільки там ніхто не любить ні держави, ні монарха.

Що таке свобода

Політична свобода полягає зовсім не в тому, щоб робити, що заманеться. У державі, тобто в суспільстві, де є закони, свобода може полягати лише в тому, щоб мати можливість робити те, що повинно хотітися, і не бути примушеним робити те, чого не хочеш.

Необхідно з'ясувати для себе, що таке свобода і що таке незалежність. Свобода – це право робити все, що дозволено законами. Якщо б громадянин міг робити те, що цими законами забороняється, то в нього не було б свободи, оскільки те ж саме могли б робити й інші громадяни.

Про державний лад Англії.

У кожній державі є три типи влади: влада законодавча, влада виконавча, яка відає питаннями міжнародного права, і влада виконавча, яка відає питаннями права цивільного.

У силу першої влади монарх або заклад створює закони, тимчасові або постійні, та виправляє або скасовує існуючі закони. В силу другої влади він оголошує війну або укладає мир, посилає або приймає послів, забезпечує безпеку, попереджує нашествя. В силу третьої влади – карає злочини та вирішує сутички приватних осіб. Останню владу можна назвати судовою, а другу – просто виконавчою владою держави.

Для громадянина політична свобода – це душевний спокій, що базується на переконанні в своїй безпеці. Щоб володіти цією свободою, необхідне таке правління, при якому один громадянин може не боятися другого.

Якщо законодавча та виконавча влади будуть поєднані в одній особі або закладі, то свободи не буде, оскільки можна остерігатися, що цей

монарх або сенат почне створювати тиранічні закони для того, щоб таким же чином тиранічно їх застосовувати.

Не буде свободи і в тому випадку, якщо судова влада не відокремлена від влади законодавчої та виконавчої. Якщо вона поєднана з законодавчою владою, то життя і свобода громадян виявляться у владі сваволі, оскільки суддя буде законодавцем. Якщо судова влада поєднана з виконавчою, то суддя отримує можливість стати пригноблювачем.

Все загинуло б, якби в одній і тій же особі або закладі, який складається з сановників, з дворян або простих людей, були поєднані ці три влади: влада створювати закони, реалізувати постанови загальнодержавного характеру та влада су руті злочини або позови приватних осіб. Про те, що католицька релігія більшою мірою узгоджується з монархічним типом правління, а протестантська – з республіканським У період виникнення і первинного розвитку в державі релігія зазвичай узгоджується з загальним ладом правління, тому що як ті, хто її приймає, так і ті, хто її запроваджує, не мають інших уявлень про громадянський порядок, окрім тих, які панують у державі, де вони народились і вирости.

Коли два століття тому християнську релігію спіткав нещасний поділ на католицьку та протестантську, північні народи прийняли протестантство, південні ж залишились католиками.

Причина цього та, що в північних народів існує і завжди буде існувати дух незалежності та свободи, невластивий південникам; тому релігія без явного глави більше відповідає духу незалежності цього клімату, ніж та, котра такого главу має⁶¹.

Новий напрямок суспільної думки – політичний радикалізм – пов'язаний з ім'ям видатного французького філософа, письменника, теоретика педагогіки, драматурга і композитора Жан Жака Руссо (1712–

⁶¹ Ш. Монтеск'є. Избранные произведения. – М., 1955. – С.157–733.

1778). Його програма корінних перетворень суспільного ладу відбивала інтереси і вимоги незалежних верств суспільства.

Літературну популярність Руссо приніс його нарис «Роздуми про науки і мистецтва», що одержав першу премію Діжонської академії. Відповідаючи на запитання: «Чи зробив прогрес наук і мистецтв людей більш щасливими і більш моральними?», він писав, всупереч традиціям Просвітництва: прогрес наук і мистецтв, нічого не додавши до нашого благополуччя, тільки зіпсував характери.

Однак центральне місце у світогляді Руссо займали його соціально-політичні ідеї. Найбільш повний їх виклад і обґрунтування містили його історичний нарис «Роздуми про походження і підстави нерівності між людьми» (1755 р.) і знаменитий трактат «Про Суспільний договір, або Принципи політичного права» (1762 р.). Проблеми суспільства, держави і права мислитель починає вирішувати, вивчаючи природний і громадянський стан людини.

У природному стані, за Руссо, всі вільні і рівні, відсутня приватна власність. У ході удосконалення навичок і знань людини склалися суспільні зв'язки, зароджувалися соціальні формування – сім'я, народність. Сім'я, на його думку, – саме давнє із суспільств.

Однак розвиток цивілізації, пише Руссо, призвів до появи і росту соціальної нерівності, регресу свободи. Майнова нерівність стала наслідком встановлення приватної власності на землю. На зміну природному стану з цього часу прийшло громадянське суспільство. «Перший, хто, огородивши ділянку землі, придумав заявити: «Це моє!» і знайшов людей досить простодушних, щоб тому повірити, був справжнім засновником громадянського суспільства». Це призвело до появи багатих і бідних, між якими розпалюється запекла боротьба, і, як наслідок, – політична нерівність, заснування публічної влади. Так з'явилася держава.

Тепер суспільство поділилося на правлячих і підвладних. Створені шляхом пагубного договору держава і закони «наклали нові пута для слабких

і додали нові сили багатому, безповоротно знищили природну свободу, назавжди установили закон власності і нерівності, перетворили спритну узурпацію в непорушне право і заради вигоди кількох честолюбців прирекли з тих пір весь людський рід на працю, рабство й убогість». Остання межа нерівності настає з переродженням держави в деспотію. У ній немає більше ні правителів, ні законів – там тільки одні тирані. Рівність тут відновлюється, тому що піддані перед деспотом – ніщо у своєму рабстві і безправ'ї. «Людина народжується вільною, але усюди вона в кайданах». Народ знову повертається в природний стан, коло замикається.

Поки народ примушений коритися і кориться, пише Руссо, він поводить себе добре. Якщо народ скидає ярмо, він чинить ще краще, повертаючи собі свободу. Тут мислитель явно виправдує насильницьке повалення абсолютизму, позбавленого легітимності. Таким чином, первісний договір про заснування держави, що безповоротно знищила природну свободу, перетворив спритну узурпацію в непорушне право. Уряд і закони тут втратили правовий характер. Сила замінила право, а рабство – свободу. Але «сила не творить право», – вважає філософ. «Слова рабство і право суперечать одне одному; вони взаємно виключають одне одного».

У протиположному, порочному і згубному для людства напрямку розвитку суспільства і держави, Руссо розвиває свою концепцію суспільної (соціальної) угоди (Contrat social) як «справжнього договору між народами і правителями». Його формула зводиться до наступних положень: кожний передає в загальне надбання і ставить під вище керівництво загальної волі свою особистість і усі свої сили, перетворюючись в нероздільну частину цілого. Це колективне Ціле одержує в результаті такого акту свою єдність, своє загальне Я, своє життя і волю. Це особа юридична, «колись іменувалася громадянською общиною, нині ж іменується Республікою, або Політичним організмом: його члени називають цей Політичний організм Державою, коли він пасивний, Сувереном, коли він активний, Державою – при зіставленні її з її подібними».

У результаті такого правильного і законного договору утворюється асоціація рівних і вільних індивідів, у сукупності вони одержують ім'я народу, окремо – громадян, як тих, хто бере участь у верховній владі, підданих, як підлеглих законам держави. Таким чином, відчуження за суспільним договором природної свободи і рівності відшкодовується кожному (але вже як нерозривній частині цілого, члену народу-суверена, громадянину) у виді договірно встановлених прав і свобод. Суспільний договір, за Руссо, служить у державі основою всіх прав. Завдяки йому усі стають «рівними в результаті угоди і по праву».

Якщо в природному стані свобода індивіда, згідно з Руссо, обмежувалася лише його фізичною силою, то в республіці свобода громадянська обмежена загальною волею. Тільки одна загальна воля, вважає мислитель, може управляти силами держави відповідно до мети її встановлення, яка є загальним благом. Загальне благо як мета держави, за його переконанням, може бути виявлено тільки більшістю голосів. «Загальна воля завжди права», – стверджував Руссо. При цьому він розрізняє загальну волю і волю усіх: перша має на увазі загальні інтереси, друга – інтереси приватні і являє собою лише суму висловленої волі приватних осіб. «Але відкиньте, – пояснює Руссо, – з цих виявлень волі взаємні крайнощі; в результаті додавання розбіжностей, що залишилися, вийде загальна воля». Розрізнення між індивідом як приватною особою зі своїми приватними інтересами і тим же індивідом як громадянином, носієм загальних інтересів, зіграло значну роль у конституційно-правовому закріпленні підсумків Французької революції. Надалі воно лягло в основу теорії прав людини і громадянина.

Відстоюючи панування в державі і її законах загальної волі, Руссо різко критикує всілякі окремі асоціації, партії, групи і громадські об'єднання, що вступають у неминучу конкуренцію із сувереном. Їх воля стає загальною стосовно своїх членів і приватною стосовно держави, що спотворює загальну волю громадян. Він приєднується до думки Н. Макіавеллі про те, що наявність сект і партій заподіює шкоду державі. Але робить важливий

висновок: «якщо ж існують часткові співтовариства, то варто збільшити їх число і тим попередити нерівність між ними».

У своїй ідеалізованій конструкції народного суверенітету Руссо передбачає рівність прав і обов'язків громадян і держави. Межі державної влади в її взаєминах з підданими, відповідно до його вчення, ставляться межами загальних угод. Верховна влада, якою б необмеженою, священною, недоторканною вона не була, не переступає і не може переступити меж загальних угод. Кожна людина може цілком розпоряджатися тим, що їй ці угоди надали з її майна і свободи. Отже, суверен ніяк не вправі накласти на одного з підданих більший тягар, ніж на іншого.

Разом з тим, суверен, за думкою Руссо, не зв'язаний власними законами. «Немає і не може бути ніякого основного закону, обов'язкового для Народу в цілому, для нього не обов'язковий навіть Суспільний договір». Він вправі змінити й умови договору. Суверен «стоїть вище і судді, і Закону», адже йому належить право помилування, звільнення від покарання, передбаченого законом і визначеного судом. Більше того, за Руссо, влада суверена включає право на життя і смерть підданих. Коли государ говорить громадянину: «Державі необхідно, щоб ти вмер», то він повинен вмерти, тому що тільки при цій умові він жив дотепер у безпеці, тому що його життя не тільки благодіяння природи, але і дарунок, отриманий їм на визначених умовах від держави». Такий антиіндивідуалістичний гімн суверену, що перевершує етатизм Т. Гоббса, більше не зустрічається в теорії суверенітету. Зате практика тоталітарних держав повна трагічних прикладів реального втілення руссоїстського її тлумачення.

Ж.-Ж. Руссо відкидає вимогу яких-небудь гарантій захисту прав індивіда в його взаєминах з державою. З одного боку, у суверена «немає і не може бути таких інтересів, що суперечили б інтересам цих осіб, адже неможливо, щоб організм захотів шкодити усім своїм членам». Але з іншого боку, згідно з мислителем, потрібні гарантії проти підданих, щоб забезпечити виконання ними своїх зобов'язань перед сувереном: «якщо хто-небудь

відмовиться підкорятися загальній волі, то він буде до цього примушений всім організмом, а це означає не що інше, як те, що його силою примусять бути свободним».

Отже, за Руссо, суспільний договір дає політичному організму (державі) необмежену владу над усіма його членами в ім'я загального блага – свободи і рівності. Цю владу, що направляється загальною волею, він і іменує суверенітетом.

Суверенітет трактується мислителем як «здійснення загальної волі», необмеженої влади, що направляється загальною волею. За умовами суспільного договору вона належить народу. Ідеї народного суверенітету разом з ідеями рівності і свободи (рівних прав і обов'язків) виступають у Руссо як основні принципи республіканського ладу, центральні пункти його політичної програми.

Народний суверенітет має, відповідно до його вчення, дві ознаки: він невідчужуваний і неподільний. Як відчуження суверенітету від народу на користь тих чи інших осіб чи органів, так і його розподіл між різними частинами народу (станами) за логікою Руссо означали б заперечення суверенітету як загальної волі всього народу. Народ як суверен, як носій і виразник загальної волі, «може бути представлений тільки самим собою». «Передаватися, – підкреслює він, – може влада, але ніяк не воля». Таким чином, по суті тут заперечується як представницька форма влади, так і принцип поділу верховної влади держави на різні влади.

Суверенітет народу проявляється у здійсненні ним законодавчої влади. Лише там, де законодавствує народ є дійсна свобода. Закони – акти загальної волі. Тому парламент чи інші представницькі збори депутатів, вважає мислитель, не можуть бути представниками народу, вони лише його уповноважені: «вони нічого не можуть постановляти остаточно». Усякий закон, якщо народ не затвердив його безпосередньо сам, недійсний.

Виконавча влада (уряд) – сила суверена, згідно з Руссо, рішення якої не відносяться до компетенції суверена чи сфери закону. Ця влада виражається

в актах приватного характеру. Вона – посередній організм між підданими і сувереном. Уряд є лише його служителем, уповноваженим здійснювати закони і підтримувати свободу як громадянську, так і політичну. Устрій виконавчої влади, у цілому, повинен бути таким, щоб «вона завжди була готова жертвувати Урядом для народу, а не народом для Уряду».

Поєднання влади законодавчої і виконавчої робить правління непридатним. Як міру, покликану запобігти узурпації влади чиновниками, мислитель пропонував періодично скликати Народні Збори для вирішення питань про довіру уряду і посадовим особам. «Проведення таких зібрань, – писав Руссо, – має своєю метою збереження суспільного договору». Народоправство, на його думку, виключає необхідність у поділі державної влади як гарантії політичної свободи. Досить розмежувати компетенцію законодавчих і виконавчих органів, підкорити виконавчу владу суверену.

Залежно від того, кому суверен вручає правління (усій чи більшій частині народу, деяким або одному), Руссо вирізняє демократію, аристократію, монархію. У чистому вигляді, зауважує він, ці види правління не існують. Взагалі кажучи, підкреслює мислитель, демократичне правління найбільш придатне для малих держав, аристократичне – для середніх, а монархічне – для великих. За умови народовладдя «навіть монархія стає республікою». Правління, при якому народ зменшується в числі й убожіє, за Руссо, є найгірше. Всяке правління за допомогою законів Руссо вважає республіканським правлінням. «Таким чином, – підсумовує він, – я називаю Республікою всяку державу, керовану за допомогою законів, який би не був при цьому спосіб управління нею».

На думку мислителя, суспільний договір дає життя державі, наділяє ж волею і рухом її законодавство. Угоди і закони поєднують права й обов'язки громадян, повертають справедливість. У громадянському стані усі права визначаються законом. їх мета – збереження свободи і рівності. Руссо виділяє чотири роди законів: політичні (основні), громадянські, кримінальні і «найбільш важливі з усіх» – звичаї й особливо громадська думка. Останні закони «відбиті не в мармурі, не в бронзі, – пише просвітник, – але в серцях

громадян; вони-то і складають справжню сутність держави; ...коли інші закони старіють чи слабшають, вони повертають їх до життя чи заповнюють їх, зберігають народу дух його перших встановлень і непомітно замінюють силою звички силу влади». У дусі Монтеस्क'є він говорить про необхідність урахування в законах географічних факторів, звичаїв народу та ін., що роблять «його закони придатними для нього одного».

Для переходу до справжнього народовладдя потрібен мудрий законодавець. Щоб відкрити найкращі правила співжиття, потрібний розум високий, розуміючий пристрасті і природу людей, готовий трудитися в одному столітті, а пожинати плоди в іншому. «Потрібні були б Боги, – резюмує Руссо, – щоб дати закони людям». Діяльність такого незвичайного законодавця просвіщає народ і підготовляє ґрунт для мудрих актів суверена.

Таким чином, у політичній доктрині просвітителя головна увага приділена проблемам соціальної природи влади, її приналежності народу. В ній немає детального проекту організації ідеального ладу. Для нього важливіше начала «вільної республіки», керованої за допомогою законів, свободи і рівності в ній. Влада суверена і загальна воля визначають права й обов'язки індивідів. Виступаючи проти осуспільнення приватної власності, Руссо пропонував все ж зрівняти майнове становище громадян: «Жоден громадянин не повинен бути настільки багатий, щоб бути спроможним купити іншого, і жоден – настільки бідний, щоб бути змушеним продавати себе». Все це виявляє егалітаристський характер соціальної доктрини Руссо. Вона стала одним з основних ідейних джерел філософії і політичного радикалізму наступних двох століть.

***ЖАН-ЖАК РУССО. «РОЗДУМИ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ТА ОСНОВИ
НЕРІВНОСТІ МІЖ ЛЮДЬМИ»***

1755 р.

(Витяги)

Я помічаю двояку нерівність у людському роді: одна, яку я назву природною або фізичною, оскільки вона встановлена природою, полягає у

різниці віку, здоров'я, тілесних сил та розумових або душевних якостях. Друга ж може бути названа моральною або політичною, оскільки вона залежить від свого роду договору і встановлена або, принаймні, стала правомірною за згодою людей. Вона полягає в різних привілеях, якими одні користуються на шкоду іншим, у тому, наприклад, що одні багатші, більш шановані і могутніші, ніж інші, або навіть змушують їх коритися собі.

Я відзначив би ту обставину, що північні народи назагал випереджають південні в сфері промисловості, оскільки їм важче без неї обійтися, і що, таким чином, природа, ніби прагнучи встановити відому рівність, наділила уми продуктивністю, в якій відмовила ґрунту.

Перший, кому прийшло на гадку, обгородивши ділянку землі, сказати: «Це моє», і хто знайшов людей доволі простодушних, щоб цьому повірити, був справжнім засновником громадянського суспільства. Від кількох злочинів, війн та вбивств, від кількох бід та жахів позбавив би рід людський той, хто, витягнувши кітки і засипавши рів, крикнув би своїм ближнім: «Не слухайте цього ошуканця, ви загинули, якщо здатні забути, що плоди земні належать всім, а земля – нікому!».

...Перші завоювання людини відкрили їй можливість швидше досягати успіху. Чим більше розвивався розум, тим успішніше розвивалась промисловість... Це була епоха першого перевороту. Утворились і відокремились сім'ї; появились зародки власності, а разом з тим вже виникли, можливо, сутички та сварки.

...Але з тієї хвилини, як людина почала відчувати потребу в допомозі іншої, з тієї хвилини, як люди зауважили, що одному корисно мати запас їжі, достатній для двох, рівність щезла, виникла власність, неминучою стала праця, і просторі ліси перетворились у веселі ниви, які потрібно було поливати людським потом і на яких скоро зійшли та розцвіли разом з посівами рабство і злидні.

Великий переворот цей стався завдяки винайденню двох мистецтв: обробки металів та землеробства. В очах поета ж золото та срібло, а в очах філософа – залізо та хліб цивілізували людей і занапастили людський рід.

Якщо ми простежимо за прогресом нерівності у зв'язку з цими різними переворотами, то побачимо, що виникнення законів і права власності були початковим пунктом цього прогресу, встановлення магістратури [уряду] – другим, а третім, і останнім – зміна правомірної влади на таку, що заснована на сваволі; так що відмінність між багатим і бідним була узаконена першою епохою, відмінність між сильним і слабким – другою, а третьою – відмінність між паном і рабом. Це – остання сходинка нерівності, та межа, до котрої приводять всі решту, якщо тільки нові перевороти зовсім не знищать управління або не наблизять його до правомірного облаштування.

«ПРО СУСПІЛЬНИЙ ДОГОВІР, АБО ПРИНЦИПИ ПОЛІТИЧНОГО ПРАВА» 1762 р. (Витяги)

Людина народжена вільною, але між тим вона всюди в кайданах. Ця загальна свобода є наслідком людської природи. Її перший закон – турбота про самозбереження, її перші турботи – ті, котрі людина зобов'язана мати стосовно самої себе; і як тільки людина досягає розумного віку, то стає своїм власним господарем, виступаючи в ролі єдиного судді тих засобів, які придатні для її самозбереження.

Оскільки жодна людина не має природної влади над собою подібними і оскільки сила не створює жодного права, то як основа всякої законної влади серед людей залишаються договори.

Відмовитися від своєї свободи – означає відмовитися від своєї людської гідності, від права людини, навіть від її обов'язків. Немає такої винагороди, яка могла би відшкодувати зречення від усього. Така відмова несумісна з людською природою; відібрати всяку свободу в своєї волі рівнозначно відчуженню всяких моральних мотивів у своїх вчинках.

Отже, з якої б точки зору не розглядати речі, право рабства нікчемне, і не тільки тому, що воно незаконне, а й тому, що воно абсурдне і нічого не означає. Слова раб і право суперечливі; вони виключають одне одного.

Таким чином, якщо ми усунемо з суспільного договору те, що не становить його сутність, то ми виявимо, що він полягає у наступному: Кожен з нас віддає свою особу і все своє єство під верховне керівництво загальної волі, і ми разом приймаємо кожного члена як невід'ємну частину цілого.

Замість окремої особи кожного, хто домовляється, цей акт асоціації негайно створює моральне та колективне ціле, складене з стількох членів, скільки збори мають голосів, ціле, яке отримує шляхом цього самого акту свою єдність, своє загальне я, життя і волю. Ця суспільна особа, складена шляхом з'єднання всіх решти осіб, отримала в минулі часи назву громадянська община, а тепер називається республікою, або політичним тілом, яке іменується своїми членами державою, коли вона пасивна, і сувереном, коли вона активна, державою – при співставленні її з її подібними. Стосовно учасників вони колективно приймають ім'я народу, а окремо називаються громадянами як учасники суверенної влади, і підданими як такі, що підкоряються законам держави.

Суверен, утворений з приватних осіб, що є його складовими, не має і не може мати інтересів, що суперечать їхнім інтересам; тому піддані не потребують гарантії проти суверенної влади, оскільки неможливо передбачити, щоб організм захотів шкодити всім своїм членам, і ми побачимо нижче, що він не може шкодити нікому зокрема. Суверен завжди є тим, чим він повинен бути вже тому, що він існує.

Однак справа не лише у ставленні підданих до суверена; незважаючи на спільний інтерес, ніхто не ручався б за виконання прийнятих ними на себе зобов'язань, якщо б суверен не знайшов засобів забезпечити собі їхню вірність.

Щоб цей суспільний договір не виявився простою формальністю, він мовчазно включає в себе наступне зобов'язання, яке одне лише може надати

силу іншим зобов'язанням, а саме: якщо хто-небудь відмовиться коритися загальній волі, то він буде примушений до покори всім політичним організмом; а це означає лише те, що його силою змусять бути вільним, оскільки договір в тому і полягає, що, даючи кожного громадянина у розпорядження вітчизни, він гарантує його від всякої особистої залежності. Ця умова становить таємницю і рушійну силу політичної машини, і тільки вона одна робить законними громадянські зобов'язання, які без цього були б нікчемними, тиранічними і давали б лише привід до величезних зловживань.

Я стверджую, що суверенітет, який є тільки здійсненням загальної волі, не може ніколи відчужуватися і що суверен, який є не чим іншим, як колективною істотою, може бути представлений тільки самим собою; влада може, звичайно, передаватися, але не воля..

На тих самих основах, на яких суверенітет невідчужуваний, він і неподільний, оскільки одне з двох: або воля загальна, або ні; або це воля всього народу, або це воля тільки частини його. У першому випадку ця оголошена загальна воля є актом суверенітету і становить закон; у другому – це тільки приватна воля або акт магістратури (посадових осіб), щонайбільше – це декрет.

Суспільний договір встановлює між усіма громадянами таку рівність, що вони вступають в згоду на одних і тих же умовах і повинні всі користуватися однаковими правами. Таким чином, з самої природи договору витікає, що всякий акт суверенітету, тобто всякий справжній акт загальної волі, зобов'язує або однаково обдаровує всіх громадян, так що верховна влада знає тільки сукупність народу і не робить різниці між тими, хто її складає.

Я називаю республікою всяку державу, що управляється законами, якою б не була форма управління, тому що тільки в цьому випадку визначальним є суспільний інтерес, і суспільна справа має яке-небудь значення. Всякий законний уряд є уряд республіканський.

Якщо дослідити, т чому саме полягає найбільше благо всіх, яке повинно бути ціллю всякої системи законодавства, то ми знайдемо, що благо це зводиться до двох найважливіших речей: свободи та рівності; свободи – тому, що всяка приватна залежність рівнозначна вилученню в державного організму певної сили; рівності – тому, що свобода не може існувати без рівності.

...Слово «рівність» не означає, що ступені влади та багатства повинні бути абсолютно однакові; що стосується влади, вона не повинна доходити до насильства і застосовуватися по-іншому, як з огляду на певні положення і закони; що ж стосується багатства – жоден громадянин не повинен бути настільки багатим, щоб міг купити іншого, і жоден – настільки бідним, щоб бути змушеним продавати себе. Це передбачає з боку заможних людей поміркованість у користуванні майном і впливом, а з боку людей незаможних – поміркованість у своїй жадібності та заздрісності.

Отже, я називаю урядом, або верховним управлінням, законне здійснення функцій виконавчої влади, а урядом, або володарем – орган або людину, яким ця влада доручена.

Народні депутати не є і не можуть бути представниками народу, вони тільки його комісари; вони нічого не можуть ухвалювати остаточно; всякий закон, який народ не ратифікував особисто, недійсний; це навіть не закон.

Оскільки закон є не що інше, як оголошення загальної волі, то зрозуміло, що в своїй законодавчій владі народ не може бути представлений, але він може і повинен бути представлений у своїй виконавчій владі, яка є лише силою, застосованою згідно з законом.

Піддані повинні звітувати суверену про свої переконання лише у випадку, якщо ці переконання стосуються общини. А державі важливо, щоб кожен громадянин мав релігію, яка б змушувала його любити свої обов'язки. Але догми цієї релігії цікавлять державу та її членів лише настільки, наскільки вони стосуються моралі та обов'язків, які людина, що вірить у них,

зобов'язана виконувати стосовно ближнього. Крім них, кожен може мати які завгодно переконання, причому суверену зовсім не потрібно їх знати, тому що він зовсім не компетентний у питаннях неба, і не його справа, яка доля чекає його підданих у потойбічному житті, лише б вони були хорошими громадянами в житті земному.

Існує, таким чином, символ віри чисто громадянський, статті якого суверен має право встановлювати не як догми релігії, а як почуття суспільності, при відсутності яких не можна бути ні хорошим громадянином, ні вірнопідданим. Не маючи можливості примушувати будь-кого вірити у встановлені ним догми, держава може вигнати з своїх меж усякого, хто в них не вірить; вона може його вигнати... як людину несупільну, як громадянина, нездатного любити відверто закони і справедливість і нездатного також принести в жертву, у випадку необхідності, своє життя своєму обов'язку. Якщо ж хто-небудь, визнавши публічно ці догми, поводить себе як невіруючий в них, то він повинен бути покараний смертю: він здійснив величезний злочин: збрехав перед законами.

Запитання і завдання

- 1. Чому XVIII ст. називають епохою Просвітництва? Які її характерні риси?*
- 2. Що таке природні права людини?*
- 3. Чому саме Англія стала Батьківщиною Просвітництва?*
- 4. Якими були відносини між церквою та державою у XVIII ст. і чому?*
- 5. Який вплив мали ідеї Просвітництва на розвиток освіти і науки?*
- 6. Що таке громадська думка? Яким чином вона впливає на поведінку людей?*
- 7. Чому виникли світські салони, гуртки, масонські ложі? Яка їх мета? Яким чином вони впливали на громадську думку?*

8. Чим можна пояснити появу протягом XVII — XVIII ст. бароко, класицизму, рококо, неокласицизму? Які з наведених стилів схожі між собою?
9. Які основні риси класицизму? Які з наведених стилів найбільше відповідають ідеям Просвітництва?
10. Чому наприкінці XVIII ст. ідеї просвітителів переживали кризу? Спробуйте з'ясувати їхні основні вади.
11. Яке значення мала епоха Просвітництва в історії Європи?
12. Складіть порівняльну таблицю:

«Суспільно- політичні погляди діячів європейського просвітництва»

<i>Представники</i>	<i>Погляди на власність</i>	<i>Права людини</i>	<i>Походження держави та форму правління</i>	<i>Закони</i>	<i>Свободу</i>
<i>Т.Гоббс</i>					
<i>Дж. Локк</i>					
<i>Вольтер</i>					
<i>Ш.Л. Монтеск'є</i>					
<i>Ж.Ж. Руссо</i>					
<i>Фізіократи</i>					
<i>Утопісти- комуністи</i>					

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Баскин М.П. Монтеск'є Ш.Л. – М., «Мысль», 1975. – 368 с.
2. История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. акад. РАН, д.ю.н, проф. В.С. Нерсисянца. – М.: Издательство НОРМА, 2002. – 683 с.
3. Корецький В.М. Монтеск'є. – К., 1955. – 128 с.

4. Кузнецов В.Н. и др. Деистический материализм и социально-философские учения (Франция) : Монтескье. Вольтер. Руссо. // Кузнецов В.Н. и др. Западно-европейская философия XVIII в. – М., 1986. – С. 161–248.
5. Кущева М.В. Монархия и общество: взгляд французских мыслителей. 1715–1748 годы // Новая и новейшая история. – 2004. – №5. – С. 69–84.
6. Мамутов Л.С. Политические и правовые учения европейского Просвещения // История политических и правовых учений. – М., 2000. – С. 277–299.
7. Монтескье Ш.Л. О духе законов / Ш.Л. Монтескье. – М.: Мысль, 1999. – 752 с.
8. Монтескье Ш.Л. Персидские письма / Пер.с фр. Сост., вступит. сл. и примеч. А. Бондарева. – М.: Изд-во «ИОЛЛОС», 1993. – 624 с.
9. Нерсисянц В.С. Личность и государство в политической правовой мысли (из истории идей).– М.: Знание, 1980. – 64с.
10. Нерсисянц В.С. Философия права. Учебник для вузов. – М: НОРМА, 1997. – 652 с.
11. Політологічні вчення доби Відродження та Просвітництва // Основи політології. – К.: Освіта, 1995. – С. 25–31.
12. Политические и правовые учение европейского Просвещения: /Взгляды Вольтера, Монтескье, Руссо // История политических и правовых учений. – М., 2000. – С. 277–325.
13. Плавинская Н.Ю. Монтескье (1689–1755). // Исторический лексикон XVIII в. – М., 1996. – С. 455–460.
14. Рассел Б. Історія західної філософії. – К., Основи, 1995. – 759 с.
15. Розин Э.Л. Политико-правовая доктрина Ш. Монтескье // История политических и правовых учений. – М., 1988. – С. 263–267.
16. Субматян Ю.Г. Концепция разделения властей: история и современность // Вестник Московского университета. – Серия 12. Политические науки. – 2000. – №2. – С. 18–36.

17. Общественно-политическая мысль европейского Просвещения / Отв. ред. проф. М.Н. Мещерякова. – М.: Изд-во МГУ, 2007. – 675 с.
18. Французское Просвещение и революция / М.А.Киссель, Э.Ю.Соловьев, Т.И., Ойзерман и др. – М.: Наука, 1989. – 272 с.
19. Шарль-Луї де Монтеск'є. Про дух законів // Невичерпність демократії. – К., 1994. – С.40–44.
20. Чеканцева З.А. История Западной Европы и Америки. Ч. 1. Раннее новое время. 1640–1815. – Новосибирск, 2000. – С. 75–96.
21. Волгин В.П. Развитие общественной мысли во Франции в XVIII веке. – М., 1958. – 328 с.
22. Всемирная история: В 24 т., Т. 14 / Бадак А.Н., Войнич И.Е., Волчек Н.М. и др. – Мн.: Литература, 1996. – 512 с.
23. Егер О. Всемирная история, Т. 4. – СПб.: Полигон, 1999. – 768 с.
24. История Европы. С древнейших времён до наших дней. В 6-ти томах. Т. 5. От Француз ской революции конца XVIII века до Первой мировой войны. – М.: Наука, 2000. – 667 с.
25. Новая история стран Европы и Америки. – М.: Дрофа, 2003. – 912 с.
26. Новая история стран Европы и Америки. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – 635 с.
27. Юровская Н.А. Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640 – 1870). – М., 1990. – 255 с.

КЕЙС № 7. ВІЙНА ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКИХ КЛОНІЙ АНГЛІЇ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ ТА УТВОРЕННЯ США (АМЕРИКАНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ XVIII ст.)

Перша з англійських колоній була заснована в 1607 р. на західному узбережжі американського континенту в гирлі річки, яка на честь англійського короля Якова (Джеймса) I була названа Джеймс, а їхнє поселення – Джеймстаун, а прилегла місцевість (територія майбутньої колонії) – Віргінією (Вірджинією). Проте лише після прибуття нових колоністів на кораблі «Мейфлауер» у 1620 р. і заснування Нового Плімуту почалося справді масове переселення та колонізація. На середину XVII ст. понад 80 тис. колоністів приєдналося до перших піонерів або, як їх називали, «батьків-пілігримів», у 1688 р. населення колоній вже складало 200 тис., через 80 років – 1,8 млн. чол. і продовжувало зростати.

Спершу на американський материк емігрували пуритани. Коли в Англії почалася революція, тут шукали порятунку її противники, а після реставрації монархії, навпаки – прихильники революції, рятуючись від репресій. У Новий Світ їхали з різних причин: у пошуках золота, вільних земель, через релігійні та політичні утиски й переслідування тощо, але головне – з надією на краще майбутнє. Соціальний склад переселенців був строкатий: розорені селяни, ремісники, релігійні дисиденти, торговці, авантюристи, колишні злочинці. Так, ще в XVII ст. сюди переселилися близько 15 тис. французьких гугенотів.

Щодо національного складу колоній, то переважаючим компонентом білого населення стали вихідці з Британських островів, проте чимало було німців, голландців, французів. Як зазначав відомий український історик А.М.Шлепаков, парадокс британської колоніальної політики полягав у тому, що колоніальна влада сама створила за океаном «етнічно вороже середовище», «виштовхуючи» туди незадоволених і пригнічених. Це зачіпало не тільки шотландців та ірландців, але й значною мірою скандинавів, німців, французів-гугенотів, які з різних причин ставали

об'єктом упередженого й навіть ворожого ставлення з боку колоніальної адміністрації. Дана обставина виявилася неабияким чинником на додаток до політичних і економічних суперечностей, що прискорили визрівання конфлікту колоній з метрополією.

У XVIII в. на атлантичному узбережжі Північної Америки існувало 13 англійських колоній. Велика частина колоністів (75%) була англійського походження, інша – переселенцями чи нащадками переселенців з німецьких держав, Данії, Франції, Швейцарії, Іспанії.

Майже з самого початку англійські колонії змушені були встати на шлях самостійного забезпечення своїх потреб, бо вже в 40-х рр. XVII ст. через революційні події в Англії припинився приплив промислових товарів із метрополії. Колоністи, які спершу займалися полюванням, рибальством, тваринництвом, землеробством, змушені були створити власне виробництво. Виникли текстильні майстерні, домни, судноверфі. Причому промисловість розвивалася переважно в північних колоніях, де також почало формуватися фермерське господарство. Таким чином, британська колонізація американського континенту мала свою специфіку: якщо іспанські колонізатори вбачали сенс свого панування в Америці у видобутку золота й срібла, французи – хутра, то англійські переселенці займалися господарським освоєнням територій, а саме: обробкою землі, скотарством, лісовим промислом, налагодженням ремісничої справи.

Але загалом господарство й побут колоній розвивалися традиційним шляхом: Англія ввозила в Америку свої промислові вироби, а колонії постачали сировину (ліс, чавун, бавовну) для англійської промисловості. Більшість колоністів займалася сільським господарством. Колоніст міг орендувати ділянку землі в лендлорда, але частіше самовільно захоплював ділянку цілинної землі, огорожував її, очищав від каміння і дерев і будував ферму. У цьому й полягав сенс скватерства – самовільного захоплення землі без відповідного (юридичного) оформлення володіння, що було своєрідною формою боротьби за землю. Правда, отримувати землю в колоніях ставало все важче через спроби

метрополії запровадити на американських землях феодальну власність, яка вже вичерпала себе в Англії. Це пояснює тривале існування інституту лордів-власників. Протягом усього періоду колонізації англійські королі дарували лордам, придворним, чиновникам, генералам величезні земельні угіддя у своїх заокеанських колоніях – або за службу, або сплачуючи власні борги. Так, Уїльяму Пенну король подарував гігантську територію в 47 млн. акрів (звідси й назва колонії, а пізніше штату – Пенсільванія). Лорди-власники будували своє господарство в американських колоніях, використовуючи старі методи, а отже, відтворюючи всю повноту феодальних привілеїв. Не дивно, що в їх володіннях існувала «своя» судова система та виконавча влада, «свої» війська, ними визначалися розміри фіксованої ренти, заборонялося подріблення земель тощо, а лорд Балтимор навіть мав право оголошувати війну та укласти мир. Всеваддя лордів-власників гарантувалося й охоронялося королівською колоніальною адміністрацією.

Тут слід звернути увагу на одну характерну особливість: як правило, лорди-власники ніколи не бачили своїх заморських володінь, залишаючись в Англії, однак від цього їхня влада в колоніях не ставала менш реальною. Від їх імені діяли чиновники, шерифи, збираючи ренту, охороняючи угіддя тощо. На середину XVIII ст. близько $\frac{9}{10}$ усіх земель у колоніях належало лордам-власникам. Щоби забезпечити високі прибутки від своїх американських маєтків (до того ж не маючи уявлення про специфіку господарювання в американських умовах), вони часто-густо вдавалися до здачі в оренду своїх земель плантаторам за умови обов'язкової сплати ними все тієї ж фіксованої ренти.

У південних колоніях (Вірджинія, Північна та Південна Кароліна, Джорджія) склалася плантаційна система господарства. Плантація – це господарство, де використовувалася рабська праця. При вкрай низькій продуктивності підневільної праці рабство в колоніях існувало й навіть процвітало з двох причин: по-перше, через нестачу вільних робочих рук; по-друге, тому, що рабовласницьке господарство виявилось рентабельним через величезний попит на світовому ринку на вирощуванні плантаторами бавовну,

тютюн, рис. Плантатор поєднував у своїй особі землевласника, рабовласника й капіталіста-підприємця. Планаційне господарство будувалося на комерційній основі: вироблялися насамперед продукти, що призначалися для продажу на зовнішньому, переважно британському ринку. Як бачимо, перебуваючи в напівфеодальній залежності від англійських лордів, плантатори водночас виступали носіями товарно-грошових відносин.

Опрацювавши літературу складіть таблицю.

	<i>Північні колонії</i>	<i>Серединні колонії</i>	<i>Південні колонії</i>
<i>Яким чином були засновані та кому належали?</i>			
<i>Яким господарством займалися?</i>			
<i>Яким було співвідношення білого та кольорового населення</i>			
<i>Ким управлялися колонії та чи мали виборні органи?</i>			
<i>Яким був соціальний склад населення?</i>			

Американські історики стверджують, що аристократичний спосіб життя могла дозволити собі тільки плантаторська еліта – ті, хто мав по 20 і більш рабів. Вона складала приблизно 12% від загального числа плантаторів, 3/4 усіх плантаторів мали 10 і менше рабів. Прибутки не дозволяли такому плантатору забути про фізичну працю. Тому часто він разом зі своїми рабами працював у полі, житлом його була рублена хатина.

Однак прогресивнішою формою господарювання стало фермерство, саме за ним було майбутнє. Характерно, що фермери були найчисельнішою соціальною верствою, складаючи 50–60% тодішнього населення Америки.

У XVIII в. у британських колоніях починає складатися власна культура. Її відмінні риси: багатонаціональні витoki, високий рівень грамотності населення, пріоритетний статус освіти – від початкової до вищої – у суспільстві.

В останній чверті XVIII ст. у Північній Америці, таким чином, склалося суспільство, що відрізнялося від західноєвропейського. Специфічні умови існування колоній, а саме: освоєння нового континенту, боротьба із суворою природою необжитого материка, постійна небезпека нападу з боку індіанців сформували особливий устрій життя, що був підпорядкований одній меті – виживанню. Ці специфічні умови сформували і новий тип особистості. Колоніст відчував себе хазяїном своєї долі. Його життю були притаманні ризик, випадок, ініціатива, наполегливість, мобільність, підприємливість, заповзятливість. У Північній Америці складався не тільки новий тип особистості, але й формувалася нова нація з усіма властивими цьому процесу ознаками: спільністю території, господарського й громадського життя, культурою, мовою, психологією, менталітетом. Процес формування нації ще не завершився, але був незворотним.

В Англії не помітили появи нової нації й продовжували поводитися з американцями, як і раніше, тобто як з підлеглим, неповноправним населенням, придушуючи зростаючу господарську самостійність колоній.

Щоби гарантувати залежність колоній від метрополії, британський парламент ще в 1650–1651 рр. прийняв навігаційні акти, за якими колонії зобов'язані були експортувати свої товари тільки на Британські острови, а все необхідне ввозити з Європи на кораблях метрополії чи за її сприяння. Таким чином, колоніям заборонялося торгувати з іншими країнами і навіть між собою – збувати товар дозволялося тільки англійським купцям.

Багато галузей промисловості були просто заборонені. За свідченням документів того часу, колоністи не могли виготовити ні гудзика, ні підкови, ні навіть цвяха без дозволу британської адміністрації.

Документ № 1

Прокламація короля Георга III про заборону колонізації земель за Аллеганськими горами

7 жовтня 1763 р. (Витяг)

...Оголошуємо наше верховне повеління і розпорядження, щоб ні губернатор, ні головнокомандувач будь-якої з наших колоній – Квебек, Східна Флорида чи Західна Флорида – не давали під жодним приводом дозволу на дослідження земель і не надавали будь-яких прав на землі, що лежать за межами керованих ними територій, описаних у грамотах про їх призначення; а також, щоб ні губернатор, ні головнокомандувач будь-якої іншої нашої колонії чи плантації в Америці не давали ні зараз, ні до того часу, поки не буде відоме наше подальше розпорядження, дозволів на дослідження земель і не надавали будь-яких прав на землі, які лежать за верхів'ями або витокami річок, які впадають в Атлантичний океан з заходу і північного-заходу...

Документ № 2.

Англійські акти «Про заохочення мореплавства та торгівлі» (Витяги)

Навігаційний акт 1660 р.

Для заохочення та розвитку кораблебудування та мореплавства цієї нації, багатства і процвітання королівства... король, лорди та громади ухвалюють....2) починаючи з 1 грудня цього 1660 року, ніякий товар чи виріб не можуть ввозитися чи вивозитися з земель, островів...чи інших територій, які належать Його Величності в Азії, Африці або Америці... на жодному іншому судні, крім тих, що належать жителям Англії, Ірландії та Уельсу...або ж на суднах, збудованих у вищезгаданих колоніях і таких, що належать їхнім жителям за умови, що капітан і не менше 3/4 їхнього екіпажу будуть англійцями...

Починаючи з 1 квітня 1661 року цукор, тютюн, бавовна, індиго, імбир та ряд інших товарів, які виробляються в колоніях Америки, Азії чи

Африки, не можуть вивозитися з вищезгаданих колоній ні в яку частину світу, крім володінь Його Величності, або ж в Англію, Ірландію, Уельс...

Навігаційний акт 1663 р.

.. Починаючи з 25 березня 1664 р., жоден товар чи річ, вироблена в Європі, не дозволяється завозити на землі, острови... чи інші володіння Його Величності...в Азії, Африці чи Америці...іншим чином, ніж на суднах, збудованих та завантажених в Англії чи Уельсі...

Вовняний акт, 4 травня 1699 р.

Оскільки вовна та вироби з вовни...є головною та найбільш вигідною галуззю промисловості королівства, від стану якої головним чином залежать прибутки нації, і оскільки останнім часом виникла чимала кількість вовняних мануфактур в Ірландії, а також в англійських володіннях в Америці, вироби яких надходять на іноземні ринки..., що призводить до підриву британської торгівлі та наносить збитки вовняній промисловості королівства, з тим, щоб відвернути ці небажані наслідки та сприяти розвитку галузі в Британії... (парламент ухвалює)

XIX....Починаючи з 1 грудня цього 1699 року, з метою заохочення та розвитку вовняної промисловості в королівстві...вовняні вироби будь-якого виду... вироблені в будь-якій з англійських колоній в Америці, не можуть вивозитися з портів вищезгаданих колоній, а також: жодні вироби з вовни, вироблені в колоніях, не можна вивозити за межі англійських володінь у Північній Америці...

Капелюшний акт, 1 червня 1732 р.

...Мистецтво виготовлення головних уборів у Великобританії досягло високого рівня досконалості, значна кількість капелюхів та інших головних уборів, вироблених в королівстві, вивозяться і в володіння Його Величності в Америці – так що їхні жителі повністю забезпечені цим товаром...

...Між тим в останні роки у згаданих колоніях почали виготовляти їх все більше і більше, ця галузь постійно розростається, вироби вивозяться на

зовнішній ринок, який до того насичувався британською продукцією..., що наносить безсумнівні збитки Великобританії.

Щоб уникнути цього... король, лорди та громади ухвалюють: починаючи з 29 вересня 1732 року жодні головні убори не можуть вивозитися з портів колоній... або ж перевозитися на будь-якому іншому транспорті з однієї колонії в іншу чи за їх межі...

Залізний акт, 12 квітня 1750 р.

Оскільки ввезення металевих заготовок з колоній Його Величності в Америці в Лондон та інші британські порти, та наступна їх обробка на англійських мануфактурах сприяє процвітанню королівства та колоній. ..й оскільки в обмін в Америку вивозяться шерстяні та інші вироби. .. король, лорди та громади ухвалюють: з 24 червня цього року... витрати, мита та податки, які в даний час видаються або виплачуються колоніям за сировину, що ввозиться, припиняються...

IX. Починаючи з 24 червня, для того, щоб металеві заготовки, виготовлені в колоніях Його Величності в Америці, оброблялися тільки у Великобританії... жодне підприємство або машина для обробітку чи прокату заліза... виготовлення сталі... не можуть бути збудовані в жодній з американських колоній Його Величності...⁶²

Поміркуйте!

- 1. Які чинники зумовили видання вказаних законів англійською владою?***
- 2. Які зміни відбилися в колоніальному управлінні в XVII–XVIII ст. і чому?***
- 3. Як колоністи реагували на заходи британської влади?***
- 4. Зхарактеризуйте фермерський рух та дії скватерів у відповідь на вказані закони.***
- 5. Опрацювавши рекомендовану літературу, напишіть історичне есе про організацію «Сини свободи» та їх діяльність.***

⁶² Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII–XVIII вв. / Под ред. В.Сироткина. – Москва, 1990. – С.105–108.

Колоніальний гніт Англії, обмеження й репресивні заходи зумовили кризу в її відносинах із колоніями.

Ці відносини й раніше не були безхмарними, бо колоністи (нагадаю, у переважній більшості колишні вихідці з Британських островів) прагнули до повного зрівняння у правах із мешканцями метрополії, а британська корона вперто ігнорувала це прагнення, натомість намагалася регламентувати всі сторони соціально-економічного й політичного розвитку колоній, надійно й міцно прив'язавши їх до Англії. Особливо швидко ситуація почала погіршуватися після Семилітньої війни, під час якої колоністи активно допомагали англійцям витіснити французів із їхніх північноамериканських володінь (зокрема з Канади), сподіваючись, що за це метрополія дозволить розширити права самоуправління колоній, відкриє колоністам доступ до нових земель, не заважатиме розвитку ремесла й торгівлі.

На середину XVIII ст. стало очевидним, що колоніальна залежність від Англії гальмувала розвиток продуктивних сил, капіталістичного виробництва й торгівлі, а також політичної надбудови в північноамериканських колоніях так само, як сковували розвиток капіталістичних відносин в європейських країнах феодально-абсолютистські режими. За короля Георга III на мешканцями колоній постали ті ж абсолютистські методи державної влади й свавілля, які свого часу викликали Англійську революцію. Це і введення податків без згоди представницьких органів американців (виборних асамблей), і фактичне скасування свободи віросповідання, і відміна суду присяжних, недоторканості житла й власності, призупинення дії основ відомого Хабеас Корпус Акту. Торгівельний і промисловий розвиток колоній обмежувався англійською владою за допомогою актів, які, по суті, не відрізнялися від законодавчих регламентацій економіки в суспільствах, де панував феодально-абсолютистський лад.

Така політика викликала неабияке обурення населення колоній. Це пояснюється тим, що саме походження колоній було, за виразом Ф.Енгельса, буржуазним, тобто «вони були засновані дрібними буржуа й селянами, що втікали від європейського феодалізму з метою заснувати чисто буржуазне суспільство», а розвиток колоній відбувався вже після буржуазної революції в Англії. За час свого існування північноамериканські колонії досягли помітних успіхів у розвитку свого господарства. Так, саме на верфях Америки була побудована третина тодішнього британського торговельного флоту, причому будівництво суден коштувало на 20–50% дешевше, ніж в Європі. Лісопильні й металургійні заводи в колоніях викликали заздрість англійських фабрикантів. До речі, на американських металургійних заводах виплавлялося 30 тисяч тонн чавуну, або приблизно одна сьома світового виробництва в той час (до речі, за цим показником колонії випередили метрополію). Колонії процвітали, виробляючи майже всі необхідні їм промислові товари. Такі великі порти, як Бостон і Нью-Йорк, збагачувалися завдяки торгівлі. В колоніях формувалася й міцніла власна торговельно-промислова буржуазія, яка нагромаджувала великі багатства завдяки посередницькій торгівлі, рибальству, работоргівлі, промисловій діяльності. Фактично колонії перетворювалися в нову державу, здатну багато в чому конкурувати з метрополією.

Британська колоніальна влада, налякана такою зростаючою конкуренцією, намагалася штучно перешкодити розвитку промисловості й торгівлі в американських колоніях, воліючи зробити їх своєю сировинною базою й ринком збуту англійських товарів. Так, в одній із резолюцій англійського парламенту зазначалося: «Розвиток промисловості в колоніях послаблює їх залежність від Великобританії...», а прем'єр-міністр Пітт наполягав: «Суверенітет Англії над колоніями... повинен пронизувати все законодавство з тим, щоби ми зв'язали їх торгівлю, обмежили їх промисловість». Такі заяви втілювалися в практичні заходи.

Британія навмисно запроваджувала нееквівалентний обмін з колоніями, користуючись своєю торговою монополією. Так, торгувати колоніям дозволялося лише з метрополією. З початку і до кінця 60-х років XVIII ст. експорт Англії в американські колонії збільшився у 12 разів, а імпорту – лише в три рази. Колоністів обурювало британське законодавство, яке відверто захищало інтереси англійської промисловості й торгівлі за рахунок американської, вимагаючи, зокрема, щоби всі товари ввозилися в колонії виключно на британських судах. Британський парламент спеціально декретував, щоби основний продукт експорту колоній – тютюн – вивозився на англійських кораблях і продавався лише при посередництві англійських купців. На цих операціях чимало людей в Англії нажили великі гроші, зате заборгованість господарств плантаторів, які виробляли цей продукт, постійно зростала. Удвічі були підвищені мита на ввезення промислових товарів з Англії, що призвело до небувалої дорожнечі у колоніях. Нові обмежувальні закони, і особливо акт про цукор, болісно вдарили по прибутковій для американських купців торгівлі з Вест-Індією. У 1764 р. англійський парламент заборонив випуск паперових грошей в колоніях, вимагаючи уплати будь-яких податків і зборів сріблом. В наступному році був прийнятий закон про гербовий збір, тобто про перший прямий податок на колонії, за яким оподатковувалися, знов таки монетою, всі юридичні документи, друковані видання й навіть гральні карти. Це викликало вибух обурення населення колоній. Законодавчі палати – асамблеї – Вірджинії, Масачусетса та інших колоній оголосили гербовий збір незаконним. Запровадженням гербового збору й так званих «актів Тауншенда» завдавалася шкода не тільки кишені американців, але їм давалося зрозуміти, що ними мають намір управляти, не рахуючись із їх власними виборними органами. Англійський парламент все частіше вдавався до таких заходів, як розпуск асамблей, зміна колоніальних хартій, де визначалися права колоністів, розквартирування

постійної армії в мирний час і т. ін., які в самій Англії практикувалися в часи розквіту абсолютизму.

Високі податки, якими англійська корона все частіше обкладала населення колоній, позбавляли місцеву буржуазію частини її доходів, заважали накопиченню багатств в її руках і водночас погіршували становище трудящих мас, збільшуючи ціни на споживчі товари.

Розглядаючи соціально-економічні передумови війни за незалежність, слід зауважити, що реакційна роль Англії виявилася і в тому, що вона затримувала розвиток своїх північноамериканських колоній на ремісничій або, принаймні, на мануфактурній стадії капіталізму, в той час як сама вступала в промислову стадію. Англійський уряд не допускав проникнення в колонії технічних досягнень промислової революції, забороняючи вивозити з країни не тільки текстильні машини, але й їх креслення, а також будь-які інструменти, що використовувалися на текстильних фабриках, проте як і виїзд з Англії механіків і робітників, які могли б передати колоністам свій виробничий досвід.

Англійська влада свідомо зберігала докапіталістичні форми експлуатації населення своїх колоній. Застосування докапіталістичних форм експлуатації – рабської праці негрів і кабальної праці білих кабальних слуг (сервентів) – пояснювалося також нестачею робочої сили, бо, прибуваючи на Американський континент, переселенці могли піти, рятуючись від експлуатації, на західні землі. Видання королівського указу 1763 р. про заборону колоністам переселятися на захід від Аллеганських гір мало на меті прикріпити фермерів-орендарів до землі, примусивши їх тим самим нести повинності на користь англійських лордів-землевласників, і штучно створювало земельне питання. Цей указ зачіпав інтереси широких верств населення колоній, бо ставив поза законом і бідняків, які шукали щастя на Заході, сподіваючись стати вільними фермерами-землеробами, і земельних спекулянтів із заможних людей, які зазіхали на територію, що була оголошена королівською власністю. Ошуканими виявилися й американські

ветерани Семирічної війни: ще вчора їм обіцяли багаті землі Огайо, а тепер одним розчерком пера позбавили цієї надії.

Така політика британського уряду пояснює характерну особливість процесу первісного нагромадження капіталу в Північній Америці; тут, на відміну від європейських країн, не було кого відчужувати від землі – основного засобу виробництва; саме через наявність великого масиву вільної землі на Заході переселенців намагались не допустити до неї, щоб запобігти їх перетворенню у вільних орендарів або власників землі, примушуючи тим самим працювати на кабальних умовах у господарствах англійських лендлордів.

Заборону переселятися на західні землі було підтверджено в 1774 р., що спровокувало новий вибух незадоволення. Треба зауважити, що інтереси рабовласників Півдня також були порушені цим законом, бо екстенсивне плантаційне господарство швидко виснажувало землі, а тому плантатори потребували все нових родючих територій і були зацікавлені в західних землях.

Хоча, як зазначалося вище, в Північній Америці ніколи не було феодалізму як пануючої суспільної системи, однак в аграрних відносинах існували феодальні пережитки – фіксована рента, велике землеволодіння, майорат (успадкування нерухомості, насамперед землі, за принципом первородства у сім'ї), інститут сервентів – «кабальних слуг», які, на відміну від рабів, не були власністю хазяїв і, відслуживши в них певний термін, отримували особисту свободу. Сервентами ставали бідняки, що відробляли протягом 5–7 років гроші, позичені на переїзд з Європи через океан, але часто внаслідок нової заборгованості вони залишалися в такому стані ще другий і навіть третій термін; вислані в Америку злочинці, а також особи (в основному, підлітки), яких спеціально викрадали в Європі агенти-вербувальники. На середину 70-х років XVIII ст. в колоніях нараховувалося приблизно 250 тисяч «кабальних слуг». Фіксована рента в принципі нічим не відрізнялась від основної феодальної поземельної повинності французьких селян – цензу. Більш того, з другої чверті XVIII ст. лорди-власники

намагаються збільшити стягнення фіксованої ренти, зокрема в Нью-Джерсі, Кароліні, Меріленді, Нью-Йорку, Пенсільванії й Вірджинії. Насадження напівфеодальних методів експлуатації й панування ще більше посилювалося під час правління Георга III.

Отже, торгова монополія Англії, витягання з колоній золотої та срібної монети, зростаюче оподаткування, штучне гальмування розвитку промисловості (аж до заборони заснування нових мануфактур), збереження докапіталістичних методів експлуатації в сільському господарстві тощо й були економічними причинами повстання колоній проти англійського панування. Розглянуті вище «драконівські» заходи британського уряду, спрямовані на викачування економічних ресурсів з колоній, підривали господарство й добробут останніх. Як зазначають американські історики П.Н. Керрол і Д.У. Ноубл, продовження політичної залежності від Англії означало економічне самогубство для багатьох американців.

Щодо політичних передумов, то треба вказати на наявність елементів феодалізму в політичному устрої колоній. Політичний лад колоній нагадував старий, аристократичний устрій, про що свідчили недемократичний, тобто невиборний характер виконавчої, судової й вищої законодавчої влади; успадкування державних посад представниками місцевих верхів; обмежене виборче право, засноване на майновому цензі (потрібно було володіти земельною власністю). Зауважимо, що дві колонії – Коннектикут і Род-Айленд – перебували у володінні компаній, які отримали їх від короля, а три колонії – Пенсільванія, Делавер і Меріленд – взагалі належали приватним власникам. У колоніях останнього типу вся повнота влади зосереджувалася в руках губернаторів, призначених їх власниками, а у 8 королівських колоніях губернатор безпосередньо призначався королем. У свою чергу губернатори затверджували склад верховних судів й рад. Лише в Род-Айленді та Коннектикуті губернатори й ради обиралися населенням. У деяких колоніях існували палати виборних представників від населення – асамблеї, що відігравали роль дорадчих органів, хоча місцями мали значний вплив на місцеві справи.

З іншого боку, в політичній організації колоній розвивалися державно-правові норми нового, капіталістичного суспільства (суд присяжних, зародки представницького правління). За півтора століття існування колоній її мешканці нагромадили вже досить солідний досвід самоуправління, поступово закладаючи підвалини громадського суспільства. Вони цінували свободу, право вільно обирати шляхи й засоби для збагачення, кар'єри, підвищення свого соціального статусу, призвичаїлися поважати людську гідність та без принижуючої людини заподадливості ставитися до влади. Вельми характерно, що ще на борту «Мейфлауера» був складений документ, відомий як Мейфлауерський статут, який визначав основні правила та засади органів управління майбутньої колонії. Шостий президент США К.Адамс згодом оцінив його як «перший приклад соціального контракту нового часу... досягнутого шляхом добровільної угоди ..між людьми з рівними правами про організацію їх співтовариства у новій країні».

Томас Джефферсон. «Загальний огляд прав Британської Америки»

Липень 1774 р.

(Витяг)

...Нагадаємо йому [королю Великобританії], що до еміграції в Америку наші предки були вільними жителями британських володінь в Європі і мали право, яке природа дала всім – покидати країну, коли не залишається іншого вибору, в пошуках нового місця проживання і засновувати там нові суспільства відповідно до законів і порядків, які, на їхню думку, найбільше відповідають щастю народу...

...Америка була завойована, і в ній створені та зміцнені поселення за рахунок окремих осіб, а не британського народу. їхня власна кров була пролита заради оволодіння землями для своїх поселень, їхні власні кошти витрачалися задля того, щоб ці поселення були життєздатними... І тільки

коли колонії дійсно почали набувати значення для Великобританії, для торгових цілей, парламент з радістю почав надавати їм допомогу у боротьбі з ворогом...

...Ми не хочемо недооцінювати тієї допомоги, яка, без сумніву, була для нас цінною...; але ми хотіли б показати, що вона не може дати право на владу над нами, на яке претендує британський парламент, і що ця допомога може бути повністю забезпечена тим, що ми надамо населенню Великобританії такі виняткові привілеї в торгівлі, які можуть бути вигідні для нього і водночас не будуть надто обмежувати нас...⁶³

Населення колоній дуже дратувало порушення їх прав і свобод колоніальною владою, а також намагання британського уряду законсервувати їх політичну безправність. Звідси відоме гасло: «ніякого оподаткування без представництва!». Малося на увазі відсутність своїх представників в англійському парламенті, який приймав закони, обов'язкові для населення американських колоній. Зазначене вище складало політичні передумови війни за незалежність.

В історичній літературі можна зустріти твердження, що однією з передумов війни за незалежність, а отже, і першої Американської революції є американська нація, яка склалася ще в колоніальний період, викликає певні сумніви. Безумовно, є підстави говорити про посилення національної свідомості американців. Відомий вірджинський демократ, блискучий оратор Патрік Генрі, виступаючи на Першому Континентальному конгресі, сказав: «Англійська тиранія знищила кордони, що відокремлювали одну колонію від іншої. Я більш не віргинець; я – американець». Але в цілому ступінь зрілості американської нації не слід перебільшувати. Відбувався саме процес формування

⁶³ Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII–XVIII вв. / Под ред. В. Сироткина. – Москва, 1990. – С.117.

північноамериканської нації, який ускладнювався постійним припливом європейських іммігрантів різного етнічного походження й релігійної приналежності, а також існуючими у колоніях расовими та соціально-культурними відмінностями населення. За своїми політичними й соціальними характеристиками населення колоній також було строкатим. Існували серйозні релігійні розбіжності й незгоди, між колоніями траплялись суперечки навіть з приводу своїх кордонів, що призводило до збройних сутичок між ними (наприклад, військові дії між Пенсільванією та Вірджінією в 70-ті роки XVIII ст. за право володіти долиною р. Огайо). Тому варто взяти до уваги слова американського історика Е.Моргана, який писав, що «не нація породила революцію, а революція породила націю». А ось те, що саме Американська революція XVIII ст. стала важливим етапом в процесі формування американської нації, суттєво прискоривши його, сумнівів не викликає.

Ще одним свідченням незавершеності процесу формування американської нації можна вважати ту обставину, що далеко не всі мешканці колоній підтримали боротьбу за незалежність. Серед місцевого населення було чимало прихильників метрополії, яких називали лоялістами або торі. До них належали аристократи-землевласники, що мали грамоти на землі від англійського короля, або особи, що купили землі в аристократів; купці, які отримали привілеї від британського уряду й мали тісні зв'язки з англійськими торговельними фірмами; деякі багаті плантатори південних штатів, більшість англіканського духовенства, королівські судді та чиновники, частина офіцерства. Один із провідних учасників боротьби за незалежність Північної Америки, який належить до «батьків-засновників» американської держави, вже згадуваний Джон Адамс вважав, що до лоялістів можна віднести третину населення, друга ж третина залишалася нейтральною; отже, тільки третина підтримувала справу боротьби проти Англії. В складі останніх були фермери, які вимагали землі й права вільного заселення західних територій, робітники мануфактур, ремісники й дрібна

міська буржуазія, що, мабуть, найбільше страждали від гніту англійської адміністрації; місцева інтелігенція, яка сформувала гасла й цілі революційної боротьби. На чолі цих рушійних сил боротьби за незалежність стояли колоніальна торговельно-промислова буржуазія та значна частина плантаторів, особливо з Вірджинії.

Спочатку лише незначна меншість американської еліти виступила за розрив з метрополією. Багато колоністів сподівалося на примирення, вважаючи, що конфлікт з Англією викликаний насамперед негідними діями королівських губернаторів і генералів. Тому – як не парадоксально це виглядало – зранку в таборах колоністів молилися за короля, а потім йшли битися проти королівських військ. Характерно, що розгорнута концепція революційного відокремлення колоній від Англії була фактично висунута тільки в січні 1776 р. і сформульована не «батьками-засновниками», а патріотом-іноземцем, англійцем Т. Пейном, що прибув у Новий світ обстоювати права колоній. Його знаменитий памфлет «Здоровий глузд» набув величезної популярності (за січень – липень 1776 р. було продано близько 150 тисяч примірників).

Том Пейн. «Здоровий глузд» 1776 р. Про необхідність розриву з Англією

...Я чув твердження деяких людей про те, що оскільки Америка процвітала при своєму колишньому зв'язку з Великобританією, то такий зв'язок необхідний для її щастя в майбутньому і завжди буде приносити ті ж плоди... Але... Америка процвітала би такою ж мірою і з усією ймовірністю навіть набагато більше, якби жодна європейська держава не звертала на неї уваги. Америка збагатила себе, продаючи Європі предмети першої необхідності, і збут їм завжди буде забезпечений, поки Європа не позбудеться звички їсти.

Але ж вона [Англія] захищала нас, говорять деякі. Припустимо, що вона володіла нами повністю, це правда, що вона захищала континент за наш рахунок, як і за свій власний, але вона захищала б і Туреччину з тих же міркувань, тобто заради комерції та влади...

Але Британія – наша мати, говорять деякі. Тоді тим більше ганебна її поведінка. Навіть звірі не пожирають своїх рідних; ось чому таке твердження, якщо навіть воно правильне, обертається стосовно до неї докором... Вітчизна Америки – Європа, а не Англія. Новий Світ став притулком для гнаних прихильників громадянської та релігійної свободи з усіх частин Європи.

Багато говорилося про об'єднану міць Британії та колоній; про те, що будучи в союзі, вони можуть кинути виклик всьому світу. ...З якої рації нам міряться силами з цілим світом? Наше завдання – торгівля, а якщо її вести як слід, то це забезпечить нам мир і дружбу з усією Європою, тому що Європа зацікавлена у безперешкодній торгівлі з Америкою, її торгівля завжди буде слугувати їй захистом, а бідність надр на золото та срібло обереже від загарбників.

...Оскільки Європа є нашим ринком, нам не можна надавати перевагу зв'язку з будь-якою її частиною. Справжній інтерес Америки – уникати європейських незгод, але цього вона ніколи не зможе зробити, поки в силу своєї залежності від Британії служить доважкою на вагах британської політики... Все, що є вірного та розумного, молить про відокремлення. Кров убитих, ридаючий голос природи волають: «Пора розстатися». Навіть та відстань, на яку Всемогутній віддалив Англію від Америки, є сильним природним доказом того, що влада однієї над іншою ніколи не була Божим наміром.

Влада Великобританії над цим континентом – це форма правління, яка рано чи пізно повинна мати кінець...⁶⁴

⁶⁴ Хрестоматия по новой истории. Т. 1. 1640–1815. – Москва, 1963. – С.417–419.

Таким чином, соціально-економічні та політичні суперечності між колоніями й метрополією, а також протиріччя всередині самих колоній, визначили причини війни за незалежність у північній Америці.

Щодо ідейних передумов, то зазначимо, що визрівання революційної ідеології в американських колоніях відбувалося під впливом англійських і французьких мислителів і представників Просвітництва. Ідеологи й керівники руху протесту в колоніях (Семюел Адамс, Томас Джефферсон та ін.) спромоглися в назріваючому конфлікті з метрополією спрямувати проти неї положення теорії лібералізму, що розроблялася англійськими філософами й державознавцями Д.Мільтоном, Е. Сіднеєм і особливо Д. Локком. Так, в останнього було запозичено концепцію природних прав людини і суспільного договору, а також його твердження, що коли будь-який уряд стає незаконним, то громадяни мають право повалити його й встановити новий уряд. У північноамериканських колоніях сформувалася антиколоніальна ідеологія. Вона розвивалася під сильним впливом ідей Просвітництва. Теоріям природних прав і суспільного договору американські просвітителі додали національного забарвлення, пристосувавши їх до завдань антиколоніальної боротьби. Тут доречно навести слова Джона Адамса: «Революція увійшла в уми людей, і це трапилося в період з 1760 по 1775 рік, протягом п'ятнадцяти років до того, як під Лексингтоном була пролита перша кров».

З'ясувавши передумови й причини війни північноамериканських колоній за незалежність від Англії, стає зрозумілим, чому вона вийшла за межі власне антиколоніальної боротьби й повинна була – при умові успішного завершення – привести до глибоких змін економічної та політичної структур суспільства, іншими словами – до революційних перетворень.

Тому є всі підстави розглядати Війну за незалежність водночас і як революцію. Щодо її характеру та історичного змісту, то потрібно зрозуміти наступне: якщо європейські революції XVI – першої половини XIX ст. покликані були вирішувати завдання, пов'язані із скасуванням основ

феодалізму, переходом від одного суспільного ладу до іншого, то цілі Американської революції XVIII ст., яка проходила у вигляді антиколоніальної, національно-визвольної війни, полягали в знищенні англійського колоніального панування, яке (а не феодалізм як система) й було головною перешкодою вільному розвитку капіталістичних відносин у Північній Америці, а також у скасуванні феодальних пережитків і установлень, які дісталися їй у спадщину від Старого Світу. Отже, Американська революція була спрямована на вирішення двох взаємопов'язаних завдань – звільнення від англійського колоніального гніту й ліквідування докапіталістичних інститутів і пережитків, причому відміна колоніальної залежності була головною умовою розкріпачення можливостей

Боротьба американських колоністів з метрополією в особі Англії відбувалася водночас з кардинальними внутрішніми змінами, які є всі підстави назвати революцією. До речі, саме так її сприймали й оцінювали лідери визвольного руху та передова громадськість європейських країн. Джон Адамс вважав, що «суть американської революції» полягала «в радикальних змінах, в принципах, поглядах, почуттях і уподобаннях людей». Ці зміни й нові принципи були віддзеркалені в перших державотворчих актах американської революції. Одним із найвизначніших з них є Декларація незалежності, яку не без підстав називають маніфестом Американської революції. І хоча на момент прийняття цього документу вся боротьба за незалежність ще була попереду, самий факт його появи слід вважати величезним здобутком Американської революції. А тому зупинимося на аналізі його змісту докладніше.

Коли в травні 1776 р. делегати 13 колоній зібралися на конгрес у Філадельфії, вони вже знали, що англійський король послав свої війська (з німецьких найманців) для придушення повстання, що почалося в 1775 р. Настала година для прийняття доленосних рішень.

7 червня представник Вірджинії вніс у конгресі резолюцію про те, що колонії «є і по праву повинні бути незалежними», а 10 червня конгрес

ухвалив створити «комітет для підготовки декларації в дусі зазначеної резолюції», до якого увійшло п'ять чоловіків, в тому числі 33-літній Т. Джефферсон, 40-літній Д. Адамс і 70-літній Б. Франклін.

В основу декларації був покладений проект Томаса Джефферсона. В соціально-філософській частині Декларації (преамбулі) викладені основоположні ідеї просвітителів: про невід'ємні права людини, про суспільний договір як джерело політичної влади, про право народу на зміну існуючого ладу й повалення деспотичного уряду. Саме в цій частині полягала справжня велич і історичне значення цього документа. Треба звернути увагу й на те, що її автор – Т. Джефферсон – на відміну від європейських просвітителів оголосив джерелом державної влади не угоду між підданими й государем, а виключно волю народу. Це стало теоретичною підвалиною для проголошення в Північній Америці першої буржуазної республіки. Отже, суть політичної філософії Декларації полягала в принципі народного суверенітету, який містить у собі і його право на самовизначення. У Декларації зазначалося:

«Ми вважаємо очевидними наступні істини: всі люди створені рівними; і всі вони обдаровані своїм Творцем деякими невід'ємними правами, до яких належать життя, свобода й прагнення до щастя. Для забезпечення цих прав між людьми встановлені уряди, які запозичують свою справедливую владу зі згоди тих, ким вони керують».

Таким чином, Джефферсон сформулював фундаментальний принцип, на якому заснований демократичний уряд.

Ідеї Просвітництва отримали в Декларації нове, незвичне для тих часів трактування. З традиційного для ідеологів буржуазії, зокрема Локка, трактування природних прав людини на «життя, свободу, володіння власністю» Джефферсон свідомо вилучив власність і сформулював їх у такому вигляді – на «життя, свободу й прагнення до щастя».

При оцінці Декларації незалежності важливий не тільки історичний підхід – з'ясування значення проголошених у ній принципів у тодішньому

світі, але й діалектичне розуміння суті документа. Мав рацію американський історик марксистської орієнтації Г. Аптекер, що відзначив: «Немає потреби говорити, що не обмеження визначають історичний вплив Декларації незалежності. Обмеження ці – обмеження епохи, американської дійсності, класу – є недомовками; дійсні ж слова документу завдяки пронизуючому його універсальному гуманізму і дотепер зберігають свою свіжість і надихаючу силу».

З одного боку, Декларація була закликом і свого роду ідеологічним обґрунтуванням війни за незалежність північноамериканських колоній проти Англії, з іншого, її соціально-філософська частина мала загально-теоретичний характер, що визначало можливість різних тлумачень та практичного використання викладених у ній принципів. Історичне значення Декларації незалежності виходить далеко за рамки визвольної боротьби американського народу проти колоніального панування Англії.

Декларація незалежності 4 липня 1776 р. (Витяг)

У конгресі 4 липня 1776 року. Одноголосна декларація тринадцяти Сполучених Штатів Америки.

Коли хід подій змушує який-небудь народ розірвати політичний зв'язок, що поєднує його з іншим народом, та зайняти однакове з іншими державами незалежне становище, на котре йому дають право природні та божі закони, то належна повага до думки людства зобов'язує його викласти причини, які спонукали його до відокремлення.

Ми вважаємо очевидними наступні істини: всі люди створені рівними, і всі вони одаровані своїм творцем деякими обов'язковими правами, до яких належать життя, свобода та прагнення до щастя. Для забезпечення цих прав людьми створені уряди, джерелом справедливості влади яких є згода управляючих. Якщо ж дана форма уряду стає згубною для цієї мети, то народ має право змінити або знищити її та створити

новий уряд, який би базувався на таких принципах і з такою організацією влади, які, на думку цього народу, якнайповніше можуть сприяти його безпеці та щастю. Звичайно, не варто міняти уряди, які існують з давніх часів, через незначущі або тимчасові причини. І ми дійсно бачимо, що люди радше готові терпіти зло до останньої можливості, ніж відновлювати свої права, скасовуючи урядові форми, до яких вони звикли. Але коли довгий ряд зловживань та узурпацій, які незмінно мають одну і ту ж мету, виявляє намір зрадити цей народ задля влади необмеженого деспотизму, то він не тільки має право, а й зобов'язаний скинути такий уряд і на майбутнє довірити свою безпеку іншій команді. Колонії довго й покірно терпіли різні утиски, і тільки необхідність змушує їх тепер змінити колишню форму влади. Історія правління нинішнього короля Великобританії наповнена численними несправедливостями й узурпаціями, які прямо спрямовані були на введення необмеженої тиранії у цих штатах. Як доказ подаємо на суд неупередженому світу наступні факти:

- король відмовлявся затверджувати закони, у вищій мірі корисні та необхідні для загального блага;
- він призупиняв дію деяких законів і забороняв застосування їх до того часу, поки не буде на те його дозволу;
- він неодноразово розпускав палати представників за те, що вони з мужньою твердістю опиралися його спробам порушити права народу...;
- він намагався перешкодити заселенню цих штатів, ускладнюючи з цією метою прийняття законів про натуралізацію іноземців, забороняючи закони, які заохочували еміграцію в Америку і створюючи обтяжливіші умови для придбання тут землі...;
- у мирний час він утримував серед нас постійну армію без згоди наших законодавчих зборів.

На кожній стадії цих утисків ми подавали королю петиції, складені у самих покірливих висловах, і просили його про надання нам правосуддя;

але єдиною відповіддю на всі наші звернення були тільки нові образи. Король, характер якого має всі риси тирана, неспроможний Управляти вільним народом.

Не можна також сказати, що ми не зверталися до наших братів британців... Але вони також залишилися глухими до голосу справедливості та кровної спорідненості. Тому ми повинні підкоритися необхідності, яка змушує нас відокремитися від них, і вважати їх віднині, як і інші народи, ворогами під час війни та друзями під час миру.

У силу цього, ми, представники Сполучених Штатів Америки, які зібралися на спільний конгрес..., оголошуємо від імені народу, який нас уповноважив, що ці об'єднані колонії є і по праву повинні бути вільними та незалежними Штатами. З цього часу вони звільняються від усякого підданства британській короні, і всякий політичний зв'язок між ними і Великобританською державою повністю розривається. Як вільні й незалежні Штати вони отримують повне право оголошувати війну, укладати мир, вступати в союзи, вести торгівлю і здійснювати все те, на що має право будь-яка незалежна держава⁶⁵.

Поміркуйте:

- 1. Як у документі обґрунтовується право колоній на незалежність?***
- 2. Що мали на увазі автори декларації, коли писали: «Всіх людей створено рівними»?***
- 3. Які ідеали епохи Просвітництва знайшли відображення в документі?***
- 4. У чому полягає загальнолюдське значення декларації?***

До головних наслідків війни можна віднести:

1) звільнення від колоніального гніту Англії, завоювання політичної незалежності;

⁶⁵ // Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640-1870). – Москва, 1990. – С.57–60.

2) утворення з колишніх 13 англійських колоній нової незалежної держави, що набула форми республіки;

3) усунення перешкод колоніального характеру (різноманітних заборон і обмежень британського парламенту та королівської влади; у самих колоніях були скасовані внутрішні митниці) для вільного розвитку капіталістичних відносин у промисловості, сільського господарства й торгівлі;

4) націоналізація земель за Аллеганськими горами (площею понад 2,25 млн. га) і створення з них фонду державних земель з подальшим продажем їх великими ділянками (приблизно по 250 га), що створювало передумови для розвитку тут капіталістичного фермерського господарства;

5) посилення процесу формування нової – американської нації;

6) реалізація прогресивних ідей Просвітництва, зокрема в галузі державного будівництва та організації суспільно-політичного життя, що мало значний вплив на революційні й політичні процеси в Європі та інших частинах світу.

Американська революція довела, що ліберальні політичні ідеї Просвітництва не були просто абстрактними висловлюваннями інтелектуалів. Права людини, ідеї свободи й рівності, народного суверенітету, свободи релігії, думки та друку, розподілу влади виявилися не просто утопічними ідеалами. Американці дали приклад створення діючої моделі нового суспільного договору, втіленої в письмову конституцію, та перетворили концепції свободи та представницького правління в реальність політичного буття.

Одним із найважливіших підсумків війни за незалежність було створення нової держави – Сполучених Штатів Америки. Важливими віхами державотворчого процесу стали перша американська конституція, яка мала назву «Статті конфедерації», і федеральна конституція 1787 р., за якою і зараз живе ця країна.

Статті Конфедерації

1781–1788 рр. (Витяг)

Стаття I. Ця конфедерація повинна мати назву «Сполучені Штати Америки».

Стаття II. Кожен Штат зберігає... свою свободу та незалежність... як всю владу, всю юрисдикцію і всі права, які не надані цією конфедерацією Сполученим Штатам, що зібралися на конгрес.

Стаття IV. Щоб краще зміцнити та увіковічнити взаємну дружбу та взаємні стосунки між населенням різних Штатів цього союзу, вільні жителі кожного з цих Штатів, за винятком злидарів, бродяг та людей, які врятувалися втечею від виконання судового вироку, повинні користуватися всіма привілеями та пільгами вільних громадян у всіх Штатах; жителі кожного Штату повинні мати право вільно в'їжджати в інші Штати або виїжджати з них, повинні користуватися там, нарівні з місцевими жителями, промисловими та торговельними привілеями і повинні нарівні з ними сплачувати податки, мита та виконувати інші повинності.

Якщо людина, яка звинувачується у державній зраді, шахрайстві або в будь-якому іншому важливому злочині, буде шукати порятунку у втечі і буде знайдена в одному з Сполучених Штатів, то вона повинна бути видана за вимогою губернатора або виконавчої влади того Штату, з якого втекла, і повинна бути представлена у той Штат, де над нею повинен відбутися суд.

Стаття V. Для зручнішого управління спільними інтересами Сполучених Штатів щорічно повинні відбуватися вибори ... делегатів ... на конгрес.

Кожен Штат повинен мати не менше двох представників у конгрес і не більше семи; ніхто не може бути делегатом більше трьох років протягом одного шестиріччя: хто виконує обов'язки делегата, той не може займати жодної посади у Сполучених Штатах, за яку він сам або хто-небудь інший замість нього отримує платню, винагороду або будь-які грошові виплати.

При вирішенні питань у конгресі Сполучених Штатів кожен Штат повинен мати один голос.

Стаття VI. Без згоди конгресу Сполучених Штатів жоден Штат не повинен відправляти послів до будь-якого короля, принца чи держави, не повинен приймати від них послів і не повинен вступати з ними у переговори, угоди, союз чи підписувати договори; ніхто з осіб, які займають будь-яку прибуткову посаду у Сполучених Штатах, або ті, що отримали від них будь-яке доручення, не повинні приймати жодних подарунків, винагород, посад чи титулів від королів, принців або від іноземних держав; ні конгрес Сполучених Штатів, ні окремий Штат не можуть роздавати жодних дворянських титулів.

Два чи більше Штатів не можуть укладати між собою трактати або союзи без згоди конгресу Сполучених Штатів та без детального пояснення мети, з якою ці трактати чи союзи складаються, та як довго вони залишатимуться в силі.

Жоден Штат не має права починати війну без згоди конгресу Сполучених Штатів; виняток з цього правила допускається тільки у випадку ворожого нападу на Штат або якщо він дізнається про намір якогось індіанського плем'я вдертися на його територію, а через неминучу небезпеку не можна буде втрачати час в очікуванні розпоряджень від конгресу Сполучених Штатів...

Стаття VIII. Всі воєнні витрати та всякі інші витрати на спільну оборону або для спільного блага, дозволені конгресом Сполучених Штатів, повинні здійснюватися з спільної казни, котра повинна поповнюватися Штатами співрозмірно з цінністю земель та будівель, а оцінка цих земель і будівель повинна проводитися способом, вказаним конгресом Сполучених Штатів.

Стаття IX. Конгрес Сполучених Штатів має право заснувати комітет, який повинен засідати під час припинення засідання конгресу; він повинен

мати назву «комітету Штатів» і повинен формуватися по одному делегату від кожного Штату; конгрес має право призначати інші комітети і цивільних посадових осіб, які виявляться необхідними для ведення загальних справ під керівництвом Сполучених Штатів...

Конгрес Сполучених Штатів не має права без схвалення з боку дев'яти Штатів: оголошувати війну, ...укладати трактати або союзи, карбувати монету або встановлювати її цінність, визначати розмір видатків, необхідних для захисту або для спільних інтересів Сполучених Штатів, друкувати паперові гроші, робити позики від імені Сполучених Штатів...

Стаття XI. Оскільки Канада приєднується до цієї Конфедерації і бере участь у заходах, визначених Сполученими Штатами, вона повинна бути прийнята в Конфедерацію і повинна користуватися всіма пільгами цього союзу; жодна інша колонія не повинна бути прийнята до складу союзу іншим чином, ніж зі схвалення дев'яти Штатів⁶⁶.

Ознайомлення зі «Статтями конфедерації» свідчить, що в 1776–1787 рр. молода держава була нетривким об'єднанням із малоавторитетним національним урядом і конгресом, який був дорадчим органом і виносив резолюції, що не мали обов'язкової сили. За словами Вашингтона, 13 штатів були об'єднані лише «ілюзією». Між колоніями виникали суперечки, наприклад, щодо майбутнього західних земель. Перша конституція зіграла певну позитивну роль, однак не здатна була запобігти конфліктам між окремими колоніями (штатами), подолати їх відокремленість та й узагалі належним чином врегулювати різноманітні політичні та економічні проблеми, з якими зіткнулося американське суспільство. Невипадково, що дехто називав її «Статтями безладу». Реальні економічні, політичні та соціально-ідеологічні обставини зумовили прийняття Конституції 1787 р., яка знаменувала перехід до нової, більш життєздатної, державної форми – федерації.

⁶⁶ // Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640-1870). – Москва, 1990. – С.60–64.

За цією конституцією державний устрій Сполучених Штатів суттєво відрізнявся від попереднього, передбаченого «Статтями конфедерації». Порівнюючи тексти цих двох конституцій, бачимо суттєві відмінності між ними. Насамперед у Конституції 1787 р. зафіксовано посилення центральної влади.

Конституція Сполучених штатів Америки

1787 р.

(Витяг)

Ми, народ Сполучених Штатів, заради створення досконалішої Спільки, утвердження правосуддя, збереження спокою в краї, налагодження спільної оборони, сприяння загальному добробуту й забезпечення нам та нашим нащадкам благ свободи устанавлюємо й запроваджуємо цю Конституцію для Сполучених Штатів Америки.

Стаття 1

Розділ 1. Всі ухвалені тут повноваження законодавчої влади надаються Конгресові Сполучених Штатів, який складається з Сенату й Палати представників.

Розділ 2. Палата представників складається з членів, які обираються кожні два роки народом усіх штатів... Не може бути представником той, хто не досяг двадцятип'ятилітнього віку, не був протягом останніх семи років громадянином Сполучених Штатів і не є на момент обрання жителем того штату, де його обирають.

Палата представників обирає свого Співкеру та інших посадових осіб, і тільки їй одній належить право виголошувати й проводити імпічмент.

Розділ 3. Сенат Сполучених Штатів складається з двох сенаторів від кожного штату, які обираються на шість років законодавчими зборами штатів. Кожний сенатор має один голос.

Віце-президент Сполучених Штатів є головою Сенату, він може голосувати лише в тому випадку, коли голоси розділяться порівну.

Сенатові належить виняткове право здійснювати судочинство у справах імпічменту.

Розділ 6. У всіх випадках, окрім державної зради, тяжкого карного злочину й порушення громадського порядку, сенатори захищені від арешту під час їхньої присутності на сесії відповідної палати, а також по дорозі туди чи назад; за слова ж і суперечки в тій чи іншій палаті вони не можуть бути притягнені до відповідальності в будь-якому іншому місці.

Стаття II

Розділ 1. Виконавча влада надається Президентові Сполучених Штатів Америки. Він перебуває на своїй посаді протягом чотирирічного терміну, і вибори його та обраного на той самий термін Віце-президента здійснюються таким чином.

Кожен штат призначає в ухваленому його законодавчими зборами порядку вибірників у кількості, що дорівнює загальній кількості сенаторів і представників, яких штат має право делегувати до Конгресу, але не можуть бути призначені вибірниками сенатори, представники й особи, що обіймають відповідальну або оплачувану посаду на службі Сполучених Штатів.

...Особа, що отримала після обрання Президента найбільшу кількість голосів, у будь-якому випадку вважається Віце-президентом. Якщо ж з'ясується, що двоє осіб чи більше мають однакову кількість голосів, то Сенат обирає з-поміж них Віце-президента шляхом подання бюлетенів.

Не може бути обраний на посаду Президента той, хто не є громадянином Сполучених Штатів за народженням чи не мав громадянства Сполучених Штатів під час прийняття цієї Конституції; так само не може бути обраний на цю посаду той, хто не досяг тридцятип'ятилітнього віку й не проживав протягом останніх чотирнадцяти років у Сполучених Штатах.

Розділ 2. Президент є головнокомандувачем армії та військово-морського флоту Сполучених Штатів ...

Він має право, за порадою і згодою Сенату, укласти міжнародні угоди за умови, що їх схвалять дві третини присутніх сенаторів...

Розділ 4. Президент, Віце-президент і всі цивільні урядовці Сполучених Штатів усуваються з посади, якщо при обговоренні шляхом імпічменту вони будуть визнані винними в державній зраді, хабарництві чи в інших тяжких злочинах та переступах.

Стаття 7.

Розділ 1. Судова влада Сполучених Штатів надається єдиному Верховному судові й тим нижчим судам, що їх час від часу може призначати й засновувати Конгрес⁶⁷

За остаточний варіант тексту конституції проголосували 39 учасників конституційного конвенту, проти – 7. Характерно, що «проти» голосували в основному багаті ділки і землевласники, «за» – особи, що не мали великої власності, або «патріоти» на кшталт Дж. Вашингтона (хоча він і був великим землевласником, володіючи в 1775 р. 25 тис. га в декількох колоніях). Її прийняття, як зазначив видатний американський історик першої половини ХХ ст. Ч.Бірд, «не було ані виразом ясної та обдуманної волі всього народу, ані більшості дорослих чоловіків...». Передбачений нею високий майновий ценз призвів до того, що з тримільйонного населення США (не рахуючи 657 тис. негрів) виборчі права отримали лише 160 тисяч, тобто лише близько четвертої частини дорослого білого населення чоловічої статі. Конституція санкціонувала необмежене право приватної власності, яке поширювалося й на рабів, що зобов'язувало уряд захищати і цей ганебний інститут.

Безумовно, поява Конституції 1787 р. – найстарішої й найбільш стислої у світі конституції (складалася всього з 7 коротких статей, а в наступний період додалися ще 26 поправок) – була визначною подією для своєї доби. Вона закріпила успіх американського народу в боротьбі за незалежність,

⁶⁷ // Девід П. Каррі. Конституція Сполучених Штатів Америки. – Київ, 1993. – С.133–157.

сприяла формуванню єдиної американської держави, причому держави демократичної, з прогресивною республіканською системою управління.

Опрацювавши документи та рекомендовану історичну літературу, складіть порівняльну таблицю

	<i>Статті Конфедерації 1781 року</i>	<i>Конституція 1787 року</i>
<i>Яким чином прийнята?</i>		
<i>Яку форму державного устрою закріпила?</i>		
<i>Компетенції виконавчої влади</i>		
<i>Як обиралася законодавча влада</i>		
<i>Які функції покладалися на президента країни?</i>		
<i>Як організовувалася місцева влада та якими були її повноваження?</i>		
<i>Якими були виборчі права?</i>		

Під потужним тиском демократичних сил були прийняті й у 1791 р. набули чинності перші 10 поправок, головним змістом яких було забезпечення прав громадянина та їх захист від можливих зазіхань з боку держави. Біль про права гарантував свободу віросповідання, слова, друку, подачі петицій і зборів, а також право мати зброю, захист від необґрунтованих обшуків і арештів, право на суд присяжних, захист прав власності.

Біль про права Поправка I (1791) Конгрес не повинен ухвалювати законів, що запроваджували б будь-яку релігію чи забороняли вільне відправлення релігійних обрядів,
--

обмежували свободу слова чи преси або право народу мирно збиратися й звертатися до Уряду з петиціями про відшкодування збитків.

Поправка IV (1791)

Право народу на охорону особи, житла, паперів та власності від необґрунтованих обшуків чи затримань не повинно порушуватися...

Поправка V (1791)

Ніхто не повинен притягатися до відповідальності за тяжкий чи інший ганебний злочин інакше, як за постановою чи звинуваченням, ухваленим розширеною колегією присяжних, за винятком випадків порушення справ, які стосуються суходільних і морських сил або міліції, в період, коли вона у зв'язку з війною чи небезпекою, що загрожує суспільству, перебуває на дійсній службі; ніхто не повинен двічі відповідати життям чи тілесною недоторканістю за один і той самий злочин; нікого не повинні примушувати свідчити проти самого себе в карній справі; ніхто не повинен бути позбавлений життя, свободи чи власності без належного судового розгляду; ніякої приватної власності не повинні відбирати для державного використання без справедливого відшкодування.

Поправка XII (1804)

...Особа, що дістала при виборах Президента найбільшу кількість голосів, стає Президентом, якщо тільки ця кількість перевищує половину всіх вибірників; коли ж ніхто не здобуде такої більшості, то Палата представників безпосередньо обирає бюлетенями Президента з числа трьох осіб, котрі балотувалися на посаду Президента й отримали найбільшу кількість голосів. При виборах Президента голоси подаються по штатах і представництво кожного штату має один голос; кворум дія цієї мети становить дві третини штатів, кожний з яких представлений одним або кількома депутатами, і для обрання необхідна більшість усіх штатів. Якщо ж Палата представників, коли право обрання перейде до неї, не обере

Президента до четвертого числа наступного березня, то, як і у випадку смерті чи якої іншої конституційної неспроможності Президента, його обов'язки повинен виконувати Віце-президент.

Особа, що отримала найбільшу кількість голосів при виборах Віце-президента, стає Віце-президентом, якщо ця кількість перевищує половину всіх вибірників; якщо ж ніхто не дістане такої більшості, Сенат обирає Віце-президента з двох кандидатів, котрі здобули найбільшу кількість голосів; кворум для цієї мети становлять дві третини всіх сенаторів, і для обрання необхідна їх більшість⁶⁸.

Білль про права символізував нову систему суспільної моралі, яка базувалася на постулаті, що уряд – це не більше, ніж знаряддя в руках людини, бо людина – хазяїн свого уряду, а не об'єкт його дій. Велику роль у прийняття та реалізації Білля про права відіграв Т.Джефферсон і його однодумці.

Запитання і завдання

1. *Що стало приводом до Війни за незалежність?*
2. *Які рішення було прийнято I і II Континентальними Конгресами?*
3. *Як розгорталися бойові дії з 1776 р. по 1783 р.?*
4. *Назвіть причини перемоги США у Війні за незалежність.*
5. *Чому Франція, Іспанія, Росія допомагали США у Війні за незалежність?*
6. *Розкрийте основні положення Декларації незалежності.*
7. *Назвіть умови Версальського миру між США та Англією.*
8. *Якими були економічні, політичні та соціальні наслідки Війни за незалежність для США?*
9. *Якими були погляди на подальший конституційний устрій США?*

⁶⁸ // Девід П. Каррі. Конституція Сполучених Штатів Америки. – Київ, 1993. – С.133–157.

10. *Схарактеризуйте основні положення Конституції США.*
11. *Що зумовило прийняття Білля про права?*
12. *Яким чином у Конституції США було закріплено принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову гілки?*

Список рекомендованої літератури

1. Болховитинов М.М. США: проблемы истории и современная историография. – М., 1980.
2. Зубков А.Ю. Борьба против закона о гербовом сборе – начальный этап освободительного движения в колониях // Американский ежегодник. – М., 1975. – С. 17 – 44.
3. История США в 4-х т. – М., 1983. – Т. 1 (1607–1877). – СС. 15 – 204.
4. Каррі Д.П. Конституція Сполучених Штатів Америки: Посібник для всіх. – Київ, 1993.
5. Кислица Н.А. Американская революция XVIII века: Практикум по новой истории. – М., 1968. – Часть 1; 2.
6. Конституционные законодательные акты буржуазных государств XVII–XIX вв. – М., 1957.
7. Куропяткин Г.Й. Феодалная рента в североамериканских колониях Англии: К вопросу о предпосылках первой американской буржуазной революции // Американский ежегодник. – М., 1975. – С.5–16.
8. Маркс К. Николаю Францевичу Даниельсону, 17 октября 1893 г. // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Т. 39. – С. 128.
9. Печатнов В.О. Гамильтон и Джефферсон. – М., 1984.
10. Практикум по новой истории 1640 – 1870 / Сост. Ю.Ф. Иванов, Ю.П. Муравьев. – М., 1973.
11. Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII – XVIII вв. / Под ред. проф. Сироткина. – М., 1990.
12. Согрин В.В. Идеиные течения в Американской революции XVIII в. – М., 1980.

13. Согрин В.В. Принятие конституции США: мифы и реальность // Новая и новейшая история. – 1987. – №2. – С. 41 – 57.
14. Степанова О. 4 июля 1776. – М., 1976. – С. 188.
15. Кислова А.А. Томас Пейн – революционер и демократ // Американский ежегодник. – М., 1975. – С. 152 – 170.
16. Фурсенко А.А. Конституционный Конвент // США – экономика, политика, идеология. – 1987. – № 7. – С. 64 – 72.
17. Ширяев Б.А. Политическая борьба в США 1783 – 1801. – Ленинград, 1982.
18. Шлепаков А.Н. США: социальная структура общества и его национальный состав. Исторический очерк. – Киев, 1976.
19. Шпотов Б.М. Создание конституции США и проблема демократии // Американский ежегодник. – М., 1977.
20. Що таке демократія? – К.: Вид-во: Інформаційне агенство Сполучених Штатів, 1992. – С. 8.
21. Энгельс Ф. Рабочее движение в Америке. // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Т .21. – С. 347.

Для нотаток

Для нотаток

Навчально-методичний посібник

Бутенко Раїса Карпівна

Гальченко Світлана Іванівна

Кірсєва Вікторія Олександрівна

Навчально-методичний посібник зі всесвітньої історії

Кейси для істориків

Комп'ютерне верстання:
Любченко Л. Г.

Підписано до друку 26.03.2012. Формат 60х84/16.
Ум. друк. арк. 12,8. Тираж 50 пр. Зам. № 4172

Видавець і виготовлювач
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
Адреса: 18000, м.Черкаси, бул.Шевченка, 81, кімн. 117,
Тел. (0472) 37-13-16, факс (0472) 37-22-33,
e-mail: vydav@cdu.edu.ua, <http://www.cdu.edu.ua>
Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК №3427 від 17.03.2009 р.